

SZABADON ÉLNI

HELLER ÁGNES

1929 – 2019

ELŐSZÓ

1929-2019

1929-2019

SZABADON ÉLNI

Heller Ágnes

1929–2019

Noran Libro

Budapest, 2019

Összeállította és szerkesztette
Kőrössi P. József és Kassai Zsigmond

A 29., 35., 44., 63., 98., 115., 135., 167., 177., 185., 193., 198., 202.
és a 216. oldalon látható fényképeket Gergely Beatrix,
a 118., 151. és 225. oldalon található fényképeket
Kocsis Andás Sándor készítette.

A 71. oldalon látható fényképet Bozóki András készítette,
a 102. oldalon látható fényképet Gyenge Zoltán bocsátotta rendelkezésre.

A 210. és a 220. oldalon látható fényképek
Heller Ágnes családi archívumából valók.

A 170. oldalon látható montázs Papp Gábor munkája.

A borítót Vörös Szilárd fotójának felhasználásával
Lóránt Lujza tervezte

Minden jog fenntartva

ISBN 978-963-517-052-4

© Noran Libro Kiadó, 2019

© Szerzők, 2019

© Fotográfusok, Cultiris

© Frankfurter Allgemeine Zeitung

„Véletlenül életben maradtam”

Dorogi Katalin interjúja*

2019. május 12-én töltötte be 90. évét *Heller Ágnes*, de már e dátum előtt elindult és utána is folytatódott – ahogy ő fogalmazott – „a születésnap-cunami, az éjjel-nappal születésnap”, a felköszöntések és ünneplések hosszú sora. Ennek egyik állomásaként új kötet jelent meg a tavaszi könyvfesztiválra. *Georg Hauptfeld* 2018 augusztusában készített a filozófus asszonnyal hosszú, német nyelvű önéletrajzi interjút, amely novemberben jelent meg a Frankfurti Könyvvásárra. Ennek magyar fordítását adta ki *A véletlen értéke – Heller Ágnes életéről és koráról* címmel a Noran Libro Kiadó. A születésnap interjút több részletben vettem fel: egyrészt május 28-án, a XXV. Budapesti Nemzetközi Könyvfesztiválon, ahol az egyik könyvkiadó standján üldögéltünk, ő dedikált, én pedig egy találkozóra alkalmas időpontot szerettem volna egyeztetni, de közben – természetesen a tudtával – a diktafont is bekapcsoltam, hiszen ő még a leghétköznapibb beszélgetések alatt is mondott megörökíteni való gondolatokat. Néhány nap múlva, május 1-jén, nála folytattuk a beszélgetést. A születésnapon kívüli apropót adó kötet újságírója, *Georg Hauptfeld* leginkább abból a szempontból tette fel a kérdéseit, hogyan kapcsolódott össze *Heller Ágnes* élete azokkal a történelmi eseményekkel, „szörnyű időkkel”, amelyeket átélt, engem azonban sok magánszál is érdekelt mindezen túl. És ő erre is válaszolt, hi-

* A 168 Óra XXXI./20. számában (2019. május 16.) megjelent interjú hangfelvétel alapján bővített, kiegészített változata.

szen ahogy mondta: „én mindig azokra a kérdésekre válaszolok, amelyeket feltesznek nekem”.

Tíz évvel ezelőtt, a 80. születésnapodon is a 168 Óra számára készítettem veled interjút. Most ismét itt ülünk, ugyancsak születésnap interjúhelyzetben. Csakhogy amíg rajtam ez az elmúlt tíz év igencsak látszik, rajtad egyáltalán nem.

Tévedsz, mert nyolcvan- és kilencvenéves kora között öregszik az ember. Akkor öregszik az arca. Az a furcsa, hogy kilencven után nem öregszik. Csak meghalsz – öregedni már nem öregszel. Én látom magamon, ahogy nézem a fényképeket, nyolcvan- és kilencvenéves korom között öregedtem meg, de nem igazán zavar, mert most már tudom, hogy nem öregszem tovább, az öregedés elvégezte a munkáját. Mert kilencven után a biológusok már nem tartják számon az embert.

Az előbb megállt itt dedikáltatni egy fiatalember, aki Lukács-kurzusra jár. Lukács kapcsán – aki a te életedben igen fontos szerepet játszott – és a könyv címére utalva: az is a véletlennek köszönhető, hogy filozófus lettél, a véletlen vitt el Lukács György előadásaira, előtte egészen más pályára készültél.

Nélküle nem lettem volna filozófus. Magyarországon gyenge volt a filozófia, eszembe sem jutott volna, hogy filozófiával foglalkozzak, ha nem az ő előadásait hallgatom. Nem annyira a könyvei, hanem az előadásai, szemináriumai jegyezték el engem, és alapvető szerepet játszott az életemben. Nem az a típusú filozófus volt, aki az információra helyezte a hangsúlyt, nem is tudta volna, hanem a gondolkodásra. Szerette, ha az emberek gondolkodtak, ha ellentmondtak neki, jól lehetett vele beszélgetni elméleti, filozófiai kérdésekről.

Ha nem találkozta volna veled, ha a véletlen nem sodort volna el az előadásaira, akkor mi lettél volna?

Fizikus. Hiszen már fizikát hallgattam, amikor odakerültem az előadásaira. Eredetileg csillagász akartam lenni, ehhez a fizika kitűnő bevezetés lehetett volna. Közben kémikus is akartam lenni, szóval mindenképp természettudós. Mert az tudomány. Amikor olvastam egy könyvet *Madame Curie*-ről, amit a lánya, *Anne Curie* írt, teljesen elbűvölt, hogy nő is lehet világhírű tudós, sőt még a Nobel-díjat is megkaphatja, ráadásul kétszer. Tehát tudós akartam lenni, de a filozófiát nem tartottam tudománynak, a fizikát, a vegyészetet, a csillagászatot igen, ezek érdekelték igazán. Úgyhogy mint annyi minden másban, a véletlen alakította az életemet, így lettem filozófus.

Ahogy az imént mondtad, Lukács nem az információra helyezte a hangsúlyt, hanem a gondolkodásra. Ha mondjuk olyan korban születik, mint a mostani, amikor a net segítségével egyszerűbben hozzá lehet férni a forrásokhoz, nem csak nyomtatott művekből, egyetemi könyvtárakban, könyvtárközi, sőt nemzetközi könyvtárközi kölcsönzéssel, súlyos fényképezések gyártásával és küldözgetéssel, mint annak idején, talán másképp viszonyul ő is az adatokhoz...

Az adatoknak utána lehet nézni, de az adatokból sosem lesz filozófia. Az adatok információk, a filozófia a gondolkodásról szól, és nem az információkról. Ami kellett nekem, azt beszereztem akkor is. Sosem akartam minden könyvet elolvasni egy témáról, elolvastam mondjuk hármát, és utánagondoltam. Nagyon nem szeretem a lábjegyzeteket. Az a véleményem, hogy a lábjegyzet filozófiailag gyanús, jelentős filozófus ugyanis ritkán ír lábjegyzetet. Olyan könyvet, amelyben oldalanként több mint egy lábjegyzet van, kezembe nem veszek, mert biztos egyetlen gondolat sincs benne. Amit megtanultam, amikor filozófus lettem: másképpen kell gondolkodni, mint eddig. Egyrészt nem szabad, hogy jó memóriám legyen. Akinek jó a memóriája, arra gondol, hogy mit mondott egy bizonyos témáról más, én meg azt szeretném tudni,

hogy mit gondolok erről én, ehhez a memória nem használ, csak árt. Ahogy nem szabad problémamegoldásban sem gondolkodni. A filozófia ugyanis problémát vet fel, de nem problémamegoldó. Létezik manapság a problémamegoldó analitikus filozófia, de számomra ez egy filozófiai teljesen értelmetlen gyakorlat. Tisztelem azokat, akik ebben örömet találnak, szeretnek rejtvényt fejteni, én sosem szerettem.

De a krimiket szereted – legalábbis így tűnik a megjelent az olvasónaplóidból.

De nem azért, mert szeretek rejtvényt fejteni. Csak azokat a krimiket szeretem, amelyek szociológiai jellegűek, és mondanak valamit az emberek életéről.

Tíz évvel ezelőtt az életednek egy olyan elemével fejeztük be a születésnap beszélgést, amelyet kevesebben ismernek. Amikor átvetted a Széchenyi-díjat a parlamentben, összefutottál a szintén a kitüntetettek között lévő Berczik Sárával, a magyar mozdulatművészet egyik „alapító anyjával”, akinek a mozdulatművészeti iskolájába jártál 15 éves korodig, és aki a gratuláció után még hozzátette: „De kár érted, olyan tehetséges voltál.” A táncra gondolt. Jó látni, hogy ebbe a kötetbe bekerült illusztrációként egy fotó is rólad a Berczik Sári néni mozdulatművészeti iskolájából. Életrajzodból tudni, hogy szegények voltak. De ezek szerint egy szegény értelmiségi családban is járatták a gyerekeket táncra és zeneórákra.

Ez vagyok én, balról a második az ülő sorban, copffal. 5 vagy 6 éves lehettem, még nem voltam iskolás, amikor anyukám elvitt Berczik Sárahoz, aki akkor még nem volt néni, mi Sárának hívtuk. Talán az elején kellett valamit fizetni, ám később ingyen járhattam a Teréz körúti iskolába, mert Sárika nagyon tehetségesnek tartott. Nagyon jól táncoltam, de aztán 15 éves koromban abbahagytam, mert túl sok órát kellett tölteni gyakorlással. A hegedülést is befejeztem ugyanekkor, de azt viszont rosszul csináltam. Többször

felléptünk Sárika csoportjával, ilyenkor anyukám leánykori nevén, *Ligeti Ágiként* szerepeltem a színlapon, Hellerként, német névvel nem lehetett színpadra lépni, akár sváb volt az illető, akár zsidó. De csak a színlapon, egyébként sosem változtattam nevet, pedig próbáltak rábeszélgni. Ha apámnak jó volt, nekem is jó volt, mindig maradtam Heller. Amikor férjhez mentem, hivatalosan Hermann Istvánné lettem, mert akkor nem volt szokás megtartani a lánynevet, de mindig Heller Ágnesnek írtam magamat.

Teljesen véletlenül tudtam meg ezt az életrajzi adatot rólad. Évtizedekkel ezelőtt Szöllősi Ágnes mozdulatművésszel, koreográfussal és balettmeszterrel készítettem interjút, és említettem neki, hogy másnap téged foglak kérdezni. Felsóhajtott: „Annak idején a Heller Ági táncolt A három kismalac című darabban a Berczik Sárinál, pedig én annyira szerettem volna azt a szerepet.” „A Heller Ágnes filozófus a Sári néninél táncolt?” – kérdeztem vissza döbbenet. „Igen, ő táncolt A három kismalacban, én pedig nagyon el voltam keseredve” – felelte.

Igen, nekem is mondta, hogy irigykedett rám, rossz néven vette tőlem, én pedig megnyugtattam, hogy, ellentétben vele, én nem maradtam a táncban, úgyhogy nem vagyok rivális. Idős korunkban viccelődtünk ezen, de neki ez akkor nagy bánata volt, hiszen ő is kislány volt még. Emlékszem az utolsó hivatalos fellépésemre Sárikánál, Várkonyi Zoltán szavalt, mi pedig egy Beethoven-tétel zenéjére táncoltunk. Ez volt számomra ott az utolsó tánc, aztán abbahagytam. Jött a holokauszt, amikor nem jártam sehova sem.

A lakásod ablakaiból és a teraszról a Dunára látni, arra a folyóra, amelynek a partjára 1944–45 telén háromszor vittek le és állítottak sorba a nyilasok. „Mi, akik megmenekültünk, elhatároztuk, hogy soha többé nem fogunk félni semmitől. Csak később, az ötvenes években jelentkeztek nálam a trauma tünetei” – olvashatni a könyvben. Hogyan jelentkeztek a tünetek és hogyan győzted le őket?

Ha az embert majdnem megölik, onnantól nem fog tudni félni, mitől féljen már? A másik dolog, amit kérdeztél, az a trauma. Kétféle traumatikus hatás mutatkozott, egyik sem közvetlen. Az egyik korábban, a másik nagyon későn jött ki. Ami hamarabb jelentkezett, az az, hogy nem mertem bemenni az Újlipótvárosba. Egyszerűen rosszul lettem, szédültem, hányingerem lett. Ez 1956-ban múlt el. Tudtuk, hogy *Varga Iván* ott volt a Parlamentnél a sortűz idején, és megijedtünk, hogy meglőtték, rohantunk az újlipótvárosi lakásába megnézni, hogy rendbe van-e. Akkor döbbsentem rá: úristen, átmentem a határon – vége a traumának. A másik másfajta trauma volt. Amikor ott lőtték agyon a Duna-parton előttem az embereket, akkor én mereven néztem a Dunát, és arra összpontosítottam, mikor fogok beleugrani, merthogy nem volt kérdés, hogy bele fogok ugrani. Jó úszó voltam. Hosszú évek múlva, az ötvenes évek végén jött ki, hogy nem tudtam végigmenni a hídon, mert mindig úgy éreztem, hogy bele kell ugranom a Dunába. Ezért nem mentem végig gyalog, villamosra szálltam, vagy a villamos mellett mentem, és arra néztem, nem a víz felé. Elmentem egy pszichológushoz a Hold utcai sztk-ba, egy nagyon kedves öreg bácsihoz, *Rapaport Samuhoz*, ő kezelte egyébként annak idején József Attilát is, és elmondtam neki a tünetet és azt, hogy mi történt velem '45-ben. Azt mondta, hogy ezen ő nem tud segíteni. Adhat nekem nyugtatót, de inkább azt ajánlja, hogy legyen úrrá magamon, és ez is történt. Addig szoktattam magam, míg úrrá nem lettem ezen a traumán. Először villamossal mentem, aztán végigmentem a villamos mellett úgy, hogy időnként a víz felé is néztem, aztán már a járdán. Eltartott egy ideig.

„Néhányan úgy vélekednek, hogy 1968 sosem vált valósággá, én azonban nem így látom” – mondod az interjúkötetben. Sok egykori résztvevő ma már úgy említi, hogy csak egy jó balhé volt.

Miért tudnak fiúk és lányok együtt lenni házasságlevél nélkül? '68 miatt. Miért nem kell estélyi ruhába öltöznöd, ha operába mész?

'68 miatt. Miért mehet be egyedül egy nő egy vendéglőbe, és ülhet le este? '68 miatt. Nagyon sok minden megváltozott, nyomot hagyott a világon. Az más lapra tartozik, hogy miként értékeljük ezt a változást. Akkor váltott át az osztálytársadalom tömegtársadalomba. Szupermodernizálta a világot, az emberek közötti kapcsolatokat, eldobták a régi tradíciókat, a konformizmust. Nagyon sok minden történt, ami nem történhetett volna '68 előtt, de hogy ez jó vagy rossz, az megítélés kérdése. Az nem megítélés kérdése, hogy a világot megváltoztatták. Nagyon sok formalitás megszűnt, ennek van felszabadító oldala, és magának a felszabadító oldálnak is van problematikus oldala. Például az, hogy nem kell rendesen fölöltöznöd este a színházba, nem okvetlen jó dolog. Nem adod meg a helyzetnek, ami a helyzetnek kijár. A vegetarianizmus akkor alakult ki mint tömegjelenség, ahogy a női felszabadulás is. A homoszexuálisok elismerése '68-nak köszönhető. Bizonyos szabadságokat vezetett be '68, ami nagyon jó dolog, és időnként egyes szabadságokat, amikről azt mondhatod, hogy jó vagy nem jó, de az a te ízlésed és értékelésed kérdése. Az én filozófiámban nem hozott olyan radikális fordulatot, mint 1956. Már előtte is kezdtem olyan gondolatokkal kísérletezni, amelyek '68-ban fontosakká váltak. Így például *A mindennapi élet* című, állítólag '68-as könyvemet még '68 előtt írtam. Politikailag persze hozott fordulatot, és ennek megvannak a nyomai a filozófiámban is.

Olvashatni a könyvben, hogy a második férjed, Fehér Ferenc halála után „az utazás idővel az életformáddá vált”. Ma, 90 évesen is állandóan úton vagy, egy-egy találkozó megbeszélésekor meg kell nézned a naptárban, hogy mikor vagy itthon, mikor térsz haza a világ egyik tájáról, és mikor indulsz egy másikra.

Korábban is sokat kellett utaznom, de ha egyedül indultam el, egy hétre előre meg kellett főznöm az ebédet és betenni a mélyhűtőbe, hogy a fiam és a férjem tudjanak enni, mert a Feri egy teát

nem tudott készíteni. A különbség az, hogy a 90-es évek második felétől kezdve csak tőlem függött, mikor és hányszor utazom, és milyen sokáig maradok. Igen, járom a világot. Be kell pótolnom, hogy Magyarországról majdnem 50 éves koromig alig tudtam utazni. Vagy kék útlevelem nem volt, vagy piros, de leginkább egyik sem. De legalább Magyarország minden kis zugát megismertem, amikor állandóan túráztunk a Budapesti Iskolával.

Fizikailag hogy bírod az állandó úton levést? Amúgy itt, Budapesten is éppen jössz egy eseményről, vagy sietsz valahová. Nem fitness- vagy életmód rovatba készül az interjú, de azért meg kell jegyezni, milyen lélegzetelállító energiákkal rendelkezel 90 évesen is.

Amit az ember szeret, azt szereti csinálni. Életemben nem voltam fáradt. Álmos igen, de fáradt nem. Anyám sem volt soha fáradt, úgyhogy ez nálam nem személyes érdem, hanem valószínűleg genetikai. Amióta lehetőségem van rá, úszom minden reggel, korábban pedig naponta tornáztam. Hadd emlékeztesselek, éppen te idéztél fel a beszélgetésünkben, hogy táncosnő is voltam 15 éves koromig. Megszoktam a testmozgást, nem tudtam nélküle létezni. Kirándulni is jártunk annak idején minden szombat-vasárnap a hegyekbe, az hozzátartozott az életemhez, szerettem.

A nagybörzsönyi házad megvan még? Mindig látom magam előtt a képet, ahogy ülsz a kertben, ami szemmel láthatóan sokat jelent neked.

Nincs, eladtuk, mert nem jártam oda már egy ideje. Mindig meg szokták kérdezni, hogy éreztem itt meg ott magam. Én általában mindenütt jól érzem magam. Nagyon jól éreztem magam a kertben, mert voltak ott emberek körülöttem, akiket szerettem, akikkel szívesen voltam együtt, de ma már senki sincsen közülük ott, miért mennék? Budapesten a Gutenberg térről egy olyan házba költöztem, ahol uszoda van, és a hatalmas erkélyem a Dunára néz, tehát a levegőszükségletem és a természetszükségletem ki van elégítve.

Ezek szerint könnyen el tudsz engedni dolgokat.

Van, amikor azt hittem, hogy nehezen engedek el valamit, ilyen volt a Budapesti Iskola, de akkor rájöttem, hogy voltaképp ez is jól jön nekem. 2008-ban írtam egy könyvet *New York-nosztalgia* címmel, ami mutatja, hogy nem könnyen felejtettem el azt a várost, az emlékeimben él, nekem máig fontos, ha visszamegyek, mindig otthon érzem magam. De ez nem jelenti azt, hogy ne élvezném azt, ahol most vagyok. Éppen olyan jól érzem magam egy sátorban, ahol víz sincsen, mint egy ötszázszobás szállodában.

Mi az, amiről nem gondoltad volna, hogy ez alatt a 90 év alatt eltűnik, nem lesz többé?

Sajnos barátaim halnak meg, nagyon közeli barátaim, nincsenek többé, és ez egy betölthetetlen hiány. Igen, erre mondják, hogy ez az élet rendje. Ami a holokausztban történt, az nem volt az élet rendje, hogy az apám meghalt, az nem volt az élet rendje, hogy a 16 éves barátaimat megölték, az nem volt az élet rendje, de most kétségtelenül azt kell mondani, hogy a szülők meghalnak a gyerek előtt, az az élet rendje, és én is előbb fogok meghalni, mint a gyerekeim, mert az az élet rendje. Semmiről sem gondoltam, hogy lesz, mielőtt lett. Nem gondoltam arra, hogy el fogom hagyni Magyarországot, mielőtt elhagytam, nem gondoltam volna, hogy Ausztráliába, majd Amerikába fogok menni, mielőtt kimentem. És igaz, nem gondoltam, hogy lesz rendszerváltás, senki sem gondolta. Én nem terveztem semmit, de elvárásom volt, hogy ha már itt van a rendszerváltás, akkor most már liberális demokrácia lesz. Ám egy idő múlva látszott, hogy ez nem lesz jó, ezt az ember érezte, „szagolta”.

Erre térjünk vissza a beszélgetés végén, de addig felteszek még néhány kérdést. Az új önéletrajzi interjúköteted címe: A véletlen értéke. „Az tán itt van a belevetettség is: a véletlen, amivel kezdenem kell valamit” – nyilatkoztad. Mit kezdhettek a véletlennel?

Az ember életében nagyon sok véletlen van, a személyes életben és a politikai életben is sok a véletlen, és mindig az a kérdés, hogy ki mit tud kezdeni ezzel a véletlennel. Vannak véletlenek, amelyekkel nem tudsz mit kezdeni, ha véletlenül meghalsz, már nem tudsz vele mit kezdeni. De általában tudsz belőlük valamit csinálni. A saját sorsodat meg tudod véletlen következtében formálni. Az, hogy véletlenül életben maradtam, az volt az alapja mindennek. Tehát véletlenül életben maradtam. Attól kezdve nagyon sok véletlen volt, ezeket a véletleneket fel is sorolom ebben a könyvben, és ezekkel a véletlenekkel mindig tudtam valamit kezdeni, a hasznomra fordítani őket. Tehát a véletlent nem sorscsapásként kell felfogni, hanem lehetőségként. Létezik egy sok követővel rendelkező amerikai iskola, a racionális választás iskolája, amely megmondja nekünk, hogyan lehet racionálisan választani A és B között. Szerintem viszont sosem választunk racionálisan. Ösztönösen választunk, azaz a személyiségünk döntő szerepet játszik a választásban. Igaz, a személyiségünkhöz tartozik, hogy mennyire hallgatunk az értelmünkre, érzelmeinkre, értékeinkre, szenvedélyeinkre, kötelességeinkre. Aztán később kiderül, hogy a választásunk jó volt-e vagy sem. Ha nem volt jó, vissza tudunk menni arra a bizonyos keresztútra, ha jó volt, akkor folytatjuk azt az utat, amint eddig jártunk.

Vagy ha nem is a legszerencsésebbnek bizonyult az ösztönös választásunk, próbálunk belőle valami hasznót csíholni.

Próbáljuk kihozni belőle, ami kihozható, igen.

Az utóbbi egy évben a saját táborodban is nagyon kemény kritikákat kaptál, miután azt nyilatkoztad, hogy a Fidesz leváltása érdekében össze kell fognia az ellenzéknek, ha kell, a Jobbikkal is. Nincs az a helyzet, amikor a szélsőjobbal össze szabadna fogni – mondják a bírálóid. Az elmúlt egy év történései felülírták az akkori véleményed?

Először is: nekem nincsen táborom, van viszont véleményem, és vannak barátaim. Sok barátom nem értett egyet az álláspontommal. Meghallgattam őket, és kifejtettem ismét, mit gondolok. Máig meg vagyok győződve, hogy csak akkor váltható le a Fidesz-kormány, ha minden ellenzéki párt elássa öt percre a csatabárdot egy konkrét cél érdekében. Utána elővehetik. Ezt mondtam egy éve, és erre sok barátom meg azt, hogy ez eszmeileg rossz... Nem érzelmi vagy eszmei szövetségről beszéltem, hanem arról, hogy egy konkrét cél érdekében össze kell fognunk. Ezt tették például a törökök Isztambulban és Ankarában, és úgy néz ki, ezt teszik a lengyelek az európai választásokkor. A Jobbik esetében azt néztem, hogy mit mondanak, nem azt, hogy mik voltak, és nem azért, mert szeretem őket, vagy ma már nem azt gondolják, amit mondanak. A rendszerváltás idején azt mondták nekem az SZDSZ-es barátaim, hogy az MSZP csupa kommunista, hogy tudod-e, mit csináltak öt évvel azelőtt, hogy támogatták a Kádárt... Akkor azt mondtam, Magyarországnak szüksége van egy szocialista pártra, mert mindenütt van ilyen Európában, majd megtanulják a demokratikus szabályokat. Ugyanazt mondtam a Jobbikra. Magyarország nem egy baloldali ország, s ha a baloldali barátaim azt hiszik, hogy többséget fognak kapni akár egy tökéletesen szabályos választáson, akkor nagyon tévednek. Az országnak kell egy konzervatív jobboldali párt, és ha ezt nem látják, és azt hiszik, majd ők megnyerik, akkor hazudnak maguknak, és rosszat tesznek az országnak.

Lényegében itt nincsen konzervatív jobbközép, sem erős baloldali párt. Illetve a Fidesz kommunikálja magát jobbközépnek. És az alternatíva hiánya nem csak a magyar választóknak okoz gondot.

Nem, ők a szélsőjobb, ezt mindenki tudja, még az Európai Néppárt is. Mindenki szélsőjobbnak tartja Orbán Viktort (Salvini pusztapajtását) és pártját. Képzeljünk el egy tisztességes általános választást, olyat, ami Magyarországon 1947 óta nem volt, hogy mindenki

ugyanazzal a sansszal vehetett részt, egy arányos választási rendszert. A rendszerváltáskor már egy rossz választási törvény volt, ennek köszönhetette később a Fidesz az első kétharmadát. Soha nem kerülhet egy párt olyan helyzetbe, hogy egyedül kormányozzon, de hát a rendszerváltás idején mind az SZDSZ, mind az MDF félt az arányos választási rendszertől, féltek attól, hogy koalíciós partner kell, mert nem tudnak egyedül kormányozni. Rátérve a mai európai helyzetre: a tömegtársadalom kialakulásában a hagyományos pártok elvesztik a támogatottságukat. A hagyományos pártok ugyanis osztálypártok voltak, és ha nincsenek osztályok, mert a szegények nem egy osztály, elvesztik a támogatásokat. Most például nagyon örülnek annak, hogy Ukrajnában 70 százalékkal egy komikus nyerte az elnökválasztást. Én nem örülök. Hogy a korábbi elnököt leváltották, annak igen. De hogy politikai tapasztalat nélkül kerülnek ilyen posztra, csak mert a szavazók azt mondják, hogy ezek még nem voltak... Ez a tömegtársadalom, mindennel tömegszavazatot lehet nyerni, csak jó demagóg legyen az ember. Nem jól áll a világ, és ebben a rossz világban nem szabad kizárólag pártérdeket szem előtt tartani, mert akkor a vesztes lóra fogunk tenni.

Ha nincsenek már társadalmi osztályok, de van máig is szegénység, akkor miért nem ez alapján alakult át a szavazók számára nyújtott politikai kínálat? Hiszen már nem lesznek újra osztályok.

Azt fogják mondani a válaszomra, hogy egy marxista öregasszony vagyok, de Marxnak igaza volt, nincs osztály tudat nélkül, tehát ha nincs osztálytudat... A szegények mint osztály nem létezik. A szegények nem fognak azzal foglalkozni, hogy ne legyen szegénység, hanem azzal foglalkoznak, hogy nekik mielőbb legyen valamivel több, meg hogy „ne jöjjenek a migránsok”. Minden ideológiával meg lehet őket győzni. Többet nem lesz osztálytudat, nincsenek már osztályok, zavarban van az egész európai politikai élet, nem tudjuk, hogy van-e politikai elit. Nagyon zavaros a helyzet Európában, és

nagyon veszélyes, épp azért, mert zavaros, egyre veszélyesebb. A közép zsugorodik, és ha az zsugorodik, akkor a szélső fog növekedni.

Nemcsak az osztályok tűntek el, hanem a hagyományos pártkategóriák – konzervatív, baloldali stb. – értelmezhetősége is.

Mi az, hogy konzervatív? Az is kérdés, hogy mit konzerválunk. Azt még mindig tudom, hogy mit jelent a liberalizmus. A baloldalt nagyon nehezen értelmezhető. Szerintem ma Európában az alapvető konfliktusmező a következőképp alakult: az etnikai nacionalisták állnak az egyik oldalon, a másik oldalon pedig azok, akik valamilyen módon egy európai közösség összeforrását, összefonódását szeretnék, akár unió, akár föderális formában. Ez a lényeges konfliktus. A patriotizmus nem nacionalizmus, én az etnikai nacionalizmusról beszélek, ami közelebb áll a rasszizmushoz.

Amikor nem sokkal ezelőtt, erre az interjúra készülve beszélgettünk a könyvfesztiválon, azt mondtad, nem gondoltad volna '89-ben, a rendszerváltáskor, hogy itt nem alakul ki egy liberális, modern állam.

Igen, azt hittem, hogy az fog kialakulni. De nekem már az gyanús volt, amikor először nyert abszolút többséggel a szocialista párt. Nem mintha azt akartam volna, hogy ne nyerjenek a szocialisták. De úgy éreztem, mintha visszakívánták volna a diktatúrát az emberek, mint ha Kádár Jánost akarták volna vissza, mert az egyiptomi fogságbeli húsos fazekakhoz vágyódtak vissza. Úgy láttam, nem történt meg a demokratikus önnevelés. Ebben persze minden akkori párt hibát követett el, azt hitték, ha többpártrendszer van, a demokráciát „el lehet intézni” a parlamenti viták során, és ha biztosítják számukra a szabadságjogokat, akkor ezzel az emberek maguktól demokratákká válnak. De sosincs így. Amerika tényleg demokrata – mindent alulról induló szavazással, többségi döntéssel intéznek el. Alulról épül a demokrácia, nem felülről lefele. Európa minden országa hozta magával a történelmét, és, szemben Észak-Amerikával, Európában feudaliz-

mus volt. És ahol feudalizmus volt, ott biztos, hogy maradt a jobbágyi attitűdből. Nagyon nehéz megszabadulni attól, hogy meghajoljunk a följebbvaló előtt, hogy arra várjunk, hogy intézzék ők a mi dolgainkat, döntsenek abban, amiben mi nem tudunk dönteni. Ezt a feudális magatartásformát csak nagyon lassan lehet kinőni. Ahol feudalizmus volt, ott kialakult ez az attitűd, főleg az olyan országokban, ahol nem volt felvilágosodás. Franciaországban is volt feudalizmus, de a királyt lefejezték, és ez nemcsak realitás volt, hanem szimbolikus cselekvés is. A forradalom jelszavai, a szabadság, egyenlőség, testvériség ott a nemzeti hagyományhoz tartoznak. Sosem választottak meg zsarnokot.

Azt gondolom, nem lehet mindent a „hozott csomagra”, a több évszázados történelmi múltra fogni. A mostani magyarországi helyzetért a rendszerváltó pártok is felelősek valamilyen formában.

Én sem fogok mindent a hagyományra. De a rendszerváltó pártok nem voltak tisztában ezzel a hagyománnyal, vagy nem gondolkodtak el rajta, voltaképpen fogalmuk nem volt, hogy milyen új országot kormányoznak. *Antall József* azt hitte, hogy a 19. század végén, a nemesi liberalizmus korszakában él. Nem ismerték vagy nem akarták ismerni a történelmi örökséget. Azt hitték, hogy a lelke mélyén mindenki utálta a Horthy-, a Rákosi- és a Kádár-korszakot, a máz alatt létezett egy igazi Magyarország – de nem így volt, mert ez sosincs így a történelemben.

A mai helyzetben élve azt mondhatjuk, hogy már mindegy is, hol romlott el. Mai szempontból az egész történelemre azt mondhatod, hogy mindegy, mert most így állunk, de a történelem a mi előtörténetünk, ezért nem egészen mindegy, hogyan döntöttek a történelmi múltban. Azt hiszem, Hegelnek igaza volt, amikor azt mondta, hogy egy dolgot tanultunk a történelemből, azt, hogy sosem tanulunk semmit a történelemből. De hozzáteszem: azért megpróbálhatnánk valamit tanulni.

„Ez valami új”

Teczár Szilárd interjúja*

2019. május 6-án este, a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlése után beszélgetünk, ahol az MTA megint szembement a kormány és Palkovics László miniszter terveivel. Milyen volt a hangulat?

Voltunk néhányan, akik vártunk valamit a közgyűléstől, a Filozófiai és Történettudományok Osztályának volt egy nagyon jó beadványa, de sajnos ezt az ülés végére hagyták. Mindenki megszavazta, hogy az intézetek gazdája az Akadémia maradjon, szemben *Palkovics* elképzelésével, aki az államhoz vonná azokat. Ez persze fontos, én mégis látszatharcnak tartom, mert közben az MTA az intézetek irányításáról is elfogadott két pontot, ebből pedig az fog kijönni, hogy mégiscsak a kormány kezébe kerülnek az intézetek. A mi osztályunk radikálisabb határozatát végül 40 százalék támogatta.

Mit szerettek volna elérni ezzel a javaslattal?

Mi is kimondtuk, hogy az intézetek maradjanak az Akadémiánál, de azt is, hogy ha a kormány mégis átjátszaná magának a kutatóhálózatot, akkor a további működésért az MTA nem vállal felelősséget. Ezt a kérdést nem igazán lehetett felvetni, mert úgy tűnt volna, nem szavazunk bizalmat az elnökségnek, nem hisszük el, hogy a vezetőség minden tőle telhetőt megtesz az MTA-ért. Persze, az elnökség tűz alatt van, és aki tűz alatt van, az menekül. Nekünk bizonyos mértékig ehhez kell asszisztálnunk.

* Megjelent a Magyar Narancs 2019. május 9-i számában.

Bírálja, hogy a szervezeti átalakítást elfogadta az Akadémia. De ha jól tudom, bekerült egy olyan garancia, hogy a kormány maximum az irányító testület tagjainak harmadát delegálhatja.

Ezt a viccet komolyan vesszük? Egyharmadot ad a kormány, egyharmadot az intézetek, egyharmadot az Akadémia. De a kormány hány embert fizet le az intézetekben és az Akadémián? Azonnal 51 százalékkuk lesz. Gyerekkoromban megtanultam a farkas és a bárány történetét. Ez örök igazság: a bárány érvelhet bármilyen racionálisan, a farkas így is, úgy is megeszi. Ez fog történni az intézetekkel, akárhogy kapálóznak, akármilyen egyezséget kötnek.

Azt tartotta volna jónak, ha a kormány egyáltalán nem jelenik meg az irányításban?

Azt kellett volna mondani, hogy minden maradjon a régiben. A tudományos irányítás mellett az intézetek rengeteg nemzetközi elismerést kaptak, nagyon sok pályázatot nyertek. Mi az istennek változtassunk ezen? Ez lett volna a tisztességes, igaz és racionális érvelés.

Viszont úgy tűnik, Palkovics miniszter így is elégedetlen a közgyűlési határozatokkal.

Előbb-utóbb neki lesz igaza – tudja, mit csinál az erősebb kutya. Az Akadémián persze valós a felháborodás, de az emberek idővel megnyugszanak, ha kompromisszumokról hallanak, mert nem látják át, hogy mire megy ki a játék. Én éltem a Horthy-korszakban, a Rákosi-korszakban, a Kádár-korban. Tudom, mire megy ki a játék.

Mire?

Államosítani fogják az intézeteket, és lenyúlják a pénzüket olyanok számára, akiknek semmi közük a tudományhoz. Az új nyelvi intézet majd bebizonyítja, hogy a törökök a nyelvrokonaink, az új történeti intézet majd megerősíti, hogy a kamenyec-podolszkiji mészárlás voltaképpen idegenrendészeti eljárás volt.

A kormány tehát bele fog szólni a tudományos kérdésekbe?

Ma is beleszólnak, tudja, hogy tilos gender studies szakot indítani. Egyre inkább bele fognak szólni a tudományos kérdésekbe, hiszen nagy tudósok ők, ahogy *Sztálin* is nagy nyelvtudós és biológus volt. Nem azt mondom, hogy olyanok vagyunk, mint a Szovjetunió, de vannak olyan lépések, amelyeket minden zsarnok kicsit hasonlóképpen tesz meg. Ideológiától függetlenül az igazi zsarnokok valahogy hasonlítanak egymásra.

Márciusban részt vett az európai szocialisták brüsszeli rendezvényén. Sorsdöntőnek tartja az idej európai parlamenti választásokat?

Nem direkt pártpolitikai rendezvényen vettem részt, fiataloknak tartottam előadást a demokráciáról. Ami az európai választásokat illeti: ha nagyon megerősödnek a szélsőjobboldaliak, *Salvini* és társai, akkor veszélyes helyzet alakul ki Európában. Ezek a pártok Brüsszelt, az európai összefogást tartják az ellenségüknek. Tegyük fel, hogy sikerrel járnak. Ha elfoglalják az EU-t, abban a pillanatban szétesik, mert az etnikai nacionalizmusokat nem lehet egy unióban együtt tartani. Ha nem lesz közös ellenségük, egymás ellenségei lesznek.

Ott leszünk, ahol 1914-ben, amikor az etnikai nacionalizmus szétbomlasztotta a birodalmakat. Az első világháború a nemzetállamok létrejöttének korszaka. Meg is lett az eredménye: a trianoni Magyarország az első magyar nemzetállam. Az emberek azt hiszik, hogy a sovinszta vezetők megvédik őket, pedig valójában mindig a rossz oldalra állnak, aminek az ország issza meg a levét.

Orbán Viktort és a Fideszt Salvini táborához sorolja? Névleg még az Európai Néppárthoz tartoznak, igaz, felfüggesztett tagsággal.

Nehezen tudnék *Orbán* fejével gondolkodni, de azt hiszem, még nem döntötte el, mit lép a választások után. Neki mindig az a fon-

tos, hol van nagyobb hatalma: ha a Néppárton belül, ott marad, ha a Salvini-csoportban, odamegy.

A Brüsszel elleni kampányban talán le is körözte Salvinit.

Persze, Brüsszel az ellenség, de ha elfoglalják Brüsszelt, egymás ellenségei lesznek. Nézze meg a tervezett Trianon-emlékművet! Ez provokáció Szlovákiával, Romániával, Szerbiával szemben. Ebben a pillanatban a provokációból nem lesz semmi, mert mindannyian az EU tagjai vagyunk. De mi történik, ha az EU felbomlik? Egymás ellen fogunk háborúzni. Ez nem tréfádolog, az európai háború lehetséges, ha az etnikai nacionalisták győznek. Az egyetlen különbség 1914-hez képest, hogy Európa ma sokkal jelentéktelenebb, az európai háborúból nem lenne világháború.

Mi lehet az oka annak, hogy számos országban felfutottak a szélsőjobboldali, nacionalista pártok?

Az emberek szeretik a *mi*-tudatot, az identitást. A nemzetet a francia forradalom idején találták ki, de a nemzetállami identitás csak a nemzetállamok létrejöttével írta felül az összes többi azonosulási pontot. Kis nemzetállamok alakulnak mindenütt, mind büszkéek arra, hogy mások, mint a többiek, sőt a többieket ellenfélnek tartják. Veszélyes játék ez. Persze, az is lehetséges, hogy nem a nacionalisták erősödnek tovább, Európa észbe kap, hogy nem akar még egy 1914-et, és a föderalizáció, a népnemzetek közötti erősebb összefogás irányába indul el.

Ez a kérdés ezen a választáson fog eldőlni?

Egy választáson sosem dől el véglegesen semmi, de erős jelzéseket, tendenciákat fogunk látni.

Ha az európai összefogás hátráltatója a nacionalizmus, az erősebb Európához európai identitás is kellene?

Ha megkérdezzük egy gyerektől, mit jelent számára, hogy európai, többnyire a kérdést sem érti. Ha megkérdezzük, mit jelent számára, hogy olasz, francia vagy magyar, azonnal tud válaszolni. Nincs európai identitás, és ez nagy hiba a brüsszeli vezetők részéről. Azt hiszik, hogy gazdasági szabályokkal, intézményi felépítéssel, azaz a formalitásokkal minden el van intézve. De semmi nincs elintézve. Nagy hiba volt az is, hogy leszavazták az európai alkotmányt. Ha lenne közös alkotmányunk, legalább egy típusú identitásunk, állampolgári identitásunk is lehetne.

A menekültválság szerepet játszott a nacionalizmus erősödésében?

Nem igazán. Csak egy szavazatszerzésre jól használható politikai szólam, hogy vannak a migránsbarátok meg a migránsellenesek. A migráció persze komoly probléma, tényleg kezelésre szorul, de a kezelés akkor lehetséges, ha értelmesen beszélünk, világossá tesszük, hogy miről van szó. A befogadás törvényi és bibliai kötelezettsége ideiglenes, és kizárólag a menekültekre vonatkozik. Én sem értek egyet azzal, hogy mindenkit be kellene fogadni.

Ha nem a migráció miatt, akkor miért törnek elő a nacionalisták?

A Fidesz megerősödéséhez Magyarországon persze hozzájárult a migránsozás, máshol meg más ügyek járultak hozzá a szélsőjobboldali nacionalisták erősödéséhez. Az egésznek az az alapja, hogy tömegtársadalomban élünk, nem pedig osztálytársadalomban. Tömegtársadalomban nem a gazdasági érdek határozza meg a szavazatot, a választásokat ideológiával lehet megnyerni.

Lényegtelen, hogy az igazság és a hazugság milyen arányban van jelen egy politikus ideológiájában, a fő, hogy az embereket megnyerje magának. Ezért lehetnek a mai világnak olyan tirannusai, zsarnokai, akiket a többség választ meg és választ újra. Ez egy új forma. Se nem fasizmus, se nem náciizmus – ez valami új. Jobb ezt felismerni, mint ha leragadnánk a régi címkéknél.

Nemrég jelent meg olaszul egy könyve az Orbán-rendszeréről. Az orbánizmus önálló rendszer?

Nem, ott van Erdoğan, Putyin vagy El-Szisi Egyiptomban. Sokan vannak olyanok, akiket a többség megválaszt, majd mindig újraválaszt. Úgy tűnhet, hogy ezek demokráciák, hiszen a többség választja a kormányt, de a gyakorlatban zsarnokság van. A régi zsarnokok persze mások voltak, erőszakkal ragadták magukhoz a kormányzást. Ezt tette Mussolini, Hitler, Sztálin, de már Lenin is. Ma nincs szükség erőszakra, a tömegtársadalmakban a zsarnokok ideológiák segítségével kapják meg a többség szavazatát.

Időnként persze nem járnak sikerrel, Erdoğan most elvesztett két nagyvárost, mert az ellenzék összefogott. Összefogással Magyarországon is lehetett volna valamit kezdeni, de nem sikerült, pedig kisebb különbség van az ellenzéki pártok között, mint Isztambulban volt.

Ha a nyugat-európai szélsőjobbaldali pártok hatalomra kerülnek, azok is be tudnák vezetni a zsarnokságot?

Lehetséges, de ez a személyiségen is múlik. Orbánnak ilyen a természete, ösztönösen a hatalom maximalizálására törekszik. Nem minden szélsőjobbaldali pártvezető ilyen.

Az Európai Unió miért nem tudott hatékonyabban fellépni az ilyen rendszerekkel, Orbánnal, Kaczyńskivel szemben?

E tekintetben is hiányzik az alkotmány; ha lenne, akkor lehetne mondani, hogy ezek alkotmányellenesen cselekszenek. Ehelyett azt mondják, hogy az európai értékeket nem tartják be, ami egy elég elmosódott formula.

Alapszerződés azért van.

De annak is bürokratikus és nehézkes a betartatása. És persze az elveken kívül sok minden más is szerepet játszik az unióban: a

gazdasági érdekek például, vagy hogy melyik pártcsaládnak van többsége. A demokratikus politikusok sem angyalok, ők sem mindig értékeket és erkölcsi normákat tartanak szem előtt. Nem is ez a lényeg, hanem hogy az intézmények demokratikusak-e, van-e pluralizmus, van-e hatalommegosztás. Ha Magyarországon olyan elnöki rendszer lenne, mint Amerikában, Orbán Viktor már nem lehetne hatalmon, mert több mint nyolc éve kormányoz.

Kialakulhatnak még az EU-ban erősebb intézmények a demokrácia védelmére?

Ha Brüsszelben kicsit felébrednek, rá fognak jönni, hogy erre kell indulniuk, különben elpusztulnak. Persze, lehet, hogy értik, csak azt nem tudják, hogyan kell megcsinálni.

A pénz mennyire fontos Orbán rendszerének fenntartásához? Mert annak jelentős része Brüsszelsből érkezik.

A brüsszeli pénz kellett az orbáni vezetésnek, nemcsak a saját zsebükbe, hanem azért is, hogy fel tudjanak mutatni valamit Magyarországon, amit pusztán a gazdaságpolitikájuk eredményeképpen nem tudtak volna felmutatni. Három kielégíthetetlen emberi szükséglet van: a hatalom, a hírnév és a vagyon. Az a kérdés, kinek melyik a legfontosabb. Szerintem Orbán Viktornak a hatalom a legfontosabb. A pénz is igen fontos, de az a hatalom megtartásának van alárendelve.

Utalt a magyar ellenzékre. Decemberben sokan úgy érezték, hogy a tüntetésekkel, a parlamenti akciókkal megmozdult valami az országban. Mi történt azóta?

Közösen tüntetni kockázatmentesen tudtak az ellenzéki pártok, mert senki sem azt számolgatta, hogy ki hány százalékot kaphat. De abban a pillanatban egymás ellen fordulnak, ahogy választásról van szó. A pártok saját érdekei fontosabbak, mint a közérdek. So-

kan még mindig nem akarnak együttműködni a Jobbikkal a múltja miatt. Ugyanezt hallottam 1990-ben a szocialista pártól. A barátaim azt mondták: tudod, hogy X milyen nagy híve volt Kádárnak? Elfelejtetted, hogy Y munkásőr volt 1957-ben?

Azt válaszoltam, hogy tudom, de Magyarországnak szüksége van egy szocialista pártira, és ezek majd megtanulják. Ma azt mondom, hogy Magyarországnak szüksége van egy jobboldali középpártra, és a Jobbik majd megtanulja, hogy ezt a szerepet hogyan töltsse be. A baloldal hihetetlen tévedésben van, ha azt gondolja, hogy akár egy teljesen fair választást is megnyerhet egyedül. Az Orbán-féle virsajtval szemben mindenre szükség van. Ha az Európai Parlamentbe kevesebb fideszes képviselő kerülne be, az nagyon jó lenne Magyarországnak, a Néppártnak és Európának is. De az ellenzék külön indul, és állandóan a közvélemény-kutatások eredményeivel foglalkozik. Ez már-már nevetséges.

Tényleg azt írta az olasz könyvében, hogy akár az életét is kockára téve bírálja az Orbán-rendszert?

Nem kockáztatom az életemet, sosem írtam ilyet.

Schmidt Mária könyvkritikájában olvastam.

Nem olvasok Schmidt Máriát. De az életemet csak egyszer, 1957-ben kockáztattam. Még a késő Kádár-rendszerben is csak a szabadságomat kockáztattam, és az állásomat, amit el is vettek tőlem.

Ma nem kockázatos a hatalom ellen beszélni?

Nekem biztosan nem. 90 éves vagyok és világhírű.

Sokan nincsenek ilyen kivételezett helyzetben.

Sokan vannak olyan helyzetben, amilyenben én voltam a Kádár-korszakban. Épp a minap beszéltek Szelényi Ivánnal, hogy kérdés nélkül kockáztattuk az állásunkat, a megélhetésünket, hogy azt az állás-

pontot képviseljük, amit igaznak hittünk. Más ellenzékinek sem fogom azt mondani, hogy nincs joga kockáztatni a megélhetését. Az életét talán nem lenne joga, de azt jelen pillanatban Magyarországon nem kockáztatja, és azt hiszem, amíg az Európai Unió tagjai vagyunk, addig a szabadságát sem.

Vasárnap lesz 90 éves, az utóbbi időben olvasónaplókat és egy egyetemistáknak szóló filozófiakönyvet publikált. Tervez még nagyobb filozófiai munkát?

Az előadásaimat általában külföldön tartom, Magyarországon ritkán adok elő filozófiáról, mindig politikáról kérdeznek. Most egy angol nyelvű könyvön dolgozom, magyarul az a címe, hogy *Tragédia és filozófia*, egy párhuzamos történet. Gondolom, júliusra kész leszek vele.

Hogyan látja a szerepét a magyar közéletben?

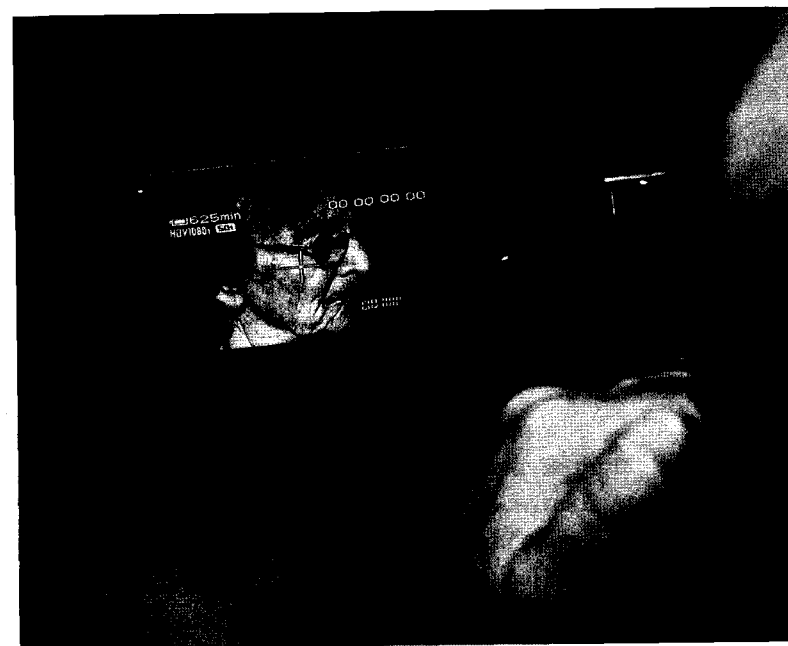
A magyar közéletben egyetlen feladatam van: hogy azt mondjam, amiben hiszek, amit igaznak tartok. Próbálom megérteni, miről van ma szó a világban, Európában, Magyarországon. Ha valakik kíváncsiak rá, tanulnak belőle, annak örülök. De annak is, ha kritizálnak. Ne értse félre, amit Schmidt Máriáról mondtam: az olyan ellentmondást nagyon szeretem, amiből tanulhatok. Marhaságokból viszont nem tanulok. Papagájoktól az ember nem fog megtanulni beszélni.

Ahhoz a kritikához mit szól, hogy a 2010 előtti világ – amelyhez sokan önt is sorolják – felelős a NER kialakulásáért?

Nem tudom, miért sorolnak ide, 2009-ig Amerikában éltem, fél éveket töltöttem csak itthon. Nem voltam tagja egyetlen pártnak sem, nem is támogattam semelyiket. Persze, baráti kritikusa voltam a rendszerváltozás utáni kornak, nem ellenfele. A liberális demokrácia volt minden hibájával, rossz lépésével együtt. Egy li-

berális rendszert azért kell kritizálni, mert mód van a rossz irány megváltoztatására, egy barátságos kormányváltást is beleértve, mód van racionális emberek meggyőzésére. A rendszerváltáskor az volt a véleményem, hogy nagykoalíciós kormányzás kellene Magyarországon, de ezt egyik párt sem akarta.

Amikor a Fidesz nyert 1998-ban, egy cikkben védtem meg őket a baloldaltól, hiszen váltógazdaság van, semmi gond azzal, ha a jobboldal is kormányoz. Az őszi beszéd után a tévében nyilatkoztam, hogy meg vannak örülve, akik ezt a beszédet szeretik és alátámasztják. Tisztességes, demokratikus érületű embernek tartom Gyurcsány Ferencet, de politikusként hibát hibára halmozott. Ez persze hozzájárult a Fidesz megerősödéséhez. Ahogy a '90 utáni liberális demokrácia egyéb hibái és baklövései is. De nem az a fő felelős egy emberölésért, aki egy engedéllyel nem rendelkező kezébe adja a fegyvert, hanem az, aki lő vele.

Az utolsó úszás Almádiban

Az almádi üdülés nagyon fontos volt Ági számára. Az idei foglalat már tavaly december 4-én elintézte, elsőként a vendégek között. Számára, aki Kínától Columbiáig, Ausztráliától Argentínáig körbeutazta a földet – az európai desztinációkat nem is említve –, ez valahogy fix pont volt, ahol kedves szenvedélyének, a természetes közegben való úszásnak hódolhatott.

2019. július 19-én, pénteken valamivel 8 óra előtt reggeliztünk. Utána elmentünk ÉS-t vásárolni. Korábban ez az én dolgom volt, s később odaadtam neki az újságot, de – mondta – „mióta megszűntették a *Népszabadságot*, mindig megvásárolom az *Élet és Irodalmat*”. Útközben persze politikáról beszéltünk, de kivételesen nem a világ-, hanem a helyi politikáról. Meglepett, hogy a nagy világutazó mennyire ismeri a ferencvárosi helyzetet, ahol az ellenzék éppen elpuskázza az egyetlen nyerési esélyt, *Baranyi Krisztina* támogatását.

Ezt Facebook-bejegyzéseimmel én is megteszem, de Ági – beszámolója szerint – szervezett is egy értelmiségi csoportot „az előválasztásra történő mozgósítás” céljából. Őszintén csodáltam, hogy van energiája a mindenheti konferencia – melyből legalább egy külföldi – közepette erre is. Remélem, ez a csoport túléli Heller halálát, és megteszi azt, ami Ági politico-morális végrendelete volt Ferencvárosban.

Az ÉS címlapjára nézve meglátta, hogy *Gyenge Zoltán* – akit különben vendégségbe hívott az üdülőbe – Kierkegaard-tanulmánya szerepel benne. „Legalább lesz esti olvasmányom” – mondta. Ez a terve már nem teljesülhetett.

A délelőtt tíz órai úszást – mely szakrális volt számára – semmi sem akadályozhatta meg; a pontban tíz órás vízre szállást, sem vendégség, néha sajnos a viharjelzés sem. De 19-én délelőtt semmi akadály nem volt a Budatava strandig történő úszásnak, amely rituálisan a strand hozzánk közelebbi végén lévő horgásztégig tartott. Ági jobb úszóként előbb ért oda, s mire én is megérkeztem, már mintegy tíz perce napozott a stégen. (Ha voltak rajta horgászok, éles vitákat folytatott velük a napozáshoz való joga védelmében.) Én e téren megalkuvó voltam, a „Vigyázz, damil!” kiáltásokat – amiket Ági nem hallott, vagy nem is akart hallani – hallva elúsztam egy közeli, narancsszínű bójáig a visszafordulás előtt. Régebben többet tudtam úszni, a Budatava strand túlsó végéig, ami kb. 1600 métert, azaz másfél órát jelentett, de öt éve eltörtem a csuklómat, és azóta csak lassabban és kevesebbre vagyok képes. Nem így Ági, aki ragaszkodott a másfél órás úszáshoz, és amikor én visszafordultam, ő befelé indult, hogy meglegyen az 1500 méter. Fél tizenkettő körül ért vissza, és a mindig a parton tartózkodó *Pölöskei Évától* kérdezte, hogy megvolt-e a másfél óra.

Az ebéd rossz hangulatban telt, mert Ági bejelentette, hogy programot csinált NEKÜNK, valamiféle jacht-tulajdonosok jönnek értünk. Amikor tiltakoztam (nem szeretem az esti programokat és az idegenek társaságát), kijelentette, hogy ezek nagyon rendes emberek. Nem tudta elfogadni, hogy azok, akiket ő kedvel, nem feltétlenül keresik egymás társaságát. Felhívtam a figyelmét arra, hogy a 90. születésnapjára készült kötetben éppen erről írtam, Rousseau Malesherbes-hez írt leveleinek elemzése kapcsán: lehet, hogy a szuperszociális Diderot-nak filozófiailag mindenben igaza volt Rousseau-val szemben, kivéve azt, hogy a magányos sétákra vágyó barátot társasági életre akarta kényszeríteni.

A feszültséget oldandó arról kezdett beszélni, hogy a nemrég elhunyt *Ungvári Tamást* is itt, az akadémiai üdülőben ismertem

meg, és milyen jókat beszélgettünk. Én az ugyanaznap eltemetett Sós Viliről emlékeztem (az ő temetésén Ági mellett ültem). „Nagyon vigyázni kell magadra – mondtam –, mert már csak Te élsz a korculai nyilatkozat aláírói közül, és ha nincs több élő tanú, Schmidt Mária majd Dózsa László képét retusálja be a helyedre.” Tréfának és nem próféciaának szántam e szöveget.

Ebéd után felmentem a szobámba, számtalan gyógyszerem be-szedése végett. Ági azonnal visszasietett a partra – mindig azzal büszkélkedett, hogy magnéziumon kívül semmiféle gyógyszert nem kell szednie.

Két óra körül én is követtem a partra, mert iszonyú vihar közeledett, és a nyugágyon hagyott cuccaimat akartam menteni. Ági nyugodtan olvasott, majd amikor a mennydörgéssel-villámlással közeledő viharra figyelmeztettem, azt felelte, hogy ő nem megy sehova, négy óráig még elvonulhat a vihar, ha meg nagyon zuhog, legfeljebb bemegy a pingponghelyiségbe. Persze én is maradtam, és a vihar valóban kitombolta magát az Öreghegy felett, a partra csak gyenge eső formájában jutott. Azonban a kettes viharjelzés maradt.

Közben Ági szenvedélyes vitába bonyolódott a Trump-adminisztráció értékelése kapcsán Pölöskei Gáborral, Éva fiával, akinek fontos szerepe lett a szomorú végkifejlet vonatkozásában.

Négyig olvastunk, amikor Ági jelezte, hogy idő van, a délutáni úszás szakrális ideje. Mivel megszűnt a viharjelzés, nem lehetett ellenvetésem, megpróbáltam az 50-es fényvédő krémmel óvni leégésre nagyon is hajlamos bőrömet – a vihar után igen élesen sütött a nap –, majd elindultam a stégünk felé, Ágival a nyomomban. Odaérve észrevettem, hogy (nem először) magán felejtette az akadémiai belépő mágneskártyáját. Sohasem értettem, hogy a strandon ezt miért kellett a nyakában hordozni (nemegyszer már meg is fürdette), de ez nem volt vitatéma köztünk. Visszament – vagy inkább szaladt – az ágyig, és mikor újra megjelent a stégen, látom, hogy

az órája is rajta van. Szóltam, és az ott tartózkodó Pölöskeiné felajánlotta, hogy megőrzi, amíg visszajövünk (amúgy is ő volt Ági időmérője), de Ági nem fogadta el, újra visszament. És mielőtt vízre szálltunk volna, rájött, hogy a szemüvegét is magán felejtette. Ezt sem hagyta Évánál, hanem újra visszafutott vele. Pölöskeiné később azt mondta, hogy ezek a hazafutások egyre furcsábbak, egyre felgyorsultabbak voltak, de lehet, hogy ez csak utólagos belemagyarázás. Bár amikor az öböl végénél szokás szerint megelőzött engem, nekem is úgy tűnt, hogy az átlagosnál is gyorsabban úszik. Hova sietsz? – gondoltam, de persze nem mondtam semmit. Ő mondott valamit, és ezek voltak utolsó szavai: „A VIHAR MIATT NAGYON LEHÚLT A VÍZ.” Ekkor vettem észre, hogy fehér kalapját is a parton felejtette – ebben mindig láttam, hogy merre úszik, amikor le hagyott –, és csak egy szörnyű, sötétkék úszósapka van rajta, amit már néhány méter után sem láthattam.

Elúsztam a horgászstégig, de a tulajdonosok birtokba vették, ezért visszafordultam, feltételezve, hogy Ági befelé úszik, hogy meglegyen a másfél kilométer, azaz a másfél óra. Öt körül érttem vissza az üdülő stégjéhez, kissé nyugtalanított, hogy abban a sötétkék úszósapkában nem láttam, ezért a gyerekeivel, gumikajakjával éppen induló Pölöskei Gábort megkértem, hogy evezzenek el a Budatava strand irányába, és nézzék meg, merre van Ági. Fél hat felé, amikor meglett volna a kötelezően magára szabott penzum, már nagyon ideges voltam, és a stégről próbáltam fürkészni a vizet, amennyire félvakon, 8 dioptriával ez lehetséges. Ekkor érkezett vissza a Pölöskei család, és Gábor már maga is úgy gondolta, hogy baj lehet. Kiszállította a gyerekeket és elindult a Budatava strand irányába. Nemsokára vészjósoló kiáltásokat hallottam a szomszédos vitorlás-kikötő irányából. Akkor találták meg Ágit.

Másnap kimentem a partra, a stégről gyűlölködve néztem a vizet, úgy éreztem, soha többé nem leszek képes belemenni.

Ekkor a víz felől Ági hangját – persze nem hallottam – csupán felidéztem: „NE HÜLYÉSKEDJ, MARI, A VÍZ JÓ!”. Ezt a mondatot sokszor hallottam tőle, persze nem ilyen tragikus helyzetben, hanem én haboztam a 20 fok alatti Balatonba bemenni, míg a példamutatóan előresiető Ági ezzel biztatott.

Elúsztam a horgászstégig, melyhez Ági mindig tíz perccel korábban érkezett. A stég üres volt.

A filozófus és a magyarság

A filozófiához nem értő irodalom- és művelődéstörténészként aligha lenne hiteles, ha Heller Ágnes bölcséleti teljesítményét, egész pályáját kísérelném meg itt méltatni. Egyébként is, már életében számosan megtették ezt, monográfia is született róla; a 90. születésnap, majd a váratlan és megrendítő gyász pedig több igényes-szép – persze egymástól eltérő hangsúlyú – megközelítést, életmű-értékelést, -elemzést hívott életre. Nem tartoztam közvetlen tanítványi és baráti körébe, holdudvarába sem, ám évtizedeken át megannyi könyve, esszéje, előadása nyújtott számomra „posztgraduális képzést”, sőt elementáris élményt. Mindig is foglalkoztatott Heller Ágnesnek a magyar szellemi élethez és a nemzeti kultúrához fűződő történelmi, kortársi és érzelmi viszonya, beleértve a hazából, a magyarságból való többszöri kirekesztettségének traumáit és következményeit is. Jóllehet nem kedvelem azt az emlékezői magatartást, amelyik a „híres ember és én” (sőt olykor megfordítva, a riasztóan narcisztikus „én és a híres ember”) retorikája szerint fogalmazódik, amit elmondani szeretnék róla, azt nem mondhatom el a filozófiatörténeti vagy az etikai diskurzus nyelvén, textusait idézve és interpretálva. Ha van objektív relevanciája, publikus súlya alábbi szubjektív véleményemnek, akkor az csak annak elbeszélésében nyer értelmet, hogy az elmúlt öt évtizedben, egyetemi éveimtől kezdve ő milyen *intellektuális, erkölcsi és politikai hatást* tett rám, „céhen kívülre”. Mindennek számbavétele elsősorban *róla* szól; mások, köztük „1968-as” nemzedéktársaim

természetesen az enyémtől lényegesen eltérő recepciót él(het)tek meg vele kapcsolatban: ez a „pluralitás” maga is Heller Ágnes rendkívüli személyiségére vall.

Az 1960-as évek második felében jutottak kezembe esszéi, tanulmányai. Friss, avagy megkésetten publikált tanulmányai, mindegyik előtt *A reneszánsz ember* (1967), amelyet először a régi magyar és olasz kultúrát tanulmányozva olvastam el, majd az *Érték és történelem* (1969), valamint az 1958-as etikai előadásából szerkesztett *A szándéktól a következményig* (1970) egyenesen lebilincseltek. Az ELTÉ-n már nem taníthatott, de a TIT József Attila Szabadegyetemén olyan előadásaira emlékszem, amelyek frissességükkel, szenvedélyességükkel, bátor szókimondásukkal gyökeresen eltértek az egyetem nem filozófia szakos hallgatói számára előírt stúdiumok minőségétől. A magam huszonéves, első generációs értelmiségi kultúra- és tudásszomjával rajongója lettem a számomra persze „elérhetetlen” asszonynak, s elkezdtem gyűjteni és olvasni könyveit. Félévszázados távlatból furcsa paradoxonnak látszik: *ott és akkor* rám a magát marxistaként identifikáló Heller Ágnes, valamint mások mellett *Márkus György Marxizmus és „antropológia”* című kismonográfiája és a reformer *Valóság* című folyóirat hatott, erőteljes lökést adva baloldali világnézeti, kulturális, etikai tájékozódásomnak, nevelődésemnek, miközben Heller és több filozófus barátja ekkor már szembekerült a magyar államszocializmussal. A politika iránt érdeklődő fiatalként tudtam a körülötte cikázó konfliktusokról, de nem azonosultam a Heller Ágnesre is hivatkozó, egyre inkább ellenzéki szellemű – általam egyébként nagyra becsült – bölcsész-kari vitapartnereim sarkalatos tételeivel. A Heller Ágnes ellen már akkor napirenden lévő bürokratikus és dogmatikus megbélyegzések ugyanakkor meglehetősen ellenszenvet váltottak ki belőlem. Gondolkodói igényessége, morális pátosza és az egy ideig általa is képviselt „marxizmus-reneszánsz” életre szóló hatással volt s van rám – jóllehet ő már akkor túljutott ezen a periódusán.

Az MTA Irodalomtudományi Intézete *Kritika* című folyóiratában újdondásként ismertetést publikáltam *A mindennapi életről* (1971/5). Elkövettem azt a vakmerőséget is, hogy a barokk Gyöngyösi Istvánról és Zrínyi Miklósról készülő könyvemhez etikai, történelmi-tipológiai, modellalkotási kérdésekben segítségét, tanácsait kértem: ismeretlen pályakezdő létemre *Fehér Ferenc*cel együtt lakásán fogadott, zavarba ejtő pedagógiai tapintattal és szakmai szigorral véleményezte kéziratomat, tanácsaiból sokat hasznosítottam is. Döntő szerepe volt abban, hogy elkezdtem érdeklődni *Lukács György* munkássága iránt. Amikorra 1975-ban a Menedzseri útról az MSZMP KB kulturális osztályára kerültem, a pártvezetés már meghozta a Hellerék ideológiai és politikai kiátkozását jelentő döntéseket, nekem „szerencsére” nem volt dolgom ezek végrehajtásában. Viszont szomorúan és értetlenül tapasztaltam, hogy az irodalmi élet, s főleg annak a hatalmat bíráló „népi-nemzeti” szárnya semmilyen szolidaritást nem vállalt velük, sőt suttyogó propagandában mintha valamiféle meglegedettséget mutattak volna, hogy ezt az „urbánus”, „a magyar gondolkodástól idegen”, „nemzetietlen” társaságot (Lukácson túl különösen *Fehér Ferenc* irodalmi esszéire voltak kiakadva) eltávolították a hazai szellemi életből.

Kényszerű emigrációja alatt igyekeztem figyelemmel kísérni Heller Ágnes pályáját, külföldi megnyilatkozásait, de ebben – saját hibámból – nagy hiányosságaim voltak. Láttam ideológiai és politikai nézeteinek fokozatosan a polgári liberalizmus felé orientálódását, a marxista narratívával, sőt a neomarxista irányokkal szemben erősödő polémiáját, az államszocializmus éles kritikáját. Követni már nem tudtam ezen a szellemi úton – de nem „hivatalból”, nem „kincstári” alkalmazkodásból, hanem formálódó reformpárti szocialista profilom okán. Tudományos munkáit persze továbbra is gyűjtöttem, ha nem is voltam képes mindegyikkel szakmailag megbirkózni. 1980-as olasz ideológiai-politikai interjúkötetét (*Per*

cambiare la vita. Intervista di Ferdinando Adornato) viszont megrendülten, sok vívódás kíséretében olvastam.

1990 után az azóta brutálisan fölszámolt Lukács Archívumban talákoztam újra az immár rehabilitált Heller Ágnessel. Jólesett, hogy az „Aczél-boyként” nominált irodalmárral szemben nem éreztettem semmilyen, a saját elüldözöttségéből könnyen fakadható előítéletet, sőt rögtön a tegeződést ajánlotta. Ismét – és haláláig – lenyűgözött roppant dinamizmusa, elméleti és kulturális nyitottsága, sistergő vitakészsége és termékenysége, bámulatos munkabírása. „Szabadegyetem” tanulóéveim tehát folytatódtak. Megtisztelő módon vele együtt részt vehettem egy kerekasztal-beszélgetésen *Aczél György*ről és – pár héttel a végzetes balatoni kaland előtt – a Budapesti Iskoláról. Saját keserű történelmi tapasztalataim birtokában az évtizedekkel korábbihoz képest immár jobban megértettem (ha nem azonosultam is vele teljesen) alakuló politikai álláspontját, világképét.

Ahogy a hazai politikai kultúra egyre jobban eltorzult és fokozatosan erősödött *Orbán Viktor* autoriter ambíciója, eszkáladott hatalma, Heller Ágnes – csalódva saját rendszerváltási eufóriájában is – egyre radikálisabb kritikusává vált e zsarnokivá formálódó rendszernek. Eközben egyre durvább támadásoknak, sőt megaláztatásoknak lett kitéve – persze nem csupán egyedül, de ő volt a brutális értelmiség- és filozófiaellenes antiliberalizmus fő céltáblája. Előkerültek a régi ócska „nemzetellenes” megbélyegzések, más filozófusokkal együtt sikkasztással vádolták meg. Ha a koncepciók vádak lelepleződtek is, a hatalom emberei és csahosai rá, *Lukács György* nemzetközileg is legtekintélyesebb tanítványára a bűnbak szerepét osztották ki. Ő ellenben, aki egyébként sokat vitatkozott mesterével, a marxista Lukáccsal, most önérettel állt ki a célkeresztbe került, megrágalmazott – évtizedek óta halott – mentora, professzora, barátja mellett.

Fáradhatatlanul küzdött, nyilatkozott olykor napi politikai, művészeti, irodalmi kérdésekben is, mindeközben újabb és újabb tu-

dományos opuszok kerültek ki a műhelyéből. Fiatalokat megszenyítő energikussággal „nevelt”, tartott előadásokat számtalan helyen, vállalt polémákat itthon és külföldön. Engem személyesen is megérintett, ahogy zsidó identitását és vallástörténeti, teológiai-bölcséleti műveltségét „kitette” a nyilvánosság asztalára. Rokonszenvet keltően beszélt saját tévedéseiről és etikai dilemmáiról, de elsősorban a jelent elemezte és a jövőt firtatta; ha szükséges volt, „harcias” kormánykritikával igyekezett alakítani a közbeszédet. Nem állt félre, nem némult el, mint többen liberális szellemű akadémikus társai közül, munkált benne a felelősség „a filozófus morális küldetése” (1965-ös szép esszéjében írt róla), a tudomány és a kultúra szabadsága, a fiatalabb és kiszolgáltatottabb értelmiségi nemzedékek iránt. A progresszív európai és magyar szellemiség, a kanti *Menschenwürde*, az emberi méltóság és a demokrácia értékeivel innovatívan képviselve egyre több aggodalommal szölt a világ és Európa sorsáról, az ijesztően növekvő társadalmi és kulturális egyenlőtlenségekről. Keserűen reflektálta – erről utolsó interjúkötetében, *A véletlen értéke* címűben is írt – a civilizáció visszafejlődését, a „biopolitika”, a rasszizmus, a gyűlöletkeltés terjedését. Nagyon sok kérdésben „kellett” immár azonosulnom vele, jóllehet továbbra is másként láttam s látom a szocializmus ügyét. Így jutottam el *Hellertől Hellerig*; ám pályáívemnek e felvillantása elsősorban „róla szöln”: elementáris hatású intellektusáról.

Van egy lelkiismeret-furdaló adósságom vele szemben: a Lukács György Alapítvány kuratórium elnökeként 15 éven át, többszöri kísérlet ellenére sem tudtam megszerezni kurátortársaim szavazatainak kétharmados többségét arra, hogy Heller Ágnes megkapja a tekintélyes Lukács György-díjat. Nem neki lett volna szüksége erre.

Bár teoretikusan nem sokat foglalkozott az úgynevezett nemzeti kérdéssel (azért érdemes lenne ebből a szempontból kicédulázni, dekonstruálni műveit) – a *modern magyar nemzeti kultúra* egyik legnagyobb egyéniségét veszítettük el benne. Teljesítménye nem

csupán szerves része a magyarság maradandó értékeinek, hanem egyike azon keveseknek, akik a magyar kultúra nemzetközi hírnevét, tekintélyét közvetlenül, idegen nyelveken is hitelesítették s hitelesítik, az emigrációs hátrányból előnyt is kovácsolva. Ki volt iktatva a nemzetből magyar zsidóként a század közepén, kis híján az életét is elvették. Külföldre üldözték rendszerkritikus baloldali teoretikusként az 1970–1980-as években. Évtizedünkben ismét durva megbélyegzéseket kellett megélnie a magát „nemzeti oldalként” deklaráló „úri hivatalosság” részéről. Miként száz évvel ezelőtt Ady Endre, szenvedélyes humanista patriótaként, a kirekesztő etnacionalista jobboldaliság bátor ellenfeleként, az européer magyarság messze hangzó szavú személyiségeként mutatott példát. Máris nagyon hiányzik.

Ági, drága!

Hol vagy? '49-ben ültünk egymás mellett egy szemináriumon a bölcskaron, s azóta folyton egymás mellett, ill. én követtelek, te meg ontottad magadból a felrázó, tabukat döntögető könyveidet. Mind felrázott, ihletett – mert utolérhetetlen voltál/vagy. (Nem merek múlt időben beszélni Rólad...). Most meg az örök vadászmezőkön írod a következő műved. Kissé becsapva érzem magam: azt mondtad, sohse fáradsz el. És nem is fáradtál, Tokióból New Yorkba repültél, és fitten áltál az előadói pulpituson, semmi *jetlag*, semmi fáradtság, onnan mentél Brazíliába, onnan szöcske módon Berlinbe vagy haza. S közben hatvanöt nyelvre fordították műveidet, egy fél világ figyelte minden szavad: hihetetlen vagy/voltál. Invencióban, gondolatgazdagságban, vitakészségben – mindenben.

És most? Remélem, találkozunk ott, azon a vadászmezőn, tán zavarhatlak egy percre írás közben, lenézünk kis hazánkra, és én csak sajnálhatom, hogy nem vagyunk velük.

Ágikám, nagyon hiányzol, minden szavad, gondolatod szikra volt a honi félhomályban. Gondolatban ölel régi haverod, kollégád, irigyed: alma.

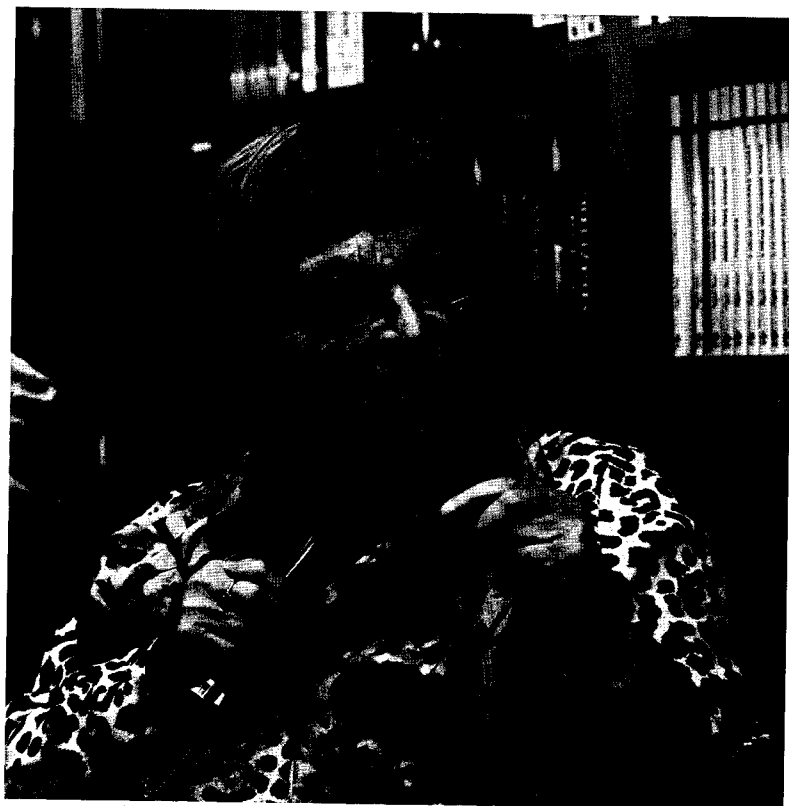
Történet egy röpke örökkévalóságról

Egy idő után rájön az ember, hogy a könyvek világa sem örök: velünk együtt változik meg egy-egy kötet üzenete és ezzel jelentősége is. Különösen olyan szerzők esetében, akikre hosszú életet mért a véletlen és a szükségszerűség elegye, s olyanoknál meg végképp, akik utolsó napjukig gondolkodtak, írtak, hátrahagyták létük nyomát arra a szűkös időre, amíg még létezik emberi emlékezet.

Nem tudom, Heller Ágnesnek hány könyve látott napvilágot. Az idei könyvfesztiválon kettőt vettem, s vártam a találkozást Ágival, hogy dedikáltassam őket.

Életművének egyes darabjai drámaian befolyásolták egész létezésemet. Ha ma egymás után újraolvasnám őket, minden bizonynyal sokszor zavarba hozna a kései értelmezés, de az életműben nélkülözhetetlen helyük van ma is és holnap is, nem kevésbé az életemben. Egy egész korszak válik láthatóvá abból, ahogy az egyes művek értelmezik egymást és egymásra épülnek. Épp ezért Heller Ágnes vallomása az életről tőlem és bárkitől függetlenül is érvényes marad, ám abban nem vagyok biztos, hogy saját vallomásom az életről érvényes maradna, helytálló és magabiztos őnélküle.

A reneszánszról szóló írásai értelmezhető egészet adtak a világról, mely ugyan mára már darabjaira hullott, de arra a kerek egészre, mely egykor – nemzedékem számos más tagjával együtt – engem is megihletett, jó ma visszagondolni. Szép, mint egy utópia, mely semmit sem veszít erejéből csak azért, mert megvalósíthatatlan. Ma már tudjuk, hogy a filozófia nem megoldás, „mindössze” az élet

értelmezése, mely pont olyan önkényes tud lenni, mint a korábban megoldást ígérő filozófia, ugyanakkor nélküle az élet semmit sem ér.

És persze ott volt a nagyszerű kötet: *A szándéktól a következményig*. Hányszor olvastuk el, s mindig mondott valami újat, mindig feloldott egy rejtélyt. Vajon így lennénk ezzel ma is? – megvallom, mostanság nem mertem újra kézbe venni. Pedig nemcsak maga az írás lehet továbbra is tanulságos, hanem – önismereti szempontból – azok a jegyzetek is, melyeket a margóra írtam valaha. És ennek már jó pár évtizede.

Mikor láttam először Ágit? Hát persze, nagyváradi házunkban; egyszer volt ott, barátaival, amint továbbutazott Erdélybe. Hogy mikor történt mindez, nem emlékszem rá, hisz a 70-es évek óta annyian fordultak meg ott, hogy az egyes ismeretségek részletei elmosódnak, még akkor is, ha Ági meghatározó könyvei akkor kitöltötték egész életünket. Ez Csehszlovákia szovjet megszállása és Korčula után volt, de még Ágiék emigrációja előtt.

Éveken át hasonlóan vissza-visszatérő átutazó volt nálunk *Radnóti Sándor* és *Kardos Juli*, *Eörsi Pista*, *Vajda Misu* és *Háber Judit*, *Hamburger Miska* és persze *Erdélyi Ági*, *Sós Vilmos* (Vilit is épp idén temettük). *Bódy Gábor* és csapata – ők a *Psyché* bemutatója utáni napon állítottak be... Filozófusok, írók, művészettörténészek, filmesek. Ha évente egyszer is jöttek látogatóba, akkortájt többször találkoztam velük, mint mostanság, amikor jószerével egy városban élünk már közel fél évszázada.

Heller Ágnes kivétel volt; az elmúlt években szinte havi rendszerességgel futottam vele össze egy-egy előadásán, vagy a külügyi kabinetünkben, ahol állandó meghívottnak számított. És rendületlenül kaptam e-mailjeit a hetente megjelent cikkeimre reflektálva.

Nekem ez a Heller Ágiról szóló történetem, ami közel sem zárult le. Elhatároztam, újraolvasom fontosabb könyveit, s kipótolom azokkal, melyek most jelentek meg vagy csak ezután kerülnek ki a nyomdából. Halála mindössze olyan számomra, mintha emigrációba ment volna ismét.

Ági?

Ha szóba kerül – ebben legalább nem kell múlt időt használni – Ági, a Heller, Heller Ági, sosem Heller Ágnes kerül szóba. Heller Ágnesnek talán csak akkor szólították, amikor feleltették az iskolában, emlegették valamelyik diktatúrában, esetleg ha kitüntetést adtak át neki.

*

Együtt voltunk egy könyvbemutatón a Wesselényi utca és a Károly körút, azelőtt Tanács körút, azelőtt Károly körút, még régebben Országút sarkán egy akkor még igen, ma már nem könyvesboltban. Utána néhányan – úgy nyolcan – folytatni akartuk a beszélgetést egy Dob utcai kávéházban. Eleredt az eső. Ági ment elől, a távolság közte és a többiek között folyamatosan nőtt, pedig igyekeztünk mindnyájan. Igaz, akkor még innen volt a nyolcvan. Egy-két órával később mondhattam valami szokatlant, fogalmam sincs már, hogy mit, amire ő azt javasolta, hogy tegeződjünk. Elfogadtam. Egyesek szerint Ági mindenkivel tegeződött. Ez annyira nem igaz, hogy még legalább kétszer háromszor újradeklaráltuk a pertut.

*

2012-ben, amikor megkezdődött a Kossuth tér megalomán átépítése, pontosabban fogalmazva vandál megcsonkítása, összehoztam egy képes antológiát *A múlt elkezdődött* címmel. Ági írásának az utolsó fejezete így szólt:

„Utolsó felvonás. Öregkor.

Vágják ki a fákat a Parlament oldalában. Eltávolítják azokat a szobrokat, melyek a szabadságra, a Köztársaság szellemére emlékeztetnek. Eltűnt gróf Károlyi Mihály, az első Magyar Köztársaság elnöke, aki egész vagyonát a parasztjai között osztotta szét, s aki lemondott nagyköveti rangjáról, mert nem akarta Rákosi Mátyást szolgálni. El fog lassan tűnni, mert már halálra van ítélve József Attila szobra, s ha minden úgy megy, ahogy a kormány tervezi, halálra lesz ítélve több mint egy fél évszázaddal a kivégzése után 1956 miniszterelnökének a szobra is. S mit mondana a barátom kisleány, ha most a kettes villamosról ezt a Parlamentet látná?

Megint felfakadtak a magyar nemzet sebei. S ebben egyikünk sem bűntelen.”

„Kedves András, remek címlap, illik a szövegekhez. Üdvözlettel, Ágnes.”

(2012. 08. 31.)

*

Nemrég azt fejtegette egy interjúban, hogy egy filozófusnak az ő korában már nem új tételek kidolgozásán kell (hiába) fáradoznia, hanem segítenie kell az embereket a körülöttük lévő világ értelmezésében, a napi (közéleti) döntéseik meghozatalában. Ebben is fáradhatatlan volt az utolsó pillanatig. Olyankor is hasznos volt, amikor esetleg tévedett, mert mindig kész volt vitatkozni az emberekkel. Legalábbis azokkal, akik utolérték.

*

2014 júniusában fényképeztem Ágit a Pozsonyi úton, egy (másik) könyv számára. A fotográfusnak az a legfontosabb, de legalábbis a második legfontosabb, hogy a modellnek tetszik-e a kép...

„Kedves Ági,

Nekem tetszenek, és most izgulok, nehogy egyedül legyek veled...

Kisszdihand, AA”

„Kedves András, nem vagy egyedül, a harmadik nekem is tetszik!
Üdv! Ági”

Mondjuk, nekem a másik kettő is tetszett.

*

Öt évvel ezelőtt megnyitotta egy kiállításomat. A képeken volt meg-
szállás GábrIELLEL, vörös csillag, országalma, Siratófal, Sztálin, Brezs-
nyev, Horthy, Klauzál tér jobbikos választási plakáttal, egykori és
újBóli-egykori Kossuth szobor, 56-os emlékmécses, Nagy Imre. Nem
hiányzott a koncepció az anyagból, de ez most mellékes, a lényeg,
hogy jó munícióul szolgált Áginak. (Nem mintha ne tudott volna
bárminek az apropóján érdekeset, izgalmasat mondani). A végén
valami ilyesmivel köszöntem meg: „Köszönöm, hogy a dekorációt
szolgáltathattam az előadásodhoz”. Lehetett ilyet mondani neki,
vevő volt a humorra is.

*

A Klubrádiót mindig fontosnak tartotta, nem tartozott azok közé,
akik hajlamosak mindenkit felvilágosítani arról, hogy amit csinál,
azt nem úgy kell csinálni. Ráadásul természetesnek tekintette, hogy
az ízlések különböznek. Például a 2011. júniusi, a Klubrádiót támo-
gató koncert kapcsán is leveleztünk:

„Kedves András, a társaság és a tagdíj nagyon fontos dolog. Már
jelentkezem is a Rádió Klubba. Mindenkinek felhívom a figyelmét
a koncertre, de sajna, ismeretségi körömben kevesek ízlésének felel
meg a program... Keresek olyanokat!

Szívélyes üdv, Ági”

„A Mi Rádiókn pl. éppen arról szól, hogy nincs semmilyen kö-
telező ízlés. :)

Üdv, AA”

„Ezt tudom!! És értékelem. De nagyon hiányzik nekem a kortársi
komolyzene felkarolása, sehol sincsenek, pedig például New York-
ban éppen úgy imádják a fiatalok mondjuk Ligetit vagy Reichet,
mint az ottani dödödöt. Nem az egyikkel van bajom, de a másikat

hiányolom. Már émelygek a XIX. századi romantikától, csinálhat-
nátok egy kis propagandát remek és a MÜPA által elhanyagolt
kortársainknak. Ági”

Ági? Igen, Ági! Természetesen.

Arató András fotográfus, Klubrádió

Barátom, Heller Ágnes halálára*

„Barátodért se tagadd az igazat” **

Ilyen volt Ágnes alapelve: nagyra tartotta a barátait és természetesen a szeretteit, de értékrendjében mindig az igazság állt az első helyen. Én viszont mindig a barátságot tartottam a legfontosabbnak. Ő a filozófia alapelvét vallotta, én a politikáét. A filozófiában minden az igazság körül forog. A politikában ezzel szemben semmi sem fontosabb a „barátság” teremtésénél és ápolásánál, bár nem, mint Carl Schmitt elképzelése szerint, a közös ellenség iránti heves gyűlölet talaján. Vajon Ági nekrológjában melyik alapelvből induljak ki? Mivel nem filozófiai esszének szánom, írásomban megpróbálom a sajátomat alapul venni. Nem egyetlen barátság a tét.

Barátságunk Ágival 1969-ben kezdődött. Sokkal fiatalabb voltam nála, hiszen én a háború utolsó évében, 1944-ben születtem. Elképzelhető, hogy egy rövid időt ugyanabban a – gyenge svéd, svájci vagy vatikáni oltalom alatt álló – védett házban töltöttünk, anyám, Ági és én. Akkoriban ő 14-15 éves lehetett, és sokszor hallhattuk drámai megmenekülésének történetét, amikor a nyilaskeresztes kivégzőosztag fegyverei elől a Dunába vetette magát. A parton a bronzcipők egyike az ő emlékműve is lehetne, de esetében nem az

* Megjelent 2019. augusztus 9-én a publicseminar.org oldalon (<http://www.publicseminar.org/2019/08/on-the-death-of-my-dear-friend-agnes-heller/>). Medgyesy Zsófia fordítása.

** Az alcím Arisztotelész gondolatának magyar nyelvű parafrázisa (Nikomakhoszi etika 1096a11–15). A legismertebb latin verzió: Amicus Plato, sed magis amica veritas, azaz „Szeretem Platón, de jobban szeretem az igazságot”.

áldozatra, hanem a túlélőre emlékezve. Ági fantasztikus túlélő volt. Túlélte nemcsak a nácikat és a sztálinistákat, az 1956 utáni megtorlásokat, a Kádár-rendszert és annak tiltásait, de azt is, amikor 1993-ban a New Yorki New School for Social Research durván elbocsátotta a férjét – *Fehér Ferenc* briliáns elme, nekem pedig kitűnő barátom volt. Férj egy évvel később Budapesten, minden különösebb egészségügyi ok nélkül elhunyt. Ági azonban hosszú évekig még a New Schoolnál maradt *Judith Friedlander*, az intézmény akkori dékánja segítségével. Ági bizonyosan túlélte volna az *Orbán* hibrid rendszerét is, ha egy tragikus és teljességgel politikától független balesetben nem veszti életét.

Kétség sem férhet ahhoz, hogy Magyarország legkiválóbb filozófusai közé tartozott *Lukács György* és az úgynevezett Budapesti Iskola néhány képviselője – *Fehér Ferenc*, *Márkus György*, *Vajda Mihály*, *Radnóti Sándor*, *Kis János* és *Bence György* – mellett. *Lukács* után ő volt a legtermékenyebb és leghíresebb a csoportban, akinek befolyásos követői akadtak nemcsak Magyarországon, hanem Olaszországban, Németországban és Ausztráliában is, no meg természetesen az Egyesült Államokban. Szakterülete az etika és morálfilozófia volt, ám Ági igazi tehetsége a filozófiatörténetben bontakozott ki – jelentős műveket publikált Arisztotelészről, a reneszánszról, Spinozáról, Kantról, Marxról és Lukácsról. Lenyűgöző előadásokat tartott a nagy filozófusokról, ezt valamennyi ausztráliai, New School-beli és budapesti tanítványa megerősítheti. Emellett sok politikai tárgyú írást is közzétett, kezdetben férjével közösen – aki kettejük közül az igazi politikai gondolkodó volt –, később pedig egyedül. Még az önállóan jegyzett politikai írásaiban is voltak elképesztően helyes megfigyelései; bár olykor – szerintem helytelenül – hajlamos volt túl direkt módon ugrani filozófiáról politikára, mellőzve a történelem, a társadalomtudomány vagy a közgazdaságtan átvezető mezsgyéit. S ugyanez vezetett olykor őrzítő tévedéseikhez is, mint például, amikor védelmébe vette az Egyesült Államok iraki háborúját és az izraeli

jobboldal politikájának ezzel összefüggő elfogadását. Akárhogyan is értékeljük politikai írásait, egy biztos: nem tudott nem megnyilatkozni e téren. Ez valószínűleg annak tulajdonítható, hogy élete során három autoriter rendszerrel is szembehelyezkedett, ráadásul egy negyedik, épp kiépülővel is összetűzésbe került – bár ez utóbbit tévesen túl korán újfajta rendszerként, zsarnokságnak értelmezte. Tehát nem értek egyet vele *Orbán* hibrid szélsőjobb, populista kormányzatának megítélésében, amelyre jelenleg leginkább a kompetitív autoriter rezsim megjelölés illik. Ám tekintve Ági életét és a totalitarianizmus paradigmájához való végérvényes vonzalmát, nem hibáztathatjuk azért, mert mindenütt a totalitárius rendszer különböző változatait látta, *Szaddám* Irakjától kezdve (emiatt tartva jogosnak az amerikai intervenciót) egészen *Orbán* Magyarorszáig.

Mint már említettem, 1969-ben ismertem meg Ágit. Ő és a Budapesti Iskola többi tagja, köztük maga *Lukács* személyesen is nagy hatással voltak intellektuális szemléletmódokra és fejlődésekre. 1971-ben Ági elkísért egy amerikai előadókörútra. Az 1970-es évek legelején Ági és Feri ismertetett össze a Telos körüli csoporttal (Feri azt mondta róluk: „még nem jók, de idővel kiválóak lehetnek”). A folyóirat – amely akkoriban olyan marxisták, „poszt-marxisták” és kritikaelméletet művelők orgánuma lett, akik nemcsak Magyarországról, de máshonnan is (német, olasz, francia földről) származtak – kulcsszerepet játszott a Budapesti Iskola megismertetésében az angolszász olvasóközönséggel. Ebben vállalt közös erőfeszítéseink nyomán engem egy évtizedre ki is tiltottak Magyarországról, ami után hamarosan az iskola legtöbb tagja (*Vajda* és a fiatalabb *Kis*, illetve *Bence* kivételével) szintén az emigráció mellett döntött. Első körben Ausztráliába távoztak. Legnagyobb megtiszteltetésemre és jó szerencsém folytán – mint a New School szociológia tanszékének akkori vezetője – sikerült Hellert és Fehért a New Schoolba hoznunk.

Akkoriban a New School három tanszéke, a politológiai, a szociológiai és a filozófiai is közel járt a megszűnéshez. Az új dékán, *Ira Katz-*

nelson remek ötletekkel, hatalmas energiával és életképes jelöltekkel vágott neki mind a politológia, mind a szociológia tanszék átszervezésének, sőt még egy új tanszékkal is gazdagította az intézményt: a New School for Social Research történetében először történettudományi tanszék alakult. Csakhogy a legtöbb amerikai társadalomtudóshoz hasonlóan *Katznelson* és új munkatársainak többsége nem igazán érdeklődött az elmélyült kritikai filozófia iránt, és tapasztalatokkal sem rendelkezett e tudományágban. Én is az új munkatársak közé számítottam – legalábbis formálisan –, csakhogy a többséggel ellentétben támogattam a kritikai teoretikusok azon próbálkozásait – Frankfurtban, majd New Yorkban, azután újra Frankfurtban, s végül Starnbergben –, hogy olyan interdiszciplináris társadalomtudományt hívjanak életre, amelyikben a filozófia kell, hogy az egyik központi tényező legyen. Csakhogy hol lehetne olyan filozófusokat találni, akik hajlandók együtt dolgozni szociológusokkal, antropológusokkal, politológusokkal és történészekkel? És akik mindig a nap legfontosabb politikai problémáiból indulnak ki? Ez a tudósi kör az egyetemek amerikai típusúvá való átalakulása miatt még Németországban is egyre inkább háttérbe szorult. Ezért a Budapesti Iskola tagjaira nemcsak mint közeli barátaimra tekintettem, hanem mint olyan filozófusokra, akik kulcsfigurák lehetnek a New School nagyon sajátos amerikai-nemzetközi intézményként történő újjászületésében.

Végeredményben az 1930–40-es években megszervezett Graduate Faculty, az akkoriban a Morningside Heightsban (Manhattan, New York) működő Frankfurti Iskola riválisaként, a filozófiában mélyen érdekelt interdiszciplináris társadalomtudomány egyik műhelye lett. Ráadásul ez a tanszék – amely kezdetben a „University in Exile” (számozott egyetem) nevet viselte – a hazájukból elűldözött vagy elmenekült tudósokra épült, márpedig a Budapesti Iskola tagjai akkoriban már sajnos épp ebben a helyzetben voltak. Logikusnak látszott, hogy az ő jelenlétük hozhatja el a megújulást, és ezt *Katznelson*, illetve az egyetem elnöke, *Jonathan Fanton* fel is ismerte.

A terv azonban annak ellenére, hogy Heller és Fehér bekerült az oktatói gárdába, sajnos kudarcba fulladt.* Ezt követően Márkus György, a budapesti csoport legkiválóbb filozófus-társadalomtudósa és közgazdásza alkalmazása ellenállásba ütközött, noha néhány évvel korábban még állást ajánlott neki az egyetem. Ahogyan egyik filozófiaoktató kollégám fogalmazott, ez itt nem a Budapesti és nem is a Frankfurti Iskola – vagyis a New School Husserl és Heidegger szelleméhez kapcsolódik, nem pedig Marxéhoz, Lukácséhoz és Habermaséhoz. Sajnos mire a két európai iskola iránt elfogadóbb Richard Bernstein, aki előmozdíthatta volna Márkus kinevezését, bekerült a tanszék vezetésébe, addigra Márkus családi okok miatt már nem vállalhatta az állást. A helyzeten az sem változtatott, hogy Soros György támogatásával rövid időre sikerült a tanszéken foglalkoztatni Kis Jánost és Bence Györgyöt. A projekt végérvényesen elhalt, amikor 1993-ban eltávolították Fehér Ferencet. Lényegében egyetlen számottevő képviselője Heller maradt, noha eredményesen támogatta őt a tanszék újrászervezésében elkötelezett Bernstein. Valamilyen oknál fogva Heller és Bernstein közös fő erősségére, a filozófiatörténetre alapozva dolgozott ki egy nagyon erős programot. Az interdiszciplinaritás megszűnt, nem is törekedtek tudományos kutatásra, aminek felelevenítése sajnos a többi tanszéken dolgozó politológusok és szociológusok közül igen keveseket érdekelt.

Fájlalom, de ez a fejlemény magával hozta, hogy Ági és én eltávolodtunk egymástól. Bevallom, érdeklődésem a filozófia iránt – noha egykor a New York-i szakfőiskolában, a Cooper Unionban tanítottam is – átadta helyét a jog- és politikaelméletnek. Ági pedig – bár korábban a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai

* Ági közeli barátja, Judith Friedlander ezzel részben ellentétes véleményt fogalmazott meg könyvében: *A Light in Dark Times: The New School for Social Research and Its University in Exile* (Columbia, 2019).

Intézetének kutatója volt* – soha nem foglalkozott rendszerszerűen társadalomtudományokkal. Útjaink különválásában azonban ennél is nagyobb szerepe volt politikai nézetkülönbségeinknek, amelyek akkoriban majdhogynem feloldhatatlannak tűntek.

Ági halálhíre mégis hihetetlenül lesújtott, főleg azért, mert még annyira eleven és életerős volt. S be kell vallanom, büntudatot is érzek. Halála előtt néhány héttel komoly összetűzésbe kerültünk. Elektronikus levélben Ági azt szorgalmazta, hogy bocsássam meg egy lépését, amit az alapelvétől vezérelve tett: az igazságot (ahogyan azt ő értelmezte) mindenek elé helyezte; vagy inkább azt mondanám, egy olyan érdeket, amely túlmutat embereken és személyes kapcsolatokon. Képtelen voltam eleget tenni a kérésének, mivel talán túlságosan ragaszkodtam a magam ellentétes alapelvehez, amely sokkal fontosabbra értékeli a barátságot; e téren, úgy érztem, ő nem felelt meg az elvárásaimnak. Talán akkor azért is nem adtam azonnal pozitív választ neki, mert valahogy örökéletűnek gondoltam (hisz édesanyja is majdnem örökké élt), s így azt hittem, lesz még időnk rendezni a nézeteltérésünket. Az igazi barátság azonban azt kívánta volna, hogy ott és akkor megbocsássak neki, függetlenül a vitánk tárgyát jelentő igazság mibenlététől. Ő a maga alapelve szerint élt, és sajnálom, hogy abban a percben én nem tartottam magam a sajátomhoz.

Arató András (Andrew Arato)
jelenleg a New School for Social Research Szociológiai Tanszékén
Dorothy Hart Hirshon professzor.

* Talán ennek az időszaknak a terméke a hétköznapi életéről szóló kötete – *A mindennapi élet*. Akadémiai Kiadó, 1970. (Agnes Heller: *Everyday life*. Routledge, 2015.)

Megkötés nélkül

Heller Ágnesről írta Jürgen Habermas, rá emlékezve az FAZ' hétfői számában, hogy vele az eredendő *európai gondolat* egy jelentős képviselője távozott el. Vajon ennek az európai gondolatnak mi volt a legfőbb meghatározottsága, amely egyben Heller gondolkodását is kitüntette? Kétségtelenül úgy foglалható össze, hogy ez a *gondolat szabadsága*, legyen bármilyen is ennek a gondolatnak a környezete, forduljon bármivel és bárkivel szembe, sosem adható fel az az igény és követelés, hogy a gondolat gyakorlati erejét semmiféle külső, vagy belső korlát ne nyomhassa el. Heller Ágnes *szabad* gondolkodó volt, aki számára mindaz, ami *korlátozó*, elfogadhatatlan. Így viszonyult ahhoz és főként ahhoz, ami észrevétlenül minden ember gondolkodásának az akadályát képezi, azaz képes volt gondolati munkája során a *revízióra*. Persze azt, hogy az elsajátított és uralt gondolat mikor és mi által válik szinte észrevétlenül önmagát bénító akadállyá, ennek kijelölését csak azok képesek megtenni, akik még soha nem gondoltak el semmit és életükben mindig igazodtak a fennállóhoz, ahhoz, ami elvárt.

Heller számára így vált gazdag és végtelenül sokrétű életművében végül alapvető kérdéssé az, hogy ne kösse magát semmiféle *hamis váradalomhoz*. Ennek jelenléte, úgy mondanám, mindazok után, ami *meg történt és megtörténhetett*, elkerülhetetlenül megszabta

filozófiájának kezdeti útirányát, de a gondolat ereje, ami számára elválaszthatatlan volt a gyakorlati döntések megélésétől és megítélétől, éppen ennek a korlátozónak és a gondolatot paralizáló elemnek a *felmondásával* végződött. Azaz a *rendszerkritikai* magatartás előbbre valóvá vált annál, mint hogy belesimuljon a fennálló keretek adta lehetőségekbe.

Fogalmazzuk úgy, a „*szerződés felmondása*” kiemelte a korlátozó közegeből, és szembesítette mindazon válaszlehetőségekkel, amelyeket eladdig nem észlelt. Ha gondolkodunk, leginkább önmagunk ellenében gondolkodunk, hiszen át kell segítenünk magunkat abba a (gondolati-gyakorlati) térbe, ahol a legkevesebb (meg)kötést fogadjuk el *előzetesen*.

Heller munkásságát azok a *díjak* is karakterizálják, amelyeket élete során kapott, a legjelentősebb hazai kitüntetésig (Széchenyi-nagydíj) a filozófiai munkásság egyik legnagyobb díján keresztül, hiszen a Sonning-díjat is elnyerte, vagy éppen a Lessing-díjat és a Goethe medált – a díjak rámutatnak munkásságának egy-egy jól tetten érhető szegmensére, a filozófia-etika klasszikusaival való számvetésre, vagy éppen a német klasszika olvasataira, majd azokra a kedvtelve választott művekre kell gondolnunk, ahol a regény, a komikum, vagy éppen Shakespeare drámai műve vált elemzés tárgyává.

A gondolat tehát ahhoz, hogy szabad legyen, mentessé kell váljon azoktól a (meg)kötésektől, amelyeket mint kényszerítő premiszákat maga elé vet, ezért vált munkásságában mind fontosabbá az, hogy *magát a szerzőt és annak művét* és az ekként megcélzott filozófiai kérdést eme előzetes elvárások és megkötések eltávolítása után dolgozza ki. Kevés embert láttam, aki olyan boldogan időzött, akár a regény, a dráma, vagy éppen a komikum mestereinél, akikre persze mindig a korábbi értelmezések súlya nehezedett. Az olvasat ereje nem abban áll, hogy illeszkedem a jól ismert és folytatható hagyományhoz, hanem abban, hogy megglelem azokat a pontjait, amelyeket éppen az *előzetesen* rögzített szempontok ed-

* Jürgen Habermas nekrológjának magyar fordítása jelen kötetben a 113. oldaltól olvasható.

dig elfedtek. Heller az alkotó gondolatot, a *felvilágosult* gondolatot részesítette előnyben, ami nem tűrte a megkötést, az előítéletet. Teljességgel előítélet nélkül persze csak azok élnek, akik soha nem gondoltak még el semmit, aki eleve az igazság birtokában levőnek véli magát, az nem csak mást, hanem önmagát vezeti tévútra. Aki azonban gondolkodik, miként Heller tette, az arra kényszerül, hogy az igazságot úgy mondja ki, hogy ennek folytán, akár önmaga és vélt igazságai ellenében is eljárjon, és ennek eredményeképp engedjen az értelmezendő mindenkori erejének, hiszen ami értésre vár, mindig több, mint amit egyáltalán el tudunk gondolni. Hellernél nem a gondolat belső dialógusa volt ez, hanem az igazat-mondás kísérlete, s olykor ennek tévútra futása is a gondolat szabadságát képezte. Ha az ember vizsgálja ennek a sokrétű életműnek az ugrópontjait és elmozdulásait, akkor azt látja, hogy fokról-fokra jutott el oda, hogy minden *megkötés nélkül* törekedett az igazra. Bátornak lenni az igaz kimondására, ez nemcsak morális kérdés – bár Hellernél ez evidens volt –, hanem a gondolat önvizsgáló ereje, ahogy Habermas írta a nekrológban: bátornak lenni a gondolat kimondására, ez a *felvilágosodás* öröksége, ami a régi európai elmékhez kötötte Hellert. Kétségtelenül kapcsolódik ez ahhoz a gyakorlati igazsághoz (Arisztotelész N.E. 1139a 29), ami nem magában áll és ekként adott, hanem ki és megjelöli annak igaz módját, ahogy az ember magához, másokhoz valamint a kérdéses tárgyhoz fordul. Itt érintkezik több ponton Heller műve Arendtével, hiszen egyként a *vita activa* gondolati programját követték. Ez az igazság nem kizárólagos és nem kizáró, hanem másokkal megosztott igaz képvisellete. Másfelől ennek az igazságnak a *praktizálása* elengedhetetlen, mivel nem maradhat meg a kimondott, az állítás körén belül, hanem *túl kell lépjen oda*, ahová a *tapasztalatot* alapul vevő gyakorlati-gondolati mozgás még eddig nem merészkedett. Az igazság ugyanis nem tulajdona egyetlen embernek, hanem annak lehetősége, hogy az igaz másokkal

osztott legyen, hogy ami igaz, akár magunk, vagy mások igazával ütközzön, egy jobb élet reményében. Az igaz kényszerítően *korrektív*, senkinek sem birtoka – ezért is vált a kései műben Heller számára olyannyira fontossá az újraolvasás, hogy többet és másként értse, és egyben másként tegye. Akár elmenve odáig, hogy a látszólag legmagátólértetőbb gondolatot is újfogalmazza, mert semmi sem szól hozzánk az időben ugyanúgy. Kimeríthetetlen élet-aktivitása éppen ebben állt, hogy képes volt másként kezdeni az embernek szegeződő kérdések megválaszolását.

Aligha lehet hallgatni arról, hogy a személyes *élettörténet* és a *történelmi* mozgások egymást keresztező tragikus/menekítő játszmái során Heller mindvégig egyetlen szempontot tartott szem előtt, hogy képes legyen szembe nézni azzal, ami *volt-van-leend*. A démoni történelem elvette apját és kedves barátját, megjelölte és megjelölhette az elpusztíthatóság jelével, ám Hellernek nem volt illúziója, tudta, hogy ez a démonikus pusztító és elemésztő történelem kísérő utójátékokkal ismét színpadra léphet, mivel az ember nem eleve jó/igaz, hanem azzá kell válnia. A történelmi és egyéni tapasztalat közti viszony *tisztázása* a kései műre várt, ahol értelmezni kívánta azt, hogy mivé tették és fokozták le, s amit felvállalt, majd túllépett rajta, hogy az értelem mindennek ellenére szót kérhessen a változások közepette. Utolsó publikált beszélgetéskönyvében óvón tekintett Európa jövője felé, kiemelve ennek a régióknak Janus-arcúságát, *paradox jellegét*, amiben humánus és animalitás, felemelkedés és alászállás elválaszthatatlanul összekapcsolódott.

Heller Ágnes élete tragikus véletlenszerűséggel bevégeződött, ám életműve nem zárult le, az új könyv, mint tudható, lényegében készen áll, s ebben olyan kedves témája felé fordult, mint a *tragédia* és *filozófia*. Werner Jaeger Euripidész egy töredékét idézve írta: istenek kegyeltje az a gondolkodó, aki az igazságot kutatva annak részesévé válhat, aki nem követ el embertársai ellen semmi jogtalanságot, s ha ezt elmondhatja valaki, akkor úgy mondhatjuk róla, jó

életet élt az igazat keresve. Önmagunkról ezt azonban önelégültség és önhiúság nélkül sohasem állíthatjuk. Heller Ágnes *műve* nem az igazság kinyilvánításában zárult, hanem annak az igazságnak a keresésében, amely minden ember közös ügye, amiből senki, semmikor nem zárható ki. Amiért Heller a *szerződés felmondása óta mindig* szót emelt, ami nem pusztán politikai aktivizmus vagy akaratnyilvánítás, hanem a jó élet közös lehetőségeinek a keresése, aminél semmi sem lehet előbbre való egy társadalom életében, vagy inkább az *együtt-élésben*.

Bitó László

Egy beteljesült élet – avagy az utolsó hang

Heller Ágnes távozása olyan úrt hagyott bennem, amely napokon át egyre csak mélyült, és már-már azzal fenyegetett, hogy elnyel. A fájdalmat azzal próbáltam megfékezni, hogy megnéztem azokat a közös videóinkat, amelyeknek ő volt a főszereplője, könyvbemutatókról, születésnapokról, beszélgetésekről. Hiszen azt vallom, hogy halálunkkal mindaddig nem múlnak el, amíg vannak, akik emlékeznek ránk.

Az utolsó ilyen videónk a kilencvenedik születésnapja alkalmából rendezett házi ünnepségen készült, két hónappal a halála előtt. Ezen a szintén születésnapos *Hegedűs D. Géza* előadta *B. Török Fruzsina Hallgatni akartam* című Márai-monológját, majd felköszöntötte Ágit, és kihívta maga mellé. „Amit hallottunk, az az én életem is – mondta Ági. – 1938. március 12-én apám értem jött az iskolába. Már második elemista voltam, de még sohasem jött elém. Megkérdeztem: »Apu, mi történt?«. A németek megszállták Ausztriát, mondta. Úgy emlékszem erre a napra, ahogy Márai is emlékszik rá.”

Ezek a szavak bennem is felidéztek keserű emlékeket. Az én apám nem jött elém, de amikor hazaértem, nagy megdöbbenésemre már otthon volt. Nem vagyok biztos benne, hogy ugyanazokat a szavakat használta a fenyegető katasztrófa leírására, mint Ági édesapja, de Ági szavait az apám hangján is hallottam.

Ági mindig pontosan, tágabb összefüggésekbe helyezve értelmezte mindazt, amit hallott vagy olvasott, s ezzel a hallgatóit vagy beszélgetőpartnereit is új felismerésekre ösztönözte. És ha valóban

van egész életen át tartó tanulás, annak aligha lehet jobb példája, mint Heller Ágnes: a kilencven évből, amely megadatott neki, az utolsó nyolcvanötöt biztosan a tanulás – az ismeretek magába szívása és értelmezése – határozta meg.

Azért ragad meg minden alkalmat a vitára – vallotta egyszer –, mert mindig tanul valami olyasmit, aminek addig nem volt tudatában, vagy más szemszögből ismer meg vagy ismer fel valamit. Heller Ágnes azon kevesek közé tartozott, akik képesek olyan emberekkel folytatott beszélgetésekből is új távlatokat nyerni, akiknek a tudása töredéke az övének.

Az egyik leghevesebb vitánkra Nagymaroson került sor, harmasban Gábor Gyurival. Azon az éjjelen a beszélgetésünk végül is a fejlődés és a haladás kérdéskörére összpontosult, amely az én világnézetem központjában áll. Én azt vallom, hogy az ember a biológiai és társadalmi evolúciós fejlődés révén születésénél fogva jó, míg Ági szerint az ember nem eleve jó, hanem azzá kell válnia.

Ha az 1974-ben felfedezett etiópiai Lucy három és félmillió éves távlatából szemlélem az emberi létet, optimizmussal nézek az elkövetkező évmilliók elé. De aznap este leragadtunk az utolsó évezredek-nél, és annyira beleéltük magunkat a vitába, hogy úgy döntöttünk, ott alszunk, bár kis házuk akkor még korántsem volt komfortos.

Ágit a komfort egyáltalán nem érdekelte, és úgy döntött, lent alszik a folyóvíz nélküli kis helyiségben, amelyet egykor talán fűszekámrának használhattak. Megpróbáltuk lebeszélni róla, inkább mi alszunk lent, mondtuk, mert akkor még nem tudtuk, hogy Ági, aki a vitákban mindig nyitott volt az ellenvélemény elfogadására, sosem változtatta meg a döntését, ha cselekvésről volt szó. Amit eldöntött, azt mindig véghez is vitte, ha törik, ha szakad.

A sok Ági-émlék közül, amelyeket a halála utáni napokban felidéztam, ez a nagymarosi tért vissza a leggyakrabban, ebből tudtam, hogy valami üzenete van, mégpedig az, hogy azon a délutánon hiába kéri bárki, semmiképp sem lehetett volna megakadályozni,

hogy bemenjen úszni a vihar után lehült Balatonba. De volt egy következő kérdés: feladta volna-e a délután négy órai másfél órás úszás sok éves rítusát, ha a saját belső hangja súgja azt neki, hogy a szervezete nem áll készen rá, hogy a megszokott gyönyörrel fogadja a Balaton selymes vizének ölelését.

Tudtam, hogy nem szabadulhatok meg ettől a kérdéstől, amíg valahogy meg nem válaszolom, ehhez viszont több információra volt szükségem az utolsó óráiról. Hallottam, hogy vihar volt aznap délután Almádiban, de már négy óra előtt elvonult a térségből. A vihar által felkavart vízben lehetnek hidegebb foltok, de ez önmagában aligha riasztotta volna el Ágit. Többet kellett megtudnom a halála körülményeiről ahhoz, hogy megbékélhessek vele, hogy tudjam, békésen ment el.

Felhívtam *Ludassy Máriát*, aki minden évben együtt nyaralt vele Almádiban. Abban egyetértettünk, hogy senki sem tudta volna eltéríteni Ágit a szándékától, hogy aznap délután is leússza másfél óras penzumát, de Marit meglepte az igazi kérdésem, hogy egy ilyen belső hangra hallgatott volna-e. Sokat gondolkoztam a dologon, végül Ági és az utolsó órák ismeretében arra jutottam, és ma már biztosra veszem: azzal a tudattal ment be a vízbe, hogy talán megadatik neki, amit jó ideje remélt, hogy élete beteljesüléseként tiszta tudattal ér el a halál küszöbéhez.

Ezt a reményét többször is megfogalmazta, hiszen sokat beszélgettünk a jó halálról és az arra való felkészülésről, például a *Boldogabb élet – jó halál. Eutélia – eutanázia* című könyvem első és második kiadása kapcsán, amelyeket ő bemutatott. Azt pedig, hogy hallhatott aznap egy belső figyelmeztető hangot, éppen *Ludassy Mari* elbeszélése erősítette meg bennem annyira, hogy erre vonatkozó gondolataimat le merjem írni ebben az Áginak szentelt könyvben.

Mari ugyanis átküldte nekem írásának kéziratát, amelyben Heller Ágnes utolsó napját írta le Balatonalmádiban. Az írása olvasható ebben a kötetben*, de megengedte, hogy idézzek belőle részleteket:

* Lásd a 30–34. oldalon.

„Két óra körül én is követtem a partra, mert iszonyú vihar közeledett, és a nyugágyon hagyott cuccaimat akartam menteni. Ági nyugodtan olvasott, majd amikor a mennydörgéssel-villámlással közeledő viharra figyelmeztettem, azt felelte, ő nem megy sehova, négy óráig még elvonulhat a vihar. (...) Persze én is maradtam, és a vihar valóban kitombolta magát az Öreghegy felett, a partra csak gyenge eső jutott belőle. (...) elindultam a stégünk felé, Ágival a nyomomban. Odaérve észrevettem, hogy (nem először) magán felejtette az akadémiai belépő mágneskártyáját (...) Visszament – vagy inkább szaladt – a nyugágyig, és mikor újra megjelent a stégen, láttam, hogy az órája is rajta van. (...) Ági újra visszament. És mielőtt vízre szálltunk volna, rájött, hogy a szemüvegét is magán felejtette (...) újra visszafutott vele.” Valaki később megjegyezte, hogy ezek a hazafutások egyre furcsábbak, egyre gyorsabbak voltak, „de lehet, hogy ez csak utólagos belemagyarázás. Bár amikor az öböl végénél szokás szerint megelőzött engem, nekem is úgy tűnt, hogy az átlagosnál is gyorsabban úszik. Hova sietsz? – gondoltam, de persze nem mondtam semmit. Ő mondott valamit, és ezek voltak utolsó szavai: »A VIHAR MIATT NAGYON LEHÜLT A VÍZ.« Ekkor vettem észre, hogy fehér kalapját is a parton felejtette – ebben mindig láttam, merre úszik, amikor lehangyott –, és csak egy szörnyű sötétkék úszósapka van rajta, amelyet már néhány méter után sem láthattam. (...) Fél hat felé, amikor bőven megvolt a kötelezően magára szabott penzuma, már nagyon ideges voltam, és a stégről próbáltam fürkészni a vizet (...) Nemsokára vészjósló kiáltásokat hallottam a szomszédos vitorlások irányából. Akkor találták meg Ágit.”

A *Ludassy Mari* beszámolójából idézett töredékek önmagukban is azt mutatják, hogy azon a napon vissza-visszaszaladó Ági nem az a mindig mindenre kellően felkészült, mindig útrakész, semmi által nem hátráltatott Ági volt, akit mindannyian ismertünk. Csak azt tudom elképzelni, hogy egy érzés, tán egy fájdalom vagy belső hang zavarhatta meg. Vagyis érezhette teste jelzéseit, hogy jobb, ha most nem megy be a vízbe.

Azonban, mint eddig sem soha, ezúttal sem állította meg a veszély. De ha aznap valóban küszködött egy belső hanggal, talán a szívroham jellegzetes jelzéseivel, vajon miért nem hallgatott rá? Úgy gondolom, azért, mert az meghátrálást jelentett volna, ami számára elfogadhatatlan volt.

Talán még az is felsejlett benne, hogy amit tesz, egyenlő az öngyilkossággal, de ezt az önrendelkezés jogán általában elfogadhatónak tartotta, bár önmagára nézve egy ilyen megfutamodás nem volt opció. Valószínűbbnek tartom, hogy testi és szellemi képességeinek a birtokában akart szembenézni a halállal, az élet beteljesülésével.

Fentebb említett könyvem hátsó borítóján szereplő ajánlásának első két mondata is erre utal: „Ami eddig kivétel volt, az lett a szabály: öregén halunk meg. Mi több, az orvostudomány képes haldoklásunk emberhez méltatlan körülmények közötti meghosszabbítására is.”

Ági tele volt tervekkel, és gyakran emlegette, hogy hosszú életű édesanyja és nagyanyja génjei adhatnak neki még jó néhány termékeny évet. Sokat tett azért, hogy ezt jó egészségben, mentális kapacitásának teljében érje el. Ezt szolgálta az évenkénti teljes orvosi kivizsgálás és lehetőség szerint mindennapos reggeli úszása is, amit igyekezett olyankor is teljesíteni, amikor külföldi meghívásoknak tett eleget – az utóbbi időben idejének közel felét ezek tették ki.

Ő azonban többet várt el a haláltól, mint hogy az idővel elkerülhetetlenül kifáradó test megalázottságai nélkül, emberi méltósága birtokában vigye el. Azt remélte, hogy részesülhet az utolsó perceket boldogító halálközeli élményben, amelyről nagyon sokan beszámoltak, de senki sem részletesebben és költőibben, mint Nádas Péter *Saját halál* című könyvében és interjúkötetében.

Áginak tetszett az elképzelés, hogy az emberi életből való kiszakadás tükörképe a magzat szintén oxigénhiányos, feltehetőleg számára is fájdalmas és talán félelmetes útjának az általa sokszorosára tágitott szülőcsatornán át az élet hívogató fénye felé; a még önálló életre képtelen újszülöttből gyermekké, majd önálló felnőtté

váláson át az életből való kilépés elfogadásának, vagyis az ember életútjának beteljesülése felé. Beszélgetéseink során Ági elfogadta azt, hogy egyéni szinten van fejlődés a megtermékenyített petesejtől jó esetben halandóságunk méltóságteljes elfogadásáig, emberségünk végső próbájáig. Mert nem mindegy, hogy rúgkapálva, az itt maradókat irigylve, az ő életüket önzésünkkel, zsarolásunkkal megnyomorítva lépünk-e ki az életből, vagy – elősegítve az ő méltóságteljes felkészülésüket halandóságuk elfogadására – olyan példamutató, méltóságteljes megnyugvással, hogy a körülöttünk lévők így sóhajtanak fel: „Én is így szeretnék meghalni!”

Könnyíthet Ági elvesztésének fájdalma, ha hisszük, hogy csodálatosan gazdag, mindennel bátran szembenéző élete végén valóban várta a boldogító Fény, amely felé – halálfélelmét a többi kacatjával együtt szimbolikusan a nyugágyon hagyva – teljes tudatossággal úszott, a megszokottnál is gyorsabban.

Csak elképzelni tudjuk, mi lehetett volna Ági válasza Ludassy Mari „hová sietsz?” kérdésére, ahogy azt is, hogy létezett-e az utolsó belső hang, amely sietésre készítette Ágit; de azt a sors különös kegyének tarthatjuk, hogy kilépése az életből abban a természetes közegben adatott meg neki, amelytől oly sok gyönyörűséget kapott élete során.

Megvitatott gondolkodás

Valamikor az 1990-es évek elején Heller Ágnes és Fehér Ferenc vacsorára voltak hozzánk hivatalosak. Amikor megérkeztek, felsöngettek a kapualjból. A második emeleten laktunk, és fent is kinyitottuk az ajtót. Hallottuk, ahogy Ágiék fölfelé jövet élénken és hangosan vitatkoznak a lépcsőházban, s ahogy közeledtek, már azt is tudtuk, hogy Dosztojevszkijről. Az ajtóban épp köszönteni akartuk őket – sziasztok, hogy vagytok, meg ilyesmi –, de ránk se hederítettek, csak jöttek be a lakásba és folytatták a vitát. Idő és tér megszűnt számukra. Csak néhány perc múlva esett le nekik a tantusz, amikor – mintha mi sem történt volna – baráti kedvességgel üdvözöltek minket.

Soha azelőtt nem láttam ilyen szenvedélyes párost – és azóta sem.

Amikor 1977-ben elmentek Magyarországról, még nem ismerhettem őket. Később, a nyolcvanas években már sokat hallottam róluk. Legjobban a korcúlai nyilatkozat tetszett, amelyet Heller Ágnes és filozófustársai az 1968-as csehszlovákiai bevonulást követő napokban tettek. Bátor politikai kiállás volt – az állásukba került.

A házaspár 1989-ben hazatért az ausztráliai és amerikai évek után – igaz, Ági utána még évtizedeken át évente visszajárt New Yorkba tanítani. De akkor itthon nemcsak a régi barátokkal találkoztak, hanem meg akartak ismerkedni az új értelmiségi generációval is. Így kerültünk váratlanul kapcsolatba egymással. Meghívtak egy Váci utcai kávéházba és – mintha régi ismerősök lennénk – elbeszélgettünk a magyar politikai és tudományos életről.

Ahogy újra visszagondolok erre a találkozásra, még elképesztőbbnek találom, mint akkoriban. Heller Ágnes hatvanéves volt, világhírű filozófus, én meg harminc, lényegében pályakezdő egyetemi oktató. Hazatérve New Yorkból, ő kíváncsi rám? Éppen rám? Ráadásul nem is vagyok filozófus, Ágnestől csak a *Mindennapi életet* olvastam, valamint a Márkussal és Fehérrel közösen írt politikológiai alapművüket, a *Dictatorship Over Needs* ('Diktatúra a szükségletek felett') című könyvet, amely akkoriban még nem jelent meg magyarul. De nyitottságukkal és valódi kíváncsiságukkal azonnal eloszlatták kételyeimet. Nemcsak a politikai helyzet érdekelte őket, hanem sokkal inkább az intellektuális megújulás lehetősége. Olyan korszak volt ez, amikor hazajöttek a külföldön élő magyarok.

Hirtelen átérezhettem, hogy milyen a kozmopolita értelmiségi diskurzus részesének lenni. Nem volt ez teljesen idegen tőlem, jártam én is kint ösztöndíjasként, de Budapesten sokáig csak a vasfüggöny rosszabbik oldalán ragadt ismerősök dohányfüstös, savanyú diskurzusához, a szamizdatok belső szabadságot sugárzó fórumaihoz, és a tanszéki szobákban kimondott reformgondolatok belterjességéhez szokhattam hozzá. A Heller–Fehér házaspártól percek alatt megtanultam, hogy ha az ember tudatosan reflektál a világ dolgaira, akkor a nemzetközi értelmiségi diskurzus részese lehet. A provincia kényszerű mechanikus szolidaritása mellett létezik egy másik világ, a „szabadon lebegő” értelmiségiek globális, organikus szolidaritása. És ők is félszavakból értik egymást, habár nem élnek egy helyen. E hálózatszerűen létező tudásközösségnek volt *par excellence* képviselője Heller Ágnes és Fehér Ferenc.

Nem csoda, hogy utálták őket mindazok, akik a világot hierarchikusnak, egyközpontúnak, autonómia nélkülinek és a társadalmat kizárólag a despotikus politikai hatalom által vezérelt emberek halmazának képelték el.

A kávéházban Heller és Fehér sok érdekes dolgot mondott, de az egyik javaslatuk különösen megmaradt bennem – olyannyira,

hogy ettől kezdve magam is ezt az elvet igyekeztem követni. Azt mondták, hogy nem elég beszélgetni: írni kell! Az értelmiségi definíció szerint írástudó, aki ha nem ír, akkor nem azzal foglalkozik, amire hivatott. Minden lényegesnek vélt gondolatot le kell írni. Mindez nem zárja ki, sőt erősíti a párbeszédet, mert kiszélesíti a potenciális résztvevők körét. Míg a verbálisan elhangzó gondolatok csak szűkebb közösség számára lehetnek fontosak, a leírt szövegek sokkal tágabb körben hatnak, új tudásközösségekhez érhetnek el, új világokat nyithatnak meg.

Ehhez azt is hozzátették, hogy ne legyek perfekcionista. Ne várjak addig, amíg egy gondolat tökéletesen megérlelődik, mert a legjobb gondolatok is megsavanyodnak, ha nem kerülnek nyilvánosságra. A jó gondolatokat a leírásuk teszi jobbá. Az írás nem egyszerűen a tökéletesnek vélt gondolat manuális rögzítése, hanem az alkotás szerves része. Ami bennünk van, azt ki kell írni magunkból, s meg fogjuk látni, hogy leírt gondolataink sokban különböznek attól, amit korábban gondoltunk. Elgondolásainkat meg kell osztanunk másokkal, mert csak így van értelme a gondolkodásnak. Heller és Fehér számára a gondolkodás a társadalmi diskurzus része volt. Úgy vélték, hogy a „maximális igényesség” nevében felfüggesztett írás valójában az alkotói impotencia jele.

Tehát írni kell, publikálni, részt kell venni a szakmai, politikai, kulturális és társadalmi párbeszédben, akkor is, ha hibázunk, ha gondolataink nem tökéletesek, ha kifejtésük nem perfekt, ha megalkotásuk nem vezet a lehető világok legjobbjához. Miért is lenne perfekt, amit írunk? És ki mondja meg, hogy mi a tökéletes? A maximalizmus gőgös tudatlanság, amelyre hivatkozva nem akarunk tudomást venni saját korlátainkról. A maximalizmus illúzió, amely kancsalul festett egekbe néz. A maximalizmus bénító hatású lehet és írásképtelenséget okozhat. Ha viszont leírunk valamit, elindul a felfedezés folyamata, amelynek révén közelebb jutunk annak megértéséhez, hogy mit nem tudunk, és miért nem vagyunk tökéletesek.

Minden filozófus maga alkotja meg a filozófiáját, de a tudomány és a filozófia nem magányos, egymástól elszigetelt bölcsek terrénuma, hanem a vitatkozó közösségé.

Aki emlékszik az 1970-es és 80-as évek magyarországi egyetemi világára megerősítheti, hogy azt a szóbeliség uralta. Miért is írjunk, ha nem írhatjuk meg az igazat? Épp elég, ha tudjuk, hogy mi az igazság. Meg tudnánk írni, de úgysem publikálhatjuk. És különben is: „ezeknek”? Egy idő után az ellenállás gesztusaiból az önigazolás és önfelmentés magyarázatai lettek. Ha valaki sokat írt, az eleve gyanús volt, stréberként tekintettek rá, kilógott a sorból. Ráadásul az órákig tartó tanszéki beszélgetések kimondottan kellemesek voltak, erősítették a barátságot a kollégák között. Olyan volt, mintha megállt volna az idő. Csak a legelhivatottabbak írtak valamit néha. A legkevésbé sem tűnt úgy, mintha az egyetem zezzugait átjárta volna a „publish or perish” versengő, menedzserszemléletű – ma már úgy mondanák: neoliberális – tempója. Még kevésbé, hogy a dolgok ebbe az irányba fognak elmozdulni.

Heller Ágnes egész lénye, bárhol is élt a világban, a tagadása volt a sekélyességnek, a könnyű magyarázatoknak és az olcsó válaszoknak. Nem azért beszélt a maximalizmus ellen, mintha nem törekedett volna gondolatai lehető legpontosabb kifejtésére. De nem hitt abban, hogy egy kérdéskör egy könyv megírásával végérvényesen megoldható, lezárható. Ő tanulmányok és könyvek sorával, a nemzetközi konferenciákon való rendszeres felszólalásaival vett részt a filozófiai vitákban. Érdekelte mások véleménye. Partnerei között ott volt Derrida és Habermas.

Amikor Heller politikaelméletről írt, néha olyan érzésem támadt, mintha Hannah Arendt még élne. Arendt a forradalomról írt világhírű könyve egy későbbi kiadásában külön részt szentelt az 1956-os magyar forradalomnak. Heller és Fehér viszont *Egy forradalom üzenete* címmel írt könyvet a magyar 56-ról, amelyben – Bibó, Castoriadis, Donáth, Deutsch, Kopácsi, Lomax és Molnár mellett

– természetesen hivatkozott Arendt munkáira is. A Heller–Fehér házaspár az 1989-es fordulatról is közreadott egy tanulmánykötetet *Kelet-Európa „dicsőséges forradalmi”* címmel, ami bizonyította a forradalom kérdése iránti tartós érdeklődésüket. Ha a társadalmi forradalom igazi példája a francia forradalom, a politikai forradalom pedig az amerikai volt, akkor 1956 inkább politikai forradalomnak tűnt. 1989 viszont a politikai és a társadalmi viszonyokat is alapvetően megváltoztatta, igaz, nem forradalmi úton. Ezért a Cromwell lázadása utáni korszakot felülről lezáró, 1688-as angol „dicsőséges forradalomra” hasonlított.

Egy időben Heller Ágnessel közelebbi baráti viszonyba kerültünk, olyannyira, hogy magánéleti kérdésben kértem tanácsát. Olyan okosnak tartottam, hogy abban bíztam, minden problémára tudja a választ. Ebben csalódnom kellett. Ági jól átgondolt, racionális választ adott, de nem rezonált az érzelmekre. Ő nem a boldogság filozófusa volt.

Fehér Ferenc korai halála után Ágival való találkozásaink megirritkultak, de jó kapcsolatunk megmaradt. Még vitatkoztunk egy jót a *Beszélő* hasábjain.

Az történt ugyanis, hogy Ági újraközölte egy 1962-es írását, kioperálva belőle a „vörös farkat”, és a korszakban obligát további szófurdulatokat, amelyek a cenzúra éberségét voltak hivatottak elaltatni. Azt írta, hogy bizonyos játékszabályokat be kellett tartani: Leninre kellett hivatkozni, el kellett ítélni a burzsujokat és a kommunizmus oldalán kellett állni. Ha ezeket kivesszük az írásból, amikről amúgy is mindenki tudta, hogy miért kerültek be – érvelt Ági –, akkor normális tanulmányokat lehetett írni, amelyek harminc évvel később is olvashatóak. „*Tuvudszivigybeveszévél nívi?*” – kérdezte cikke végén. „*Neve mtuvuduvunk ivigybeveszévél nívi*” – válaszoltuk vitacikkünkben szerzőtársammal.

A vita köztünk arról zajlott, hogy az egykori elnyomó rendszernek tett gesztusként beírt, de utólag zárójelbe tehető szavak vajon

tényleg lényegtelenek voltak-e. Ági szerint igen, mert senki sem vette azokat komolyan. Szerintünk viszont épp az volt a lényeg, hogy ezekkel a rituálisan használt fogalmi panelekkel a korszak szerzői azt üzenték, hogy végső soron elfogadják a rendszert. Zárt értelmiségi körben valóban senki sem figyelt ezekre az apró politikai engedményekre. A rutinszerű betoldásokon könnyedén átsiklott a beavatott olvasók szeme. De lehetett olyan olvasó is, aki talán épp azért riadt meg a cikktől, mert taszította a pártzsargon használatát. Mindenesetre a *Beszélő* 1997 májusi számában megjelent vitánk nagyon jó élményem maradt. Voltaképpen elég provokatív módon érveltünk, amire egy hazai szerző könnyen megsértődhetett volna, és a vita személyeskedésbe csaphatott volna át. Elvégre arról vitatkoztunk, hogy mi a helyes morális alapállás egy diktatúrában az értelmiségiek részéről. De Ági nem sértődött meg, átgondolta a szempontjainkat, és részben módosította, részben fenntartotta a sajátjait. Elképesztően elegáns választ írt, amelyet üdítő volt olvasni a magyar ugaron. Az érvekre figyelt, és nem azt nézte, hogy éppen egy másik filozófussal vitatkozik-e vagy sem.

„Ne azt nézd, hogy kinek van igaza, hanem azt, hogy mi igaz.” Ez a gondolat mélyen átjárta Heller Ágnes vitairatait. Tekintélyelvű vagy *ad hominem* érvelésnek a nyomát sem láttam nála. Később személyesen is meggyőződtem arról, hogy ezt a hozzáállást tanítják az amerikai iskolában. Amikor Amerikában tanítottam és fiaim a helyi középiskolába jártak, az első dolog, ami szembetűnt, hogy nagybetűkkel ki volt írva a folyosón: „*Do not see who is right but what is right!*”. Ez a mentalitás távol van a magyaros gondolkodástól, mert nem a tekintélyekről, hanem a gondolat erejéről szól.

Az elmúlt két évtizedben Ágival itthon értelmiségi salonokban, különféle rendezvényeken, könyvbemutatókon találkoztam. Évente jelentek meg könyvei. Ha már úgy érezte, hogy nincs többé saját „ügye”, amit meg kell oldania, akkor olvasónaplókat írt. Megírta filozófiája történetét. Hosszú interjúkat adott az életéről. Ahová el-

ment, ott fel is szólalt. Soha nem volt fáradt a vitához. Nem olyan filozófus volt, aki zárt gondolati keretek között, egyetlen üdvözítő módszert magáénak vallva kommunikált. Hitt abban, hogy egy filozófusnak nemcsak a kollégáival és a tanítványaival kell szót értenie, hanem az agórán bárkivel, aki közéleti kérdések iránt érdeklődik. Nem múlt el nyomtalanul, hogy fiatal korának sok évét olyan közösségekben töltötte (akár a cionista mozgalomban, akár középiskolai tanárként a gimnáziumi tanulók között), amelyekben sokkal többet tudott a többiekénél, s gondolatait egyszerű, közérthető formában kellett átadnia. Nemcsak filozófiai folyóiratokban, hanem közéleti, értelmiségi lapokban is publikált.

New Yorkban is többször találkoztunk. Elmondta, hogy direkt olyan házba költözött az Upper West Side-on, amelyben uszoda van. Minden reggel úszott, napközben otthon olvasott, készült az óráira, késő délután pedig metróval lement a New Schoolba tanítani. Vannak reggeli és esti tanárok, ő egyértelműen az utóbbi kategóriába tartozott. Azelőtt nem tudtam, hogy szenvedélyes úszó. Itthon Ludassy Mária volt a partnere.

Végül jöttek a tévéstúdiók, pontosabban az ATV. Ekkor már benne jártunk az Orbán-rezsimben. Az első években izgalmas kritikai viták dúltak, négy meghívott résztvevővel, a műsorokat Bánó András vezette. Később már csak két meghívott volt. Kollégáim közül többen nem szívesen mentek párban Heller Ágival, mert úgy érezték, nem jutnak mellette szóhoz. Nem tudták, hogy ha Ági beszél, nyugodtan közbe lehet szólalni. Szenvédélyes beszéd-folyamát bármikor meg lehetett egy-egy közbevetéssel szakítani, mert Ági toleráns volt, és akkor is kíváncsi volt mások véleményére, ha biztos volt a maga igazában. Én pont ezért szerettem vele együtt szerepelni. Ha közbeszóltam, udvariasan elhallgatott, majd rugalmasan reagált. Amúgy is sokkal jobb, ha az ember nála okosabban szerepel együtt, mert akkor biztosan nem unatkozik, és a színvonal is garantált. Szerintem jó párost alkottunk, de Ági azért

egyszer-kétszer morgolódt, hogy hol van a Gábor Gyuri. Őt tartotta a dialógusokban igazi partnerének, teljes joggal, hiszen holló a hollónak, filozófus a filozófusnak félszavakból is érti a gondolatát. Tökéletesen egyetérttem vele. Azután már kevesebbet hívtak. Ági egyszer csak odasúgta nekem, hogy az ATV-ben már nem akarnak politizáló-vitatkozó műsorokat, nem akarnak minket ott látni.

Mindenki tudja, hogy Heller Ágneset érdekelte a politika. Amúgy sem tudott volna elbújni előle, mert ha nem is érdeklődött volna, a politika akkor is érdeklődött iránta. Ezért vesztette el az állását, kényszerült emigrációba, és ezért lett újra *persona non grata* az Orbán-rezsimben.

Utolsó történetem ehhez kapcsolódik. A politológusok az első néhány évben nem törekedtek az Orbán-rendszer természetének részletes leírására, mert a célpont gyorsabban mozgott, mint ők. Ám a demokratikus ebihal csakhamar autokratikus békává változott, amit a szakma nem nézhetett tétlenül. Ennek nyomán, 2014 és 2018 között végre lezajlott az ún. rezsimita a magyar politikatudományban. Ekkor már lassan feladták hadállásaikat azok a kutatók, akik a rendszert még – így vagy úgy – demokráciának tekintették, és hosszú, nehéz viták után egyetértés alakult ki arról, hogy a rendszer nem demokrácia, nem is diktatúra, hanem valami másfajta berendezkedés, amely a kettő között helyezkedik el. Orbán Viktor azzal sietett a kutatók „segítségére”, hogy saját rendszerét „illiberális demokráciának” nevezte el. Ez a javaslat azonban – noha évekig uralta a médiát – nem aratott osztatlan sikert a kutatók körében, mert az „illiberális demokrácia” füstbombája olyan rendszert takart el, amely nem volt demokrácia. A demokrácia és diktatúra közötti szűrkezónát a kutatók maffiaállamnak, fasisztoid mutációnak, autokráciának vagy hibrid rezsimnek nevezték (utóbbi körébe tartoznak például a szakirodalomban részletesen leírt kompetitív autoriter, választási autoriter, liberális autokratikus rendszerek), vagyis egyetérteni látszottak abban, hogy a rendszerek osztályozása három alaptípusra épül.

Ekkor szólalt meg Heller Ágnes, aki az uralom formáitól annak tartalma felé irányította a kutatók figyelmét. Azt állította, hogy az intézményes nüanszok fontosak lehetnek ugyan politikatudományi szempontból, de a lényeg mégiscsak az, hogy az emberek rabok-e vagy szabadok. Márpedig a látszat ellenére ebben az országban az történik, amit egyetlen személy, a miniszterelnök akar. Nem az a lényeg, hogy milyen módszerekkel érvényesíti akarát, hanem hogy mindenütt az ő akarata érvényesül. Ami Magyarországon van, folytatta Ági, az a zsarnokság posztmodern formája. Nincs szükség vasfüggönyre, átfogó ideológiára, utazási tilalomra, közvetlen erőszakra és szovjet csapatokra, mert a rezsim más eszközökkel is eléri célját: a szabadság eltiprását. Tévednek azok, akik az Orbán-rezsimre a 20. századi diktatúrákra kidolgozott elemzési módszereket próbálják alkalmazni ma is. A 21. századi diktatúra a posztmodern despotizmus, amelyben a vezető demokratikus választásokkal kerül hatalomra, ám lépésről lépésre megszünteti azokat a feltételeket, amelyek az ő demokratikus leválthatóságát lehetővé tehetnék. A posztmodern despotizmus a demokrácia nyelvén próbál beszélni – ezért cinikus és képmutató –, de autokratikus reflexek szerint cselekszik, és minden fogalmat az ellenkezőjére fordít. A közmédiát állami médiaként, a szabad szólást állami propagandaként, a kulturális sokszínűséget államosított kultúraként, a kapitalizmust államkapitalizmusként, az elidegeníthetetlen emberi jogokat a bennszülöttek államilag támogatott rasszizmusaként értelmezi. Semmi sem azonos önmagával, a politikai szölamok mögötti eszmei ürességet a bármikor kicserélhető államszolgák által felhangosított, fülsiketítő propagandazaj nyomja el.

Legutóbb 2018 szilveszterén találkoztunk baráti társaságban. A politizálás során Ági annak a véleményének adott hangot, hogy változás csak akkor lehetséges, ha az ellenzéki erők képesek lesznek egy új, alternatív elbeszélés kidolgozására, amely ezen a mestersegesen fenntartott zajszinten is eljuthat az emberek értelméhez és szívéhez. Ennek reményét, mondta, sohasem szabad feladni.

„A provokáció jót tesz az embernek”*

Karvalits Ferencnek, szomorúan

Bevezetés

Günther Gaus 1964-ben egy, a német televízióban sugárzott interjúban azt kérdezte a politikafilozófus Hannah Arendttől, hogy évtizednyi amerikai távollét után hiányzik-e neki szülőhelye, a háború előtti Európa. „A Hitler előtti Európa? Nem mondhatom, hogy nosztalgiám van iránta. Mi marad belőle?” – kérdez vissza Arendt. „A nyelv marad. A német nyelv az az alapvető dolog, ami megmaradt, és amit én mindig is tudatosan őriztem. [...] Az anyanyelv nem pótolható” (Arendt 1964). Az anyanyelv azért nem pótolható, mert csak az anyanyelvben – írja más helyütt Arendt – élhető és osztható meg a „reakciók természetessége, a gesztusok egyszerűsége, a megélt érzések közvetlensége” (Arendt 2007, 268). Ez a közvetlenség és természetesség a mindennapi élet világa, Heller Ágnes kedvenc elméleti terepeinek egyike (Heller 1970). Az ember az anyanyelvben van otthon, itt élheti meg mindennapi életét háborítatlanul és biztonságban. Heller írja azt az otthonról, hogy az a nagyon kevés emberi egyenértékek egyike, mely fluiditásában is biztonságot adó „mindennapi otthon-tapasztalat” (Heller 1995, 5). Ez a mindennapi otthon-tapasztalat Arendtnél a (magán)nyelvben egybefonódó beszéd és cselekvés, ahol háborítatlanul – a megélt érzések közvetlenségével – képes minden ember megmutatni ön-

* Heller Ágnes: „Azért élek itt, mert itt vagyok honpolgár”. Heller Ágnessel beszélget Várnai Pál - 2009. 07. 24.

magát (Benhabib 1993, 107). Ez a magánszféra, ez a föltétel, ahonnan elindulva hozza létre a nyilvánosságban az ember a plurális emberi világot – a mindenkori és mindenütt jelenlévő politikai teret, a poliszt, ahol az ember emberi mivoltában mutathatja meg magát. Az otthon több, mint fizikai hely: az anyanyelv, amelyben az ember megmutatkozhat, ahol a reakciók természetességével és a megélt érzések közvetlenségével kapcsolódhat más emberekhez és teremtheti meg az emberek közötti teret; ez a politika valódi otthona. Minden más tanult és beszélt nyelvben – mondja Arendt – „csak klisék követik egymást” (Arendt 1964).

A politika mint megélt mindennapi élmény és tapasztalat Heller Ágnes szavaival „a szabadság univerzális értékének megvalósítása” a férfiak és nők mindennapi életében (Heller 1993, 14, 1970). A megvalósítás itt: beszéd és cselekvés, és az ezáltal létrejövő hétköznapi tapasztalat. Más szavakkal: a politika *képzet* – a minket körülvevő dolgok, hatások, következmények nyelvileg konstruált összessége, valamint ezek hatalmi kapcsolata és összefüggései, vagyis a létmód és annak egyes formái, melyekben élünk. Ebben az esszében – Arendtől indulva és Heller segítségével – annak próbálok utánajárni, hogy mi a kapcsolat (anya)nyelv és politika között; hogyan formálja, alakítja, tölti meg tartalommal vagy üresíti ki a nyelv a politikát. Ezt pontosítva azt a kérdést teszem föl, hogy mennyiben felelős a magyar politikai elit azért, hogy ma Magyarországon – Heller Ágnes utolsó interjújában használt kifejezésével – a politika a *zsarnokság formáját öltötte?* („Nincsenek szabadságjogok, semmilyen hatalom-ellenőrző és kiegyensúlyozó funkció nincs érvényben. A végrehajtó és a törvényhozó hatalmi ágak gyakorlatilag ugyanazok, a bírói ágot igyekeznek lenyűlni, akárcsak a Tudományos Akadémiát. Minden egyetemtől gyakorlatilag már elvették a függetlenségét, az iskolákat központosították, mindent centralizáltak.”) (Heller 2019)

Az a vélelmem, hogy a *zsarnokság* kialakulása összefügg azzal, hogy a magyar elit nyelve elveszett politikai otthonnak lenni; üres beszéddé vált. Ez az üresség nem tartalmatlan; több és kevesebb is annál. Több, mert a tartalom gyakran önmaga ellentétévé válik (ezt mutatom majd be a *függetlenség* és az *autonómia* fogalmainak felcserélődése kapcsán) vagy *klisészerűen* kiüresedik (ezt igazolom a *szakmaiság* fogalmának jelentésváltozása kapcsán), és úgy jelöl értékállítást, hogy valójában nincs mögötte gondolati fedezet. Ez banalitáshoz vezet; a banális politika pedig olyan *színelte* demokratikus intézményekhez, melyek elfogadják vagy támogatják a normaszegést. A banális normaszegés a norma megszűnéséhez vezet, ez pedig kiüresíti az intézményeket, végső soron pedig megszünteti a demokráciát. Egyes köznyelvi szavak kapcsán (például *függetlenség* és *szakmaiság*) azt fogom elemezni, hogy a politikáról és a politikai magatartásról való klisészerű gondolkodás miként felelős azért, hogy a rendszerváltó elit nem tudott olyan társadalmi-politikai konszenzust teremteni, amely képes lett volna stabilizálni a demokratikus intézményeket és működésmódot, és amely konszenzus hiánya – álláspontom szerint – 2010 után lehetővé tette, hogy Magyarországon újra *zsarnokság* legyen. Az elemzés végén a *zsarnokság* nyelvpolitikai tartalmára, az identitás kontrolljára is utalok majd. A dolgozat végén röviden visszatérek Hellerhez és ahhoz, hogy neki milyen lehetőségei voltak a magyar politikai nyilvánosságban a megőrzött és hazavitt anyanyelvvel.

A politika anyanyelve

Amikor Arendt a háború után először tért vissza Németországba, a nyilvánvaló politikai tragédián túl „elképzelhetetlen öröm” volt számára az utcán német beszédet hallani. „Hiszen nem a német nyelv örült meg.” – mondja az interjúbán (Arendt 1964). Az (anya)nyelv politikai 'valóság' – mindennapi otthon-tapasztalat –, nem tud megőrizni, véli Arendt. Ez a gondolat tér vissza az *Eichmann*

*Jerusalem*ben című könyvben is, amikor Eichmannt olyan emberként jellemzi, aki csak bürokratikus klisékben tudott beszélni. Eichmann nem örült meg: *elvesztette* az anyanyelvét. Az elvesztett anyanyelv tette gonosszá: a klisék banalitásában nem volt képes gondolkodni és így helyes és értelmes egyéni döntéseket hozni. Rendőrségi vallomásában – írja Arendt – küzd a német nyelvvel, és végül maga is elismeri, hogy csak *hivatalnok-nyelven* tud beszélni. „A hivatalnok-nyelv vált az anyanyelvévé, hiszen nem volt képes már egyetlen mondatot sem kimondani, ami ne lett volna klisé.” (Arendt 1977, 48). Beszédképtelensége szorosan összefüggött azzal – írja Arendt –, hogy képtelen volt gondolkodni. Ez az eichmanni gonosz banalitása: „az egyszerű gondolatlanság – ami nem egyenlő a butasággal – tette őt ennek az időszaknak az egyik legnagyobb bűnöző-jévé.” (Arendt 1977, 287–288). A tanult és habituálódott klisényelv gonosszá változtatta Eichmannt: nem amorálissá, mint amilyen III. Richárd, hanem embertelenné (nem emberivé, aki nem tudott beszélni), a szó legmélyebb értelmében.

Itt azonban nem a gonoszságról szeretnék szólni. A kérdés az, hogy mi van akkor, ha a nyelv bár nem örül meg és nem is válik hivatalnok-nyelvvé, de a klisékben való beszéd válik politikai anyanyelvvé? Miképp válik politikai értelemben is otthontalanná egy közösség, ha elveszíti az anyanyelvi otthont, mert politikai (anya)nyelve közhelyek sorozatává válik? Nem a nyilvánvaló hazugságokról beszélek. Ma Magyarországon a *Nemzeti Együttműködés Rendszere*, a *rezsicsökkentés*, a *polgári kormány*, a *migránsok* és hasonló, a mai magyar közpolitikában használt uralkodó kifejezések nem klisék, hanem (hazug) *politikai termékek* (G. Fodor 2015). Ami engem érdekel, az a politikai elit közös felelőssége az anyanyelv meg-nem-óvásában és -őrzésében; miképp telítődtek egyes, a politikában használt köznyelvi szavak klisészerű jelentéssel, melyek megnehezítették a plurális társadalom létrejöttét és stabilizálódását.

Az anyanyelv banalizálása

Amikor Heller megvalósításáról és Arendt beszédéről és cselekvéséről beszél, akkor a nyelvről gondolkodik. A nyelv politikai eszköz (is), mely konstitutív és regulatív szabályok összességéből áll (Searle 2018). Annyiban politikai, amennyiben konstitutív szabályok a kemény tények mellett *intézményi tényeket* hoznak létre, vagyis nemcsak leírják, hanem teremtik is a *valóságot*. Az érvelésben az egyszerűség kedvéért a jegybankot – melynek éveken át munkatársa voltam – hozom majd példaként annak bemutatására, hogy mit is jelent pontosan a *függetlenség*, és annak milyen politikai tartalma van. Hiszen a mindenkori jegybank mint intézmény kapcsán a szakmai hitvallás és a politikai függetlenség fogalmai (nagyon konkrét formában, melyre majd visszatérek) szorosan összekapcsolódnak (Fischer 1995). Például az, hogy valaki a jegybank egyik vezetője, lehet igaz állítás, ám *intézményi* és nem *kemény* tény – szükség van hozzá bonyolult monetáris, fiskális intézményi viszonyokra és olyan konstitutív szabályokra, melyek lehetővé teszik, hogy ez a tény igaz legyen). *Kemény* tény az, hogy a jegybank épülete milyen magas; ehhez is szükség van intézményekre – jegybank, méter –, de az épület magassága független ezektől. Az épület akkor is épp olyan magas, ha nincs jegybank vagy nincs mértékegységünk a megmérésre. Más szavakkal: az *intézményi tények* adják a politika hétköznapi tapasztalatát, az *intézményi tények* és a konstitutív szabályok *feszültsége* teremt lehetőséget a helleri *szabadság univerzális értékének megvalósítására*. Itt tehát az a kérdésem, hogy a Searle által nyelvi valóságteremtésnek nevezett intézményi tényalkotás mint nyilvános szabadságmegvalósítás miképpen vált a rendszerváltó elit kezei között banálissá. Ez a banalitás – Arendttel szólva – nem véletlen vagy ostoba, nem is hamis vagy nem valós, hanem gondolataltalan. Ez a „színlelt demokrácia”, a magyar politikai elit normakövetési hiányában megtestesülő működészavarának nyelvi megmutatkozása (Ilonszki and Lengyel 2009).

A magyar politikai köznyelv két leggyakrabban használt szava a *függetlenség* és a *szakmaiság*. Mély kvantitatív szövegelemzés helyett talán elegendő egy egyszerű Google-keresés: a *függetlenség* és *szakmaiság* szókapcsolat több mint 26 000-szer fordul elő különböző online elérhető szövegekben, hitvallásokban, értékn nyilatkozatokban.

A *függetlenség* mint politikai *éthos* a rendszerváltás utáni elitpolitika egyik központi gondolatává vált. Az *elitpolitika* fogalmát itt a társadalmi elit politizálásának módjaként és nem a *'magaspolitika'/'országos politika'* értelemben használok. A *függetlenség* kifejezést gyakran használja a politikai köznyelv *'autonómia'* értelemben. Az autonómia nyilvánvaló politikai érték, az egyén politikai-morális döntésének módozatára és annak szabadságfokára vonatkozik: „*az autonóm ember – amennyiben autonóm – nem veti alá magát mások akaratának. Esetleg megteszi, amit valaki más mond neki, de nem azért, mert ezt mondták. Ezért a szó politikai értelmében szabad*” (Wolff 1998, 13-14). Ez a szabadság konstitutív, hiszen – Kanttal szólva – minden egyes döntés törvényt/szabályt teremt. Az autonómia feltételezi a racionális gondolkodás képességét, ahogyan a politikai cselekvés és beszéd képességét is, vagyis hogy képes legyen elgondolni magam a másik nézőpontjából. (Arendt 1977, 49) Ugyanakkor etikai tartalommal is telített, hiszen „közvetít aközött, ami van és aminek lennie kell”. Az autonóm ember szabadsága figyelemmel van arra, hogy döntése mindenki más szabadságát is kell eredményezze (Heller 1993). Ezzel szemben a függetlenség *intézményi tény*, csak akkor és abban az értelemben értelmezhető, ha és hogy van egy olyan konstitutív szabály, mely az intézményt megteremti. Korábbi példamat folytatva: a modern jegybank(ok) vezetői és munkatársai függetlennek kell, hogy legyenek, de ahhoz, hogy ez a függetlenség értelmezhető legyen, szükség van egy konstitutív szabályra: ez pedig a fiskális és monetáris rend elválasztása, valamint annak kimondása, hogy a jegybanki függetlenség a kormány rövidtávú fiskális céljaitól való függetlenséget kell jelentse. Így tehát a *füg-*

getlenség olyan intézményi tény, mely kizárólag valamely pontos konstitutív szabály által jön létre. Vagyis míg az *autonómia* politikai fogalom, mely a szabadsággal van összefüggésben, a függetlenség egy állapotot ír le, amely csak valami mással (egy konstitutív szabállyal) összefüggésben értelmezhető.

A helyzet ennél rosszabb. Az intézményi tények egyszersmind politikai tények is, hiszen a konstitutív szabályok teremtette intézményi kapcsolatok hatalmi viszonyokkal terhesek. A konstitutív szabályok intézményi hierarchiákat, kapcsolatokat is teremtenek, ezek pedig megszabják az egyéni cselekvés lehetőségeit. Ezen kapcsolatok miatt az egyéni autonómia korlátozott, hiszen az az *intézményi tény*, hogy valaki a jegybank vezetője vagy munkatársa, *deontikus* (szabályelvű) hatalmi viszonyt teremt: mindenféle jogokat és kötelezettségeket, engedélyeket és korlátokat arra, hogy cselekvéseink szabad vágyainktól függetlenek legyenek. E deontikus viszonyok is közvetítenek a *van* és a *kell* között, ám ennek a közvetítésnek nem a szabadság, hanem az intézményi szabályok lesznek a mozgatói. A jegybank munkatársai a fiskális és a monetáris politikát szétválasztó konstitutív szabály létrehozta intézményi keretek között kell, hogy cselekedjenek; jegybankári cselekedeteiket megalapozó gondolkodásuk fókuszában az e függetlenség teremtette intézményi hatalmi viszonyok kell, hogy legyenek.

Vagyis a függetlenség épp az autonómia ellentéte: a konstitutív szabályok által létrehozott intézményi szabályok és hatalmi viszonyok vezérelte cselekvés. A konstitutív szabályok és az intézményi tények által létrehozott deontikus hatalmi viszonyok kiemelkedően fontosak az emberi civilizáció számára, ezek teszik lehetővé az emberi együttélést. Ugyanakkor a deontikus hatalmi viszonyok korlátozzák az autonómiát, hiszen bizonyos dolgokat épp azért kell, hogy valaki megtegyen, mert az intézményi rend (kapcsolatok, szabályok, hatalmi viszonyok) ezt írta elő.

Az intézményi tények ugyanakkor nem csupán jelen, hanem múlt időben is használhatóak. Ezek a tények is intézményiek (valaki korábban, mint például *Jens Weidmann*, a Német Nemzeti Bank jelenlegi elnöke, a német kormányzat magas beosztású tagja volt), ám nem teremtenek deontikus hatalmi viszonyokat, hiszen azok a kötelezettségek, melyeket a korábbi intézményi viszonyok megalapoztak, már nem érvényesek. Példánkban Weidmann nem képvisel(het)i a német kormány fiskális érdekeit, ha azt teszi, akkor nem független, de nem azért, mert *valaha* a német kormánynak dolgozott, hanem azért, mert *ma* kötik az intézményi tényt megalapozó konstitutív szabályok. Vagyis nem korábbi múltjától kell függetlennek lennie (ez nyilvánvalóan abszurd volna), hanem a személyes vágyak szerinti (autonóm, vagyis a politikai értelemben teljesen szabad) cselekvéstől. Amennyiben a szabad cselekvés politikai (csak mások szabadsága és a saját gondolkodás képessége állít korlátot), akkor a múlt intézményi tényei *pre-politikaiak*, hasonlóan Searle *kemény tényei*hez. A múlt intézményi tényei *kemény tények*. Az a tény, hogy Weidmann dolgozott a kormánynak, független a kormánytól; ha a kormány megszűnne és anarchia törne ki, akkor is meg lehetne fogalmazni igaz állításként. Csupán arra van szükség, hogy a nyelvi emlékezet őrizze azt az intézményi fogalmat, hogy *kormány*.

A *szakmaiság* értelmezése ebben a keretben talán még egyszerűbb. Itt is egy intézményi tényről van szó. Valaki valamely szakma elkötelezett művelője, és az általa előállított dolog szakmailag értékelhető, mert ez a szakma mint önálló tevékenység létrejött. Egy szakma valamely konstitutív szabály általi létrejötte eredményezi azt az intézményi tény, hogy igaz az az állítás, hogy valaki ennek a szakmának az elkötelezett művelője. Jegybankár csak akkor lehet valaki, ha a jegybankárság mint szakma – annak szabályaival, hatalmi viszonyaival – valamely konstitutív szabály által létrejött. A filozófia nyelvén megfogalmazva: a sajátos tevékenység eredmé-

nyeképpen létrejövő dolog episztemológiailag objektív akkor is, ha az adott tevékenység megítélése ontológiailag szubjektív, ahogyan maga a tevékenység is tárgyasítható. Ám ennek az intézményi ténynek sem politikai („megvalósítja a szabadság univerzális értékét a nyilvánosság területén”), sem morális („mindenki egyenlő szabadságát kell eredményeznie”) tartalma nincs. A *szakmaiság* (vagyis egy szakma elkötelezett művelése) pusztán az azoknak az előírásoknak való megfelelést írja elő, amelyeket a – szakmát mint intézményt konstruáló – szabály létrehozott. A *szakmaiság* fogalma nem rendelkezik az elkötelezett művelés *minőségéről*, annak *morális tartalmáról* vagy a szakma általános szabályainak betartásán túl azon belüli lehetséges *alternatívák közötti választásokról*. Valaki lehet jó vagy rossz jegybankár, hozhat helyes vagy helytelen szakmai döntést, ítélni meg a szakma szempontjainak megfelelően összegyűjtött tényeket, például inflációs adatokat, másoktól eltérően, vagy hihet abban, hogy bizonyos körülmények fennállása esetén csak a magas alapkamat biztosítja a pénzügyi rendszer stabilitását, ahogyan gondolhatja ennek az ellenkezőjét is. Egy szakma szabályainak megfelelő cselekvés ugyanakkor nem lehet apolitikus (vagyis politikamentes), hiszen a szakma művelése is emberek között és a nyilvánosság keretei között történik, vagyis nyitott a róla szóló beszélgetésre. Ezen túlmenően a fogalmat jellemzően olyan szakmák elkötelezett művelése kapcsán említik, melyek *beszéd és cselekvés* összhangjában és reflektív gondolkodás eredményeképpen jönnek létre, ráadásul olyan hatásúak, hogy más emberek életét befolyásolják. Vagyis minden szakma, melyet a nyilvánosság területén („beszéd és cselekvés”) művel valaki elkötelezetten, mint például a jegybankárkodás, politikai *is*, amennyiben az intézményi tény megkötöttségein túli szempontoknak is meg kell felelnie. Vagyis mindenki, aki egy szakmát elkötelezetten művel, a szabadság univerzális értékének a megvalósítására is figyelemmel kell legyen a cselekvése során.

Természetesen a jegybank csak példa volt. A 26 000 Google-találat azt mutatja, hogy ezt a szóösszetételt rengeteg intézmény, személy, szervezet használja, amikor identitását meghatározza. A mai magyar politikai köznyelvben ugyanakkor mindkét szó használata klisészerű: gyakran használt, elcsépett, és eredeti (itt bemutatott) jelentéseit elvesztette. A függetlenség az autonómia szinonimájává, a szabad, önállóan cselekvő ember megnevezésévé vált, mely ugyanakkor mindig jelen idejű. A *független embernek* nincs múltja vagy jövője, ám intézményi szabályok általi kötöttsége sem. A függetlenség referenciája nem a konstitutív szabály vagy az intézményi rend, hanem a független ember önmaga. Ez az önreferencialitás nem *beszéd és cselekvés* által az emberek közötti térben, hanem az emberben önmagában jön létre: afféle kinyilatkoztatás. Klisészerűen banális, ám banalításában politikai: a barát/ellenség dichotómiában való megkérdőjelezhetetlen (mert önreferenciális, nincs nyilvános viszonyítási pontja) *önelhelyezés* kinyilvánítása. Barát az, aki *független*, és ellenség az, aki nem *független*. A *szakmaiság* klisészerű használatában időtől és tértől független, egy elvont és ideáltipikus cselekvés, mely nem a nyilvánosságban zajlik, nem nyelvi természetű, és nem igényel gondolkodás eredményeképpen választásokat. A *szakmaiság* kliséjében minden cselekedet *eleve elrendeltetett*, iránymeghatározott és megkérdőjelezhetetlenül megfelelő, hiszen kívül esik az emberi döntéshozatal nyelvileg meghatározott és mindennapi tapasztalatba ágyazott esetlegességein.

Ezek a köznyelvi torzulások a magyar közpolitikai nyelv gondolatlanságára mutatnak rá. Ezer további példát lehetne hozni. E gondolatlanság kitüntetett pontja az őszi beszéd – itt már a hazugság és az igazság is elveszíti jelentését; a titkos hazugság vált politikai igazsággá annak érdekében, hogy e hazugság konstitutív szabályként igazságos politikai rendet teremtsen, majd ez az igazság belépve a nyilvánosságba hazugságként lepleződött le, ám igazságbeszédként védett meg, hogy törzsien felhergelt tö-

megek a köznyilvánosság intézményét megtámadva és elpusztítva követeljük a nekik tetsző igazságot és az igazságbeszéd hazugságbeszédként való megnevezését. A tévészékház tüzeiben nemcsak a demokratikus politika lehetősége, hanem a magyar (anya)nyelv mint politikai otthon is elpusztult. Nem véletlen, hogy a politológiai irodalom a magyar elit átalakulásának egyik korszakhatáraként tekint erre a pillanatra.

Banális demokrácia

A politikai köznyelv gondolatlansága éppen úgy banális, mint Eichmanné, de nem azért, mert szélsőségesen normakövető, hanem azért, mert nem az. A magyar politikai elit tisztában volt a demokratikus politikai intézményrendszer szabályaival, ahogyan *valaha* ismerte is ezeknek a közpolitikai kifejezéseknek a valódi jelentését. Ám ahhoz, hogy a demokratikus normaszegő magatartás elfogadható legyen normaként, a politikai viszonyok törzsiesítésére – Szilágyi Ákos találó kifejezésével: posztpolitikai tribalizációjára – volt szükség (Szilágyi 2010, 130–196). A közpolitikai nyelv banalizálása, a klisészerű politikai nyelvhasználat azt a célt szolgálta, hogy a rendszerváltó politikai elit *depolitizálhassa* pozícióját és ezáltal biztosítsa azt, hogy a demokratikusnak mondott viszonyok között is megőrizhesse elit pozícióját. A köznyelv banalizálása – éppen úgy, mint Eichmann hivatalnok-nyelve – depolitizálta a politikát és a közpolitika törzsiesítéséhez vezetett: barát/ellenség immár nem politikai értékek és közösen vallott célok mentén határozódott meg, hanem az önmeghatározott gonosz és jó küzdelmévé silányította a magyar politikát.

Mindez némileg árnyalja azt a gondolatot, hogy a nyelv soha nem örül meg. A nyelv lehetséges megőrzésére Arendt interjúja kapcsán már Derrida is felhívta a figyelmet. (Derrida 1998) Az ő példájában a francia nyelv örül(t) meg, hiszen az algériai zsidó Derridára a kolonialista francia elnyomás kényszerítette az – amúgy

Derrida által csodált és féltve őrzött – megőrzött francia *anyanyelvet* a tanult nyelvvé lefokozott helyi arabbal szemben. Ez Derrida elbeszélésében olyan *határhelyzetet* eredményezett, melyben a francia kényszerített anyanyelvet nem lehetett teljesen birtokolni, vagyis az anyanyelv nem válhatott politikai otthonná, míg az elnyomott nem-anyanyelv olyan politikai otthon volt, melybe nem lehetett beköltözni. A magyar közpolitikai nyelv *megőrzése* a nyelv tartalmi kiüresedését jelentette; ez a határhelyzet stabilizálta a rendszerváltó elit egy részét, ám nem teremtett demokratikus politikai otthont a magyaroknak. Amennyiben a konstitutív szabályok (illetve a nyelv, melyben létrejönnek) banálisak, klisészerűek, akkor megakadályozzák, hogy olyan demokratikus politikai intézmények jöjjenek létre, melyekben a cselekedetek iránya a mindenki egyenlő szabadságának és jólétének a megteremtése. Ez a *színlelt demokratikus* átmenet másfajta megfogalmazása: a *banális demokrácia* létrehozása. A határhelyzetben lévő anyanyelv csak határhelyzetben lévő politikai intézményeket és politikai alanyokat hozhat létre. A banális demokrácia az a határhelyzet, ahol a jogi-intézményes demokrácia helyét egy olyan rend veszi át, melyekben nem a szabadság, hanem az identitás (a nyilvánosságban beszéd és cselekvés által megmutakozó én) kontrollja válik az állam politikájának központi elemévé. Minden zsarnokság ilyen rend (Agamben 1998).

A banális demokráciát kétfelől érte kihívás. Egyrészt azok részéről, akik számára a nyelv nem üresedett ki: „*ha én főnök lennék – bizonyos szint fölött nem süllyednék bizonyos szint alá*” – írta volt Esterházy Péter (Esterházy 1979). Az anyanyelv mint politikai otthon bezárult kis, buborékként őrzött zárványokba, vagy távozott az országból. Másrészt a banális demokrácia nem jelentett elég intézményi ellenerőt a *hazugság-demokrácia* (vagy igazság-utáni demokrácia) kialakulásához. Ha a közpolitikai nyelv banálissá válik, akkor a közpolitika résztvevői és működtetői büntetlenül válhatnak normaszegőkké, hiszen a kiüresedett közpolitikai nyelv nem

rendelkezik elég erővel konstitutív szabályok létrehozásához, így az intézményi rend bizonytalan és cseppfolyós lesz, az egyetlen igazodási ponttá a törzsi keretek között működő elitok válnak. És ekkor bárki elfoglalhatja előbb a nyelvet, majd e nyelv segítségével létrehozhatja a saját konstitutív szabályait és az arra épülő intézményi rendet. Ennek a rendnek a középpontjában már nem a banalitás, hanem a gondolatok ellenőrzése (vö.: új politikai nyelv, kultúra és tudomány centralizálása) és a test (vö.: identitáspolitikai) kontrollja áll. Éppen ez történt Magyarországon.

Osszegzés

Innen kétfelé vezet az út. Sokan azzal fognak vádolni, hogy az elit egészét teszem felelőssé a jelenlegi magyarországi *zsarnokságért*. Nagyjából így van. Azt állítom, hogy az elit hatalmi pozíciójának megőrzése érdekében feláldozta az anyanyelvet, hogy előbb normát szeghessen (törzsiessédhessen) (Szilágyi 2010, 594), hogy elitpozícióját megőrizze, majd később, hogy saját normaszegő magatartása ne lepleződjön le, mert az elitpozíciójának elvesztésével járt volna. Ez vezetett ahhoz, hogy a banális demokrácia körülményei között nem szilárdulhattak meg a demokratikus intézmények és a politika (a politikai otthon, amelyben hétköznapi életünket éljük) egésze is cseppfolyóssá és demokráciaellenessé vált. Az elit banális anyanyelve utóbb az egész politikai közösség nyelvévé vált, a politika egésze vált törzsiessé, banálissá és gondolattalanná. Mindez nem vonatkozik mindenre és minden helyzetre. A rendszerszintű banalitás mögött sok kiváló egyéni politikai cselekedet, érték, tett van. Annál tragikusabb, mert ezek a csodálatos és kiváló emberek sem voltak elegendőek ahhoz, hogy az intézményrendszer egészét formálják. Másrészt azt állítom, hogy ahhoz, hogy a folyamat visszafordítható legyen, előbb a nyelv visszafoglalását kell elvégezni. Más szavakkal: újra kell teremteni az anyanyelvet mint politikai otthont. Ehhez vissza kell nyerni a politikai gondolkodás képes-

ségét és meg kell szabadulni a törzsiségtől. A politikát vissza kell vezetni a mindennapi életbe. Minden, ami az emberek között, a nyilvánosságban történik: politika. Különböző emberek különböző értékeket vallanak, különböző identitásokat birtokolnak, melyek dialógusa csak közös anyanyelven lehetséges. Ahhoz, hogy újra lehessen kezdeni a demokratikus politikai intézmények felépítését, közös anyanyelven alapuló konstitutív szabályokra van szükség.

Heller Ágnes értette ezt a folyamatot, de annak mindennapi jelenlétét Magyarországon nem fogadta el. Hazatérése után azt mondta, hogy *„[é]n azért élek itt, mert itt vagyok honpolgár, csak itt, sehol másutt. [...] Mint honpolgár a honpolgárhoz csak Magyarországon tudok szólni”* (Heller 2009). Honpolgár csak ott lehet valaki, ahol az anyanyelve nemcsak személyes politikai otthon, hanem a közösség közös politikai otthona is. Heller anyanyelve féltve őrzött anyanyelv volt, melyet vitt magával és őrzött Ausztrálián keresztül Hannah Arendt New York-i katedrájáig. Arendt-hez hasonlóan nem volt nosztalgiaja Rákosi vagy Kádár Magyarországa iránt, de a nyelv, a gondolkodás teréként szolgáló anyanyelv megmaradt. Ennek az anyanyelvnek keresett politikai otthont, hogy ne érezze magát egyedül. Azokat a kis szövegeteket kereste, ahol még értette valaki ezt a nyelvet; ahol látott *„valamit, ami egy demokratikus, emberek közötti vitáról szól”* (Heller 2019).

Közös tragédiánk, hogy épp akkor szűnt meg beszélni, amikor a legnagyobb szükség lenne rá.

Hivatkozások

- Agamben, Giorgio. 1998. *Homo Sacer*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Arendt, Hannah. 1964. Was bleibt? Es bleibt die Muttersprache. In *Zur Person*, edited by Günther Gaus.
- Arendt, Hannah. 1977. *Eichmann in Jerusalem*. New York, NY: Penguin Books.
- Arendt, Hannah. 2007. *The Jewish Writings*. New York, NY: Random House.
- Benhabib, Seyla. 1993. „Feminist theory and Hannah Arendt's concept of public space.” *History of the Human Sciences* 6 (97). doi: DOI: 10.1177/095269519300600205.
- Derrida, Jacques. 1998. *The Monolingualism of the Other, or the Prosthesis of Origin*. Translated by Patrick Mensah. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Esterházy, Péter. 1979. *Termelési regény (kissregény)*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Fischer, Stanley. 1995. „Central-Bank Independence Revisited.” *The American Economic Review* 85 (2):201–206
- G. Fodor, Gábor. 2015. A rendszer igazságait védem. In *Magyar Narancs* edited by Nagy Gergely Miklós.
- Heller, Agnes. 1995. „Where Are we at Home?” *Thesis Eleven* 41 (1):1–18. doi: 10.1177/072551369504100102.
- Heller, Ágnes. 1970. *Mindennapi élet*. Budapest: Akadémiai.
- Heller, Ágnes. 1993. „A „politikai” fogalmának újragondolása.” *Politikatudományi szemle* 2 (2):1–18.
- Heller, Ágnes. 2009. Azért élek itt, mert itt vagyok honpolgár. edited by Pál Várnai. Szombat.
- Heller, Ágnes. 2019. Orbán a hatalomért az antiszemitizmust sem vetné meg. edited by Róbert Wallenstein. Neokohn.

- Ilonszki, Gabriella, and Lengyel György. 2009. „Válaszúton: Konszolidált vagy színlelt demokrácia?” *Politikatudományi Szemle* (1):7–25.
- Szilágyi, Ákos. 2010. *Kékek és zöldek*. Budapest: Palatinus Könyvesház.
- Searle, John, R. 2018. „Constitutive Rules.” *Argumenta* 4 (1):51–54. doi: 0.14275/2465-2334/20187.sea.
- Wolff, Robert Paul. 1998. *In Defense of Anarchism*. Berkeley, CA: University of California Press.

Heller Ági rejtelvei

Nem értek egyet Jézussal abban, hogy „nincs olyan rejtett dolog, ami napvilágra ne kerülne” (Lk 8,17). Ami igazán fontos, az mindig és mindenki előtt rejtve marad. Sem Jákobnak, sem Mózesnek nem mondta meg a nevét az Örökkévaló. Az ósatyát megáldotta, új nevet is adva ezzel neki, Mózes előtt pedig, egy sziklahasadékba állítva választottját, elvonult, de dicsőségét szemből ő sem láthatta, csak hátulról. Ezért írja a babiloni fogság nagy névtelen prófétája a Kr. e. 6. század végén: „Ákén attá él misztattér, elohé Jiszroél mósíjjá – Bizony te elrejtőzködő Isten vagy, Izráel Istene, szabadító” (Ézs 45,15). Isten dicsősége nem elvont valóság, nem valamiféle, az embertől és világtól eltávolodott tulajdonság. Épp ellenkezőleg, ennek része minden ember személyes sorsa, a népek és a világ története, a teljes teremtettség minden bűnével és gyalázatával együtt. Isten dicsőségének tere a tudomány és a művészet, sőt a politika is. Larva dei, álorcák, melyek előttünk, szegény halandó emberek előtt elfödik Isten valóságát. Sem a csillagos ég, sem a tenger mélysége nem leplezi le előttünk Isten valóságát, miképp egyetlen tudomány sem arra való, hogy általa értsük meg azt, aki elrejtőzködött. És a művészet sem más, mint a valóság ábrázolása, még ha nem lehet is oly absztrakt, mint némelykor az életünk.

Eddig sem jutottam volna tűnődésemben, ha Heller Ági szembejött volna velem Szigligeten a késő délutáni alkonyatban, mikor a tó partján már csak az úszni vágyók vannak, s rákérdezett volna, min töröm a fejem. Mintha jámbor prédikátorként csak a textusra

várna, s hallván azt, visszatalálna önmagához, a gondolkodóhoz és a tanítóhoz, aki nem tudja nem szólni azt, ami rábízott. Nem beleérzőn, hanem konfrontálva. Olykor érdesen, sőt frivolán, mint aki tudja – bár állítását vitathatná is a másik, s hadd rágódjon rajta, ha bír –, öröme attól válik teljessé, hogy bízik az igazság megismerhetőségében és kimondásában. Ritkán fordult elő, hogy Ági végighallgatott. Addig figyelt csupán, míg rálelt gondolatára, amely engem mindig jobban izgatott, mint a magamé, érdektelenné mégsem tette azt. Imígyen szinte alig értettünk egyet, másra gondoltam, mint ő, más kérdéseim voltak, melyeket ő figyelmen kívül hagyott.

Egyetlen tárgy volt, amelyről mi egymással nem beszéltünk, én azért, mert nekem immár közel fél évszázada hivatásom erről szólni, ő pedig csak írni volt hajlandó róla, érzékenységét karcsú kötetekkel óva. Sosem váltottunk szót a zsidó Jézusról. Jóllehet minket szellemi értelemben ő kötött egybe. Ági fel akarta támasztani a Názáretit, én úgy látom, egész életem ennek a feltámadottnak a bizonyága. Miközben kettőnk szeme előtt is éppen az takarja el, ami kezdettől fogva máig minden más ember előtt is. Ági tudta, az elrejtőzködőt nem leleplezni kell – mily talmi igyekezet lenne is ez –, hanem elfogadva azt, hogy e földön éppen rejtőzködésében lehet velünk egy az Örökkévaló, inkább az izgatta, mit jelent a dicsősége. E két biblikus valóság fogalmilag talán ellentmond egymásnak – hiszen nyilvánvalóvá válhat-e az elrejtőzködő dicsősége? –, mégis forrásává, okává és céljává lehet az életét nem csupán birtokolni vágyónak. Isten dicsősége nem privatizálható. Csak azé, aki megértette: az ember életének értelme szabaddá tenni a másikat ugyanarra a teljességre, amelyet magának akar. Aki nem riad vissza attól, hogy szembeszálljon e világra ínséget, szegénységet és háborút hozóktól, és nemcsak eszmélődik ezernyi bajunkon, hanem küzd egy igazabb életért – azé a dicsőség.

Heller Ági élete erről tanúskodik. A halálával együtt. Immár végepp elrejtőzött az Örökkévaló dicsőségében.

Az emberiség könnyei

Búcsú Heller Ágnesről

„Mint midőn ha a saját arcunkat akarjuk megnézni, tükörbe tekintünk, hogy lássuk, ugyanúgy, midőn megismerni kívánjuk önmagunkat, a barátunkra tekintve ismerjük meg” – írta egy helyütt Arisztotelész. E baráti tekintet időtlennek remélt és végtelenül szilárdnak hitt tükre néhány nappal ezelőtt sokunk számára eltört.

Mert Heller Ágnes tekintetében önmagunkat ismerhettük meg. A beszélgetőtársra szegeződő figyelme, szókratészi öröksége, oly módon inspirált, hogy a vitapartnerből még azt is a világra segítette, amit tán még ő maga sem gondolt.

Kilencven év lankadatlan figyelméről van szó. Arról a figyelemről, amely minden pillanatban naprakészen, mohón és szűnni nem akaró érdeklődéssel fókuszált a világra, múltra és jelenre, élőkre és holtakra. A felelősség figyelme, amely sem a történelem legsötétebb mélységeiben, sem a siker legragyogóbb pillanataiban nem engedte, hogy saját törvényeit, ítéleteit vagy akár vitatható nézeteit holmi külső erők csábításának, hatalmi kénye-kedvének odavesse.

Törékenysége csak álca volt, rejtőzködés, irónia és játékos fityisz Tükhének, a szerencse és véletlen istennőjének, aki – Plutarkhosz óta tudjuk – olykor naponta cserélt városokat, népeket, királyságokat és birodalmakat. Heller Ágnes szabadságba vetett esetlegességének maga szabott sorsot, s ahogy írta, „életpályájának borítékját” még a legförtelmesebb és legkegyetlenebb pillanatokban is saját maga címezte meg. Fizikailag még kilencvenévesen sem terhelte

úgyszólván semmi, könyvekkel és kéziratokkal megpakolt bőröndjeit utazásai során könnyedén emelte, s a választás súlya édes teher volt számára: kivétel nélkül mindig magát választotta, sosem valami rajta kívülit, ám minden választását – a kanti kategorikus imperatívusz szelleméhez ragaszkodva – sosem a Másik mint eszköz, mindig a Másik mint cél vezérelte.

Egyszerű, magunkfajta, közönséges halandók számára érthetetlenül és értelmezhetetlenül teljes életet élt: egy hegyektől körülölelt tóban úszkálva Don Giovanniról és Kierkegaard-ról kezdeményezett vitát, a „sade-i” Don Giovannit elutasítva, a „rousseau-i” Don Ottavióért szinte kamaszosan lelkesedve, s melltempózás közben a *Viva la libertà!* dallamát dudorászva; Róma utcáit járva, az antik és barokk emlékek között a Biblia és a mitológia egyes fejezeteiről polemizált, majd az óskáoszt megidéző római forgalomban, az autók közt cikázva fejtette ki, miért rajong Caravaggioért; koncertek szünetében bizalmasan megsúgta, hogy Schubertet mostanában unja egy kicsit, legszívesebben „jó kis” kortárs zenét, Ligetit, Kurtágot és Gubajdulinát hallgatna; színházi előadások szünetében Shakespeare Arany-fordításait vetette össze az újabb változatokkal; szilveszterkor a liberális demokrácia esélyeit taglalva koccintott a pezsgőspoharával, s a régi barát nyaralójának kertjében üldögélve, egy kiadós vacsorát követően a nyáresti égboltot fürkészte, miközben, szokatlanul csendesen, Platón *Timaios*ának kozmológiáját és a biblikus Teremtés-történetet vetette egybe.

A kis testben a világ egésze megfért, s a kis test, ha belépett valahová, minden teret betöltött. Igazi személyiség volt, mintha csak ő ihlette volna Goethe sorait: „Édes élet minden élet, / míg megőrzöd magadat; / a minden se veszteséged, / csak maradj az, ami vagy.”

Az egész világ az otthona volt, járt-kelt a kontinensek között, egyetemről egyetemre, konferenciáról konferenciára, de mindig is itthon volt igazán otthon. Az imádott Balaton partján, a rajongva szeretett Budapest utcáin, színházaiban és koncerttermeiben, Ber-

zsenyi verseit és Arany balladáit citálva, Bartókot hallgatva, barátai, tanítványai és megannyi tisztelője körében.

Magyar zsidó volt. Hosszú és meghitt barátság sem volt elegendő ahhoz, hogy kiderüljön: hitt-e Isten létezésében vagy sem? De nem is ezt tartotta fontosnak. Istent nem az érdekli, hogy hiszünk-e benne, hanem az, hogy törekszünk-e betartani a morális parancsolatait – mondta. A zsidóság – bizonyos pillanatokban paradox módon – a túlélést jelentette számára: hol a környező világ ellenében, hol Izrael földjének megvalósult ígéretében, hol a héber Biblia hús-vér alakjaiban. A bibliai hőseket közeli ismerősként emlegette, szerette őket, perlekedett velük, megfricskázta egyiket, megsimogatta a másikat. A Bibliát mesterelbeszélésnek tekintette, amely nemcsak egy népet, hanem egy civilizációt is megalkotott. Ennek a mesterelbeszélésnek köszönhetően tudunk magunkról, ebből vagyunk képesek felismerni a másikat, egymás gondolatait, gesztusait, képeit és hasonlatait, humorát és iróniáját, megalkuvásainkat és hősiességünk helytállásainkat, szenvedéseinket és tragédiáinkat. Kedvenc és sokat emlegetett jelene Jákob és a sokszor becsapott Ézsau találkozása volt. Gyűlölködés helyett a két testvér átölelte egymást, s szorosan összesimulva sírtak.

Az emberiség könnyei.

Heller Ágnes antropológiai optimizmusa a könnyes ölelkezés csodás pillanatává dermedt.

Ágit valamennyi barátja időtlennek, intemporálisnak, öröknek tartotta. Nem remélte, hanem annak is tudta. És nekik lett igazuk. Az alexandriai zsidó filozófus, Philón egy helyen az alábbiakat írta: „A jó ember halála csupán egy másik élet kezdete. Az élet kétoldalú: a testben lévő élet romlandó, míg a test nélküli romolhatatlan. Épp ezért, a gonosz bizonyosan meghal, noha még lélegzik és az élők között van a temetése előtt, megtagadja magától az élet igazi szikráját: a tökéletes erényt. Ám az igaz ember, aki méltó e magasztos névre, bizonyosan nem hal meg, hanem meghosszabbodik az élete, s a halál által beköttetik az örök életbe.”

És a vándor elindul hosszú útjára. Letűnt világok romjai közt halad, a jelenből kifelé, Kronosznak búcsút intve, valamerre, ahol már nem pereg tovább az idő. „Aki a jelent látja, az mindent látott, ami csak valaha volt vagy valaha lesz” – írta egykoron *Elmélkedései*-nek útmutatójában Marcus Aurelius. Az örökkévalóságnak nincs kronológiája, nincs időrendje, nincs története és nincs lefolyása. Az örökkévalóság nem az elmúlt, a jelenvaló és az elkövetkezendő összessége, az örökkévalóság valamennyi idő egyidejűsége.

Vándorunk immár ezt az egyidejűséget lakja. Háttal áll nekünk, akár Caspar David Friedrich vásznainak kortalan, mindenféle helytől és időtől független teremtményei.

Mintha intene a kezével és mosolyogna.

Vajon mit üzenhet?

A *Horajot* traktátusának megállapításából árad a bölcsesség és a pontosság: „A bölcs rangja az uralkodónál magasabb rendű. Ha egy bölcs meghal, nincs hozzá fogható emberünk, ha egy uralkodó hal meg, bárki megválasztható közülünk királynak.”

A hagyomány szerint, amikor a római seregek elpusztították Jeruzsálemet, és a Templomot a földdel tették egyenlővé, a városból kimenekülő bölcs, Jochanan ben Zakkaj egyetlen kéréssel fordult a császárhoz: „Add nekem Jabnét és bölcsseit!”. S tán még ki sem hunytak a felperzselt Szentély üszkös romjai, Jabnéban egy tudós testület kezdte meg munkáját, az Örökkévaló lakhelyéről, Jeruzsálemből immár az örök szellem és tudás honába költözve. Jabné és nyomában valamennyi tanház bölcsé azóta is azt a tüzet őrzi és szítja rendületlenül, amely „a kinyilatkoztatás hegyét az ég szívéig emeli” (Gittin 56b).

Felėjük tart immár vándorunk, s őt várják már az örök bölcssek. Intő keze és mosolya a lassan ránk telepedő sötétségben egyre halványuló ugyan, ám mégis biztos jel.

Hűvösödik.

Gyenge Zoltán

Buchenwaldi napló

*„Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.”*

József Attila

Ezeket a sorokat Heller Ágnes halála után írom. Amit alább közre adok, egy meglehetősen sajtóságos történet. Eltolódik benne az idő. Amikor történt, 2002, amikor leírtam, 2006 volt. Sokadjára kezdtem újra naplót írni. Reménytelenül. Most 2019 van. Ez egy 2006-ban lejegyzett szöveg, 2019-es átírásban. A történet 2002-ben játszódik.

*

Nem írok naplót. Többször próbáltam, de mindig csak éves késéssel tudtam (valahogy) felidézni a történeteket. És mindig visszafelé próbáltam meg rekonstruálni a megtörtént eseményeket. Mint egy rák. Most éppen többéves késésben vagyok. Lassan fel is adom. Ági ír naplót, vagy valami hasonlót. Éjjelenként, ha totál leizzadva felriadok egy nyugtalan álmomból, akárcsak Gregor Samsa, sajnos nem szörnyű féreggé változva találom magamat, az még csak hagyján lenne, hanem arra gondolok, vajon mit írhat (egyáltalán ír-e) rólam valamit. Már értem Gregort is. Ő menekült, a könnyebb utat választotta. Mennyire kellemes és könnyű ízeltlábú állatkaként éldegélni, annak még az az előnye is megvan, hogy az ember (bogar) lazán fel tud szökkenni a plafonra, felülnézetből figyelheti az alant történeteket, és egészen kierkegaardiánus módon próbálhatja elrendezni a keletkezés jelenből jövőbe tartó, de aztán múltba (sem-mibe) hulló tapasztalatát. Ezzel a tapasztalattal most beljebb vagyok.

Ezért utána néztem annak, hogy naplóbejegyzéseimben Ági hol és hogyan szerepel. Ezt találtam. Egy történet:

Most 2006 októbere van, amikor folytatom a 2004-ben elkezdett (és félbehagyott) 2002-es évet. Heller Ágnesnek megjelent a németeknél az *Auferstehung des jüdischen Jesus* című könyve. Ennek okán meghívást kapott Berlinbe, valamint Weimarba, és vele együtt Bacsó tanár úr és jómagam. A Goethe Hausban Bélának előadást kellett tartania a könyvről, nekem pedig a magyar és a német filozófia kapcsolatáról. (Emlékszem: nem szenvedtem soha előadással annyit, mint ezzel. Először is ki kellett találnom a mi-t, másodsor, hogy ez mennyiben érdekelheti Goethe és Schiller népét.) Ma már egy kicsit megengedőbb vagyok ebben a kérdésben, bár a hangský a kicsin van.

7.35-kor indult a gép Búdapestről Berlinbe. A repülótéren érdekes jelenet. Ágit (mint szinte mindenhol) nagy ovációval üdvözlí egy férfi. Gőzöm nincs, kicsoda. Később kiderül, hogy neki sincs. A férfi a hatalmas ovációt követően megkérdezi, vajon mi is a berlini mit tudom én milyen találkozóra tartunk-e. Ági nem hallja pontosan a kérdést (de fogalma sincs, mint később mondja, „ki ez a muki”), ezért Béla válaszol egy rövid, határozott és bacsósan utánozhatatlan „nem”-mel. A gépen az illetőt újra látom. Tényleg Berlinbe tart.

Berlin. Másodsor vagyok itt, először még a „DDR-cájtban”, valamikor a 70-es évek végén, akkor még állt a fal, és minden olyan nagyon egyszerűnek tűnt. Arra emlékszem, hogy a kelet-német katona viselte a világ leghülyébb sisakját (rögtön utána a Magyar Néphadsereg következett), és hogy ezek a katonák olyan mereven álltak őrt az ismeretlen katona sírja mellett, hogy szobornak néztem őket. Az eltűnt idő nyomai még mindig látszanak. Ott áll a daliás pártház, egyébként a lehető legrosszabb helyen, szinte kettészelve az Unter den Lindent, mint egy különös rondaságtapaszt Berlin arcán. Akkor még nem bontották le, üresen állt, tele azbeszttel, ablakai betörve, a falán olvashatatlan

tagek. De még nem bontják le, állítólag a „dédéer” nosztalgia tartja életben.

Berlin. Magyar ház. Ótvar épület, „posztszoc” stílusban, kontra-szelektált, tétova emberek, akik mintha nem is mindig tudnák, pontosan mit is csinálnak, és amikor megjövünk, csak szaladgálnak, mint pók a falon. A vezetővel ismerjük egymást, egy védésen együtt ültünk. Mi Bélával háttérben, Ági elől, sürgés körülötte. Sajtó és tájékoztató. Tájékoztató? Kérdések ugyan vannak, de Ágit nem nagyon érdekli, úgysem jut szóhoz egy fia riporter sem, kérdések nélkül is pontosan tudja, mit fog mondani. Aztán rövid látogatás a Philo kiadónál, ez adta ki *A zsidó Jézus feltámadását* németül, majd a kiadó vezetőjével irány Weimar. Én már akkor ölmos a fáradtságtól, talán Béla is, Ági nem. Végbeszéli az utat.

Este előadás a Goethe Hausban. A hely mindenképpen hatással van az emberre, ahogy a város is. Minden utcában történt valami. Ebben a házban lakott Schiller, ott a templomban van eltemetve Herder egy Cranach-kép alatt, amott Luther lakott, aztán persze egy tábla Lisztnek, egy Schopenhauernek, amott a Bauhaus épülete. Ott a színházzal szemben, ahol Schiller és Goethe híres szobra áll. Utóbbi nyárilakja kicsit messzebb. És persze a Nietzsche-ház, de arról később. A „DDR-cájt” már alig érezhető. Berlin 1999-ben Európa kulturális fővárosa volt, és akkor hatalmas pénzeket öltek bele.

Este tehát előadás. A hely mindenképpen hatással van az emberre, hisz mégiscsak Goethe házáról van szó, ráadásul közönsége válogatott: köztük Slavoj Žižek.

Az előadás rendben megy. Kérdések. A legaktívabb persze Žižek. Hihetetlen alak. Folyamatosan gesztikulál, mint egy idegbeteg, ez is inkább egy epilepsziás rángatózására emlékeztet. És hadar, de szörnyen, levegőt nem vesz, hangsúlyt levinni nem tud, én csak ámulattal nézem, hogy van ember, aki mellett még Ági is nehezen jut szóhoz. A személyesség fogalmán vitáznak össze. Majd Žižek hozzám fordul: „neked kellene leginkább velem egyetértened. Tu-

dod, Kierkegaard...”. Egyetértetek. Miért is ne? Fáradt vagyok. Majd leragad a szemem.

A dolog a Nietzsche házban folytatódik. A ház domboldalon áll, kissé a város felett. Régen pompás kilátás nyílhatott belőle, ma az építkezések miatt ez már nincs így. A név is mutatja: Villa Silberblick. A földszinten kiállítás. Sok-sok kép, több dokumentum, kedvencem az a fotó, amely a húgát, Elisabeth Förster-Nietzschét ábrázolja a ház kapujában, ahol magasba lendített karral fogad egy kefebajuszos alakot. Nem véletlen az egész. Hiszen Elisabeth valóban sokat tett azért, hogy Nietzschét és magát a Nietzsche-Archivot minél inkább közelítse a náci eszmékhez. Ha ma olvassuk Nietzschét, nem értjük, miként volt lehetséges, miként gondolhatta azt bárki, hogy gondolatainak bármi köze is lehetne a fasizmushoz, amikor szinte minden szava a csőcselék ideológiájának, a plebejus „vircsaftnak”, a nacionalizmusnak, populizmusnak és nyárspolgáriságnak a tagadása? Tudjuk persze, hogy ez nem utolsósorban húga nem túl áldásos közreműködésének köszönhető. Sikerral tette, később Elisabeth temetése pedig állami esemény lett, amelyen maga a Führer is részt vett. Pontosan harmincöt évvel élte túl a bátyját.*

A földszinten a kiállítás mellett a szobák a világhírű Henry van de Velde kezét dicsérik. Mesélték, hogy vannak olyan turisták, akik nem is Nietzsche, hanem van de Velde miatt jönnek ide. Ki az a Nietzsche? A szalonban az „N” betű mintha Napóleont jelképezné. Tisztára olyan, de nem. Beszélgetés az emeleten. Talán éppen Friedrich volt szobájában. Sajt és bor. Házigazdánk egy kedves úr, Rüdiger Schmidt, akinek most már Schmidt-Grépály a teljes neve. Friss házas, egy erdélyi magyar lány a felesége.

* Nietzsche 1900-ban halt meg.

Žižek közben zsiszeg, miközben én még mindig nagyon fáradt vagyok. A beszélgetés Žižek körkérdésével folytatódik, amely viszont nyomban felébreszt. „Ki milyen könyvet vinne magával egy lakatlan szigetre?” Žižek és az én válaszom meglepő (nem meglepő?) módon ugyanaz: *A szellem fenomenológiáját*. Jellemző – mondhatnák, hisz filozófusok. Ám én meg tudom magyarázni. Žižek is, hisz azt mondja: „ha tetszik, ha nem, ha szeretjük Hegelt, ha nem, ez a mű a filozófia egyik csúcspontja”. Nota bene: én is így vélem, de mégsem ezért döntöttem mellette. Arra gondoltam, hogy az az idő, amit a szigeten eltöltünk, nem csekély, ez a könyv pedig az, amelyet nagyon-nagyon lassan lehet / szabad csak olvasni, azaz viszonylag hosszan kitart. És lehet újraolvasni. Praktikus, nem? Egyetemista koromban úgy olvastam, hogy napi két oldalnál nem engedélyeztem többet magamnak, és kb. ugyanennyi oldalt jegyzeteltem ki belőle. Nagyjából egy évig tartott. De tudnék még bőven felfedezni benne új dolgokat a lakatlan szigeten. Ági talán Proustot említette, a többiekre nem emlékszem. Proust sem rossz, az eltűnőben lévő idő sem rövid olvasmány.

Žižek pedig csak mondja, mondja és mondja. Szó, szó, szó – amúgy „hamletiesen”. Lassan mindenki kimerült. Én kérem, hogy menjünk, mert ájult vagyok a fáradtságtól, és időnként belealszom a véget nem érő zsolozsmába. Hosszú volt a nap, Budapesttől Berlinen át Weimarig, és még előadást is kellett tartani. Ági tagadja, hogy fáradt lenne, ahogy mindig is tagadta. Ha már nagyon fáradt, akkor azt mondja: nem vagyok fáradt, csak álmos.

S egyébként is: holnap Buchenwald. Ági ragaszkodik ahhoz, hogy kimenjünk, Béla hallani nem akar róla, ezért csak mi ketten: Ági és én.

*

Holnap van. A főtér elől indulunk, valamikor késő délután. Bauhaus, a színház, Goethe és Schiller nem néz ránk, egymással vannak elfoglalva. Szürke az idő, kissé csepereg, de ez Németországban nem

meglepő. Nyilván ilyen vacak klíma mellett lehet nagyon hosszú műveket alkotni. Helyi buszjárat jön, felszállunk, sokan vannak. A busz össze-vissza kanyarog, nem nagyon tudom követni. Sok megálló, egyre csak leszálló utasok vannak, fel nem száll senki. Fogatkozás. Az út hirtelen megváltozik, immár nem aszfalt, hanem betontömbökből készült, és mivel az egyes tömbök között hézagok vannak, a busz kerekei különös kattogással haladnak előre. Itt már senki sincs a buszon, csak mi ketten és a sofőr. A következő megálló Buchenwald, a KZ-láger.

A tábort meglehetősen korán, 1937-ben alapították. Ahogy a többi, a birodalom területén működő tábor, ez sem Vernichtungslager, hanem Konzentrationslager volt. A megsemmisítő táborok (Auschwitz, Majdanek stb.) főként a megszállt Lengyelország területén működtek, a birodalom területén koncentrációs táborok (Dachau, Mauthausen stb.) voltak. Elsőként ezek jöttek létre, még a világháború előtt, és főleg kommunista, szocdem és egyéb megbízhatatlan „elemek”, de sokszor egyszerű bűnözők számára. Igaz, a háború második felében a két táborfajta keveredett. Buchenwald 1937-től 1945-ig működött, és az itt megforduló csaknem negyedmillió emberből 43 ezren haltak meg. Hírhedt volt a parancsnoka, egy bizonyos Otto Karl Koch, akit maguk a nácik végeztek ki néhány nappal a háború vége előtt. Persze nem azért, amiért valóban megérdemelte (volna), hanem azért, mert nagyüzemben lopta meg a gazdáit. Hírhedt volt a tífuszos kísérletekről, és persze arról is, hogy itt próbálták ki elsőként a Zyklon-B-t. Kétszázötven gyermekén. Mint tudjuk, sikeresen (amennyiben ez sikernek számít), hisz ezt használták később Auschwitz-Birkenauban, és más táborokban is.

Ági arca kissé szürke, ahogyan közeledünk, a hely egyre erősebb hatással van az emberre. Persze közben mesél. „Itt volt egykor Kertész.” Igen, ő írja: „Bármennyire meglepett, mikor utána számoltam, mégis való tény: Auschwitzban mindössze három teljes napot töl-

töttem csak tulajdonképp el. A negyedik estén már ismét vasúton ültem, a már ismerős tehervagonok egyikében. A cél – így értesültünk – «Buchenwald», s habár az ily ígéretes nevekkel most már némileg óvatosabb voltam, a barátságosság, mondhatni melegség valamelyes eltéveszthetetlen árnyalata, bizonyos gyöngéd, bizonyos ábrándos, bizonyos irigységféle érzelem színezete némelyik rab arcán azok közt, akik búcsúztattak, mégse egész lehetett pusztán csak tévedés, úgy éreztem.”

Ígéretes név. Valóban. Árnyas erdőt, fákat, lugasokat ígér. Igazi ösvényeket, amelyek bevezetnek a fák közé, elvesznek és újra megszületnek. Utak vagy tévutak. Holzwege.

„Buchenwald hegy-völgyes vidéken, egy magaslat gerincén fekszik. Levegője tiszta, a szemet mindenfelé változatos tájék, körös-körül erdőségek, az alanti völgyekben falusi házak piros cseréptetői gyönyörködtetik.”

A köves út végig, mint a berlini autópálya a „DDR-cájtban”, az a nyomorult kattogós beton, még azok a betontömbök, amiket a náci raktak le. Lényeg, elbírja a tankokat. Elbírt. Az autók azonban a háború után folyamatosan defektet kaptak tőle.

Egyre szürkült, és mintha a köd is leereszkedett volna. A busz a Mahnmal előtt fordult el, lassan beért a láger elé. Végállomás.

„Buchenwaldba is reggel érkezünk meg, napos, de felhőjárta és könnyű szélrohamoktól húsított, friss, tiszta időben. Az itteni pályaudvar, legalábbis az auschwitz után, csak amolyan vidékies, barátságos peronnak tetszett.”

A busz egy csikorgó fékezés után megállt, mi ketten leszálltunk. A táborba be lehetett menni, még nem zárták be, de tudtuk, hogy közeleg a nyitvatartás vége. A kapu túlzás nélkül lenyűgöző.

„De sűrű dróthálózat, majd két zömök kőoszlop közt kitáruló díszes vaskapu, fölötte meg üvegezett, némiképp hajók parancs-

noki hídjára emlékeztető alkotmány ötlött a szemembe, majd haladtam is át alatta mindjárt: a buchenwaldi koncentrációs táborba érkeztem.”

És persze rajta a híres felirat: „Jedem das Seine”, amit ‘mindenkinek a magáét’-ra fordítanak, én inkább azt mondanám: ‘mindenkinek azt, ami megilleti’. Önmagában így nem fenyegető. Ahogy az „Arbeit macht frei” (a munka szabaddá tesz vagy felszabadít) auschwitz-i felirata sem. Sőt, ez utóbbival akár a hegeli önálló és önállótlan öntudat harcát, az úr-szolga viszonyt is le lehetne írni. Elméletben. A tapasztalat azonban mást mond.

Persze ekkorra minden bezárt, csak a tábor területén lehetett mozogni. Így nem tudtunk bemenni a krematóriumba, amelyről Kertész megértően mondja, hogy „Buchenwaldban is van krematórium, természetesen, de mindössze csupán egy, s ez itt nem a tábor célja, nem a lényege, a lelke, az értelme mondhatom bátran –, hanem csak olyanokat égetnek el benne, akik már a táborban múlnak ki, a tábori élet rendes körülményei közt, hogy úgy mondjam.” Igen, Auschwitz-cal szemben a cél nem ez volt. Nem a tömeges megsemmisítés. „Csak” a nem tömeges. Egyébként is sok prominens foglya van a tábornak, írók, költők, miniszterek, még egy igazi hercegnő is, Viktor Emanuel lánya.

Később, egy weimari konferencia idején, 2007-ben ismét eljöttem a táborba. Akkor nappal, amikor minden nyitva volt, be lehetett menni a krematóriumba, meg lehetett nézni a kiállításokat. Két dolog maradt meg ebből. Az egyik egy német diákcsoport. Nyilván az emlékezés jegyében hozták ide őket, hogy szembesüljenek a szörnyűségekkel. A csoport elejének a tanár magyarázott, azok figyeltek, vagy úgy tettek, mintha figyeltek volna, míg a csoport másik fele lemaradt, és szelfiket készítettek egy életnagyságú SS egyenruhát viselő bábuval, amely veretes és félelmetes öltözéke miatt igen szép látvány volt. Majd nagyokat röhögve a többiek után rohantak. A másik, hogy a különböző tárgyak között felfedeztem

* Az idézetek Kertész Imre *Sorstalanság* című könyvéből származnak.

egy meglehetősen kopott kis könyvet. A címe: *Wissenschaft der Logik*. Erről két dolog jutott eszembe. Vajon ki lehetett az, aki egy német táborba, a halál árnyékába az egyik legnagyobb német gondolkodó művét viszi magával? Tudta-e olvasni? Ha tudta, milyen lehetett a hegeli logika tanulsága – összevetve a valóság számonkérő hatalmával? Hisz Schelling is azt vetette volt iskolatársa szemére, például a berlini előadásában, hogy a logikai konstrukció nem vesz tudomást a valóságról. Itt vajon vett? És ugyancsak eszembe ötlött Žižek és a saját választásom, hogy tudniillik mit vinnénk magunkkal egy lakatlan szigetre. Igen, a logika tudománya is jöhet. Ha ezt hamarabb tudom (az idő most is szétesett), talán megkérdezem Žižeket, hogy egy KZ-lágerbe mit vinne magával? Vagy mit nem.

Ági magyaráz. Látjuk az apró kövekkel kirakott barakkok helyét, a végtelen sort, amit egymás mögött képeznek. Sétálunk lefelé a dombon, ember már csak néha-néha tűnik fel, azok is inkább árnyak alakjában. Egyre határozottabban szürkül, egyre jobban száll le a köd. A hangulathoz kétségtelenül illik. Árnyak vagy árnyaknak a képzeletei – a percepció halogató. A fogalmak is összeesnek, minden légiessé válik, teljes a bizonytalanság. A barakkok képzelt körvonalai egyre inkább eltűnnek a szürke ködben. Nemi elfogódottság vagy valami hasonló lesz úrrá az emberen, tagadhatatlanul. Most már mindketten mennénk. Egy ideje senkit sem látunk magunk körül, és az üres, ködbe burkolódzó koncentrációs tábor, nincs miért tagadni, meglehetősen félelmetes.

Nagy nehezen visszatalálunk a kapuhoz. Még mindig: „Jedem das Seine”. Van, ami nem változik. Vastag vaskapu, vastag acélbetűk. Nem kopnak el. A kapunál senki sincs. A köd immár hatalmas, senkit és semmit sem látni. A common sense azt sugallja, nincs miért aggódni, hisz azok az idők már „schon vorbei”. Messze tűntek. Már csak történelem az egész, ez meg egy múzeum. Annak ugyan nem szokványos, de itt nem fenyeget már senki senkit. A Weimarer Klassik pár kilométerre innen, Wieland, Herder, Goethe és persze

Schiller, a csodás város, ahol a legnagyobb elmék, költők, művészek, filozófusok éltek, teljesen elképzelhetetlen és valószínűtlen ez az egész.

A kapunál senki. Ez még nem lenne baj. Attól még kimegyünk a buszhoz. De *bezárták*. Egy hatalmas lánc a kapun, azon lakat. Bezártak bennünket egy koncentrációs táborba. Óhatatlanul nehéz, és meglehetősen bizarr helyzet. Nekem is. Valakinek, akit a nyilasok már felállítottak a Duna partján, lövésre készen, aki megszökött egy Auschwitzba tartó menetből, annak bizonyosan mást jelent, mint nekem, aki bőven a háború után születtem. (Később mesélte, hogy Kertésszel egyeztettek: ugyanabból a menetből lépett meg – „kicsi voltam, fürge voltam” –, mint az író. Ha nem teszi, valószínűleg Kertészhez hasonlóan itt köt ki Buchenwaldban.) Nem tudom, gondolt-e erre. Az apját Auschwitzban ölték meg. Később láttam a Stolperstein letételéről szóló tudósításban készült képen az arcát. Ott a megdöbbenés és visszaemlékezés sajátos szürkeségét vélem felfedezni. A Falk Miksa 24–26. előtt ez áll a botlatókövön: „Itt lakott Dr. Jur. Heller Pál, sz. 1888, meghalt 1944, Auschwitzban.”

Most (persze, persze: az idő megint szétesett, ilyen egy nem-napló: hisz a Stolperstein 2015, Buchenwald 2002), szóval akkor és ott az arcát néztem. Kód, szürkeség, ember sehol, a hatalmas tábor hatalmas kapuja láncsal bezárva. *Heller Ágnes koncentrációs táborba zárták*. Ez akkor is így van, ha – mint mondtam – ez egy múzeum, ugyan annak meglehetősen sajátságos, na de a 20. század önmagában perverz módon sajátságos, egy mementó, emlékhely – „ésatöbbi”. És akkor ott elsőként megláttam a szorongást. Ahogy mindig tiltakozott az ellen, hogy fáradt, így a félelem ellen is. Igen, valószínűleg igaza volt. Elhiszem, hogy a *valamitől* nem félt. De itt éppen a *semmi* volt jelen, ami már platóni értelemben is a múltba hullt, szorongatott, mert a semmi szorongat, ahogy a túlélő is szorong, hogy miért éppen ő és nem más – ezt elmondta elégszer. Ám

ez a semmi az árnyyszerű ködben valóságot nyert. És a szorongás félelemmé változott. Amely akkor sem oszlott el teljesen, amikor messziről kulcscsörgés hallatszott, majd feltűnt egy magas német, aki az ő volt, és kinyitotta a kaput.

Aztán láttam még egyszer szorongást az arcán. De máskor, máshol, egészen más szituációban – talán egyszer azt is elmondom.

Jürgen Habermas

Bölcsesség és szenvedély*

Nem zavarta a tudományok fallibilizmusa, amely szerint nincs tévedhetetlen megismerés: a szenvedélyes és életrevalóan bölcs Heller Ágnes halálára

Amikor idén megkésve és emiatt némi lelkiismeret-furdalással köszöntöttem őt kilencvenedik születésnapja alkalmából, Heller Ágnes a sértettség legkisebb jele nélkül azt írta: „A jókívánságok nem késhetnek el.” A halálhírek azonban mindig túl korán jönnek. Heller Ágnest az utolsó pillanatig a szikrázó elevenség jellemezte. Szellemének rugói egyszerűen nem tudtak elfáradni. Visszatekintve úgy vélhetjük, mindig is tudtuk: hozzá csak a hirtelen halál illik. És most itt a hír, hogy múlt pénteken, nyaralás közben beúszott a Balatonba – és nem tért vissza. Heller Ágnes idegenkedett volna attól, hogy egy ilyen hírt romantikus színben tüntessünk fel; én azonban könnyen el tudom képzelni, ha szabad ezzel a gondolattal vigasztalni magam, hogy ő a halál véletlenszerű érkezését kívánta.

Heller Ágnes a régi iskola filozófusa volt. Amikor a hatvanas évek közepén Frankfurtban megismerkedtem vele *Iring Fetschernél*, majd viszontláttam Korčulán, a praxisfilozófusok éves találkozóján, akkor a gondolatai kritikai orientációjában való rokonsága ellenére egy olyan filozófiai profil fiatal, megnyerő megtestesülésének tűnt, ame-

* Eredeti német nyelvű megjelenés: *Abschied von einer Philosophin* (F.A.Z. 2019. július 22.)

lyet tanáraink nemzedékéből ismertünk. A mi perspektívánkából az úgynevezett „keleti blokkból” érkező, érdekesebb kollégák között megőrződött a német idealizmus egyik öröksége – az a tudományok fallibilizmusától még érintetlen bizonyosságtudat, amelyet mi a nyugati országok kortárs filozófiájában már nem ismertünk. Ez a töretlen filozófiai bizonyosságtudat társult a fiatal Heller Ágnesben egy elfogulatlan és nyitott szellem frissességével – és jellemezhetette azoknak a fiataloknak a mentalitását is, akik az ötvenes évek Budapestjén *Lukács György* tanítványai lettek. De ez a megfigyelés nem homályosíthatta el azt a képet, amely ennek a csoportnak a politikai függetlenségéről, humanista irányultságáról és tudományos produktivításáról kialakult bennünk. A szellemi szuverenitás tudata védőpajzs is lehetett Heller Ágnes és barátai számára, akiket az 1956-os forradalom leverése után politikai disszidensekként üldöztek, és végül emigrációba kényszerítettek.

Az elmúlt évtizedek alatt megtanultam, hogy ebben az idealista bizonyosságtudatban és a filozófiára való elhivatottság érzésében csak egy büszke, bátor és bölcs nő csodálatraméltóan szilárd jellemének egy másik oldalát lássam. Heller Ágnes erős személyiségnek kisugárzása miatt felmerült bennem a kérdés, hogy azok előtt az olvasók előtt, akik csak a könyveit ismerik, nem marad-e nagyrészt rejtve ennek a szerzőnek az energiája és szenvedélyessége. Ez talán legkevésbé az első, 1967-ben megjelent, *A reneszánsz ember* című könyvére érvényes: ebben a korszakban és a korszak nagy teljesítményeiben teljesen kendőzetlenül a humanista szellemet és a benne kikristályosodott erényeket ünnepli. Heller Ágnest az a képessége emeli ki a filozófusok közül és köti össze *Hannah Arendt*tel, hogy a felemelő eszmék iránti lelkesedését össze tudja kapcsolni a hétköznapi bölcs tapasztalatok és bölcsességek megdöbbentően egyszerű evidenciáival. Heller Ágnes régi európai értelemben vett filozófus. Gondolkodásában egy rendkívüli élet, egy fájdalmas élettörténet tükröződik. Ebben a szélsőségek kora mély

sebhelyeket hagyott. Még nem volt tizenöt éves, amikor szörnyű tapasztalatokat kellett átélnie, bár ebből később nem volt szokása nagy ügyet csinálni. A fiatal lány és édesanyja csak a véletlen és némi ügyesség révén menekült meg a deportálás és a kivégzés elől, míg apját megölték a nácik. A kommunista Magyarországon felnőtt egyetemista, majd Lukács tanársegédje 1956-ban veszítette el állását és kilátásait a tudományos karrierre; egy ideig tanárként dolgozott, és nehéz körülmények között végezte tovább filozófiai munkáját, s végül Ausztráliába emigrált. Az ezután következő évek, melyeknek során a náci idők alatt Németországból és Európából érkező menekültek számára alapított New School of Social Research professzora volt New Yorkban, azt ígérték a zsidó filozófusnak, hogy véget ér a politikai üldöztetés ideje. De amikor az emigráns végre visszatérhetett hazájába, *Orbán Viktor* illiberális demokráciájában újra zaklatásokkal, sajtótámadásokkal, sőt antiszemita megnyilvánulásokkal kellett szembenéznie. Nem lett vége. Heller Ágnes természetesen ez a deprimáló tapasztalat sem akadályozta abban, hogy nyíltan bírálja a rendszert és bátorságot öntsön a fiatalabbakba. Megnyugvással nem ajándékozta meg az élet.

Heller Ágnes nem hangadó értelmiséginek tartotta magát; a maga módján filozófusként élt. És ebből merítette az erőt, hogy ne öröljék fel korának rémségei.

Sziji Ferenc fordítása

Hegedűs D. Géza

A Fény hordozója

November eleje volt. Halottak napja. Hajnalban vonatra szálltam, hazamentem a Nyírségbe, Ibrányba, a szüleim sírjához. Este tízre értem vissza, a Nyugatiba. A pályaudvar elé, a McDonald's-hoz rendeltem egy taxit. Miközben ott várakoztam, a zebrán emberek tömege tolongott a villamosmegálló felé. Aztán a lámpa zöldre váltott, autók zúdultak tovább, az elefántiázisban szenvedő csúcsforgalomban. A Margit híd irányába; az esti sötétségben, fénykígyóként bekúszott egy villamos. A járműben kicserélődtek az utasok. A szerelvény nem indult még tovább, a piros jelzés miatt. A 6-os villamoson, az egyik ablak kiömlő fényében, megláttam Heller Ágnes: ott ült, a tündöklő ablakkeretben, az a szelíd ember, a világ meghatározó gondolkodója, rendíthetetlen moralistája – egy magyar filozófus, együtt a kortársaival. Nem limuzinból, nem terepjáróból nézett ki a budapesti forgatagba, hanem egy sárga villamosból, ugyanúgy, mint hajdanán József Attila vagy Lukács György, és mint a „mai magyarok” sokasága. Aztán, ez a kép, a „lengedező szósz-sötétben” tovairamlott. Olyan volt, mint egy jelenés, mint egy elsuhanó látomás.

Ez a belém égett kép jutott eszembe először aznap este, mikor Ferrarában elolvastam Heller Ágnes halálhírét. Kirohantam a szabad levegőre, felkavart lélekkel bolyongtam az utcákon, tereken, és hagytam magam sodortatni az ismeretlen, hömpölygő tömeggel, az esti korzó életvidám emberáradatával. Késő éjjel vetődtem haza, leültem szállásom kapubejáratának küszöbére, rágyújtottam egy

szivarra, s a kis utca csöndjében elgondolkodtam: vajon ki is volt számomra Heller Ágnes?

Egy évvel volt fiatalabb anyámnál. Úgy is tekintettem rá mindig, olyan tisztelettel, mint az anyámra. Nem is tudtam volna másképp. De Ági úgy bánt velem, mintha kortársak lennénk, és barátságába fogadott. Tőle tudom, mint annyi mindent, hogy Arisztotelész háromféle barátságot különböztetett meg: létezik az a barátság, amelyből az ember hasznot húz, aztán létezik az, amelyben közösen szórakozunk, és végül létezik a morális alapokon álló, vagyis „közei barátság”, azaz „proté philia”. Megkockáztatom, hogy a mi barátságunk az utóbbi volt.

Színházi ember vagyok. Ott ismerhettem meg Heller Ágnest. Ő rajongott a jó színházért, s barátaival – akik között nekem is számos barátom akadt – a Vígsházban gyakran megnézte a számára izgalmas szerzők műveit. Az előadások után, a színház büféjében együtt maradtunk, s egy jó pohár bor mellett öröm volt hallgatni Ági pengeéles gondolatait Shakespeare, Gogol, Ibsen, Csehov, Brecht, Camus, Spiró, Esterházy vagy Márai színházi szövegeiről. Szenvedéllyel tudott beszélni az ember egzisztenciális drámájáról, hogy a személyes sorsunk által ránk rótt élet-szerepünktől nem tudunk szabadulni (hiszen a sorsunk!!!), hiába vágyunk a soha el nem érhető, másik, boldogabbnak, szerencsésebbnek vélt élet-szerepre. Ági Hérakleitoszt idézte, hogy kinek-kinek jelleme a sorsa, s úgy folytatta, hogy, bár vannak velünk született tulajdonságok, a jellem azonban már kora gyermekkorban kialakul – először a pszichológiai, majd a morális, végül pedig az intellektuális karakter jön létre –, míg végül a jellem sorsunkká válik. Őt, a plasztikus, érzelemgazdag nyelven publikáló filozófust, esszéistát erősen foglalkoztatta az írók és fordítók által alkalmazott színházi nyelv. A bor mellett élvezettel ízlelgette a mondatokat, monológokat, és szuggesztíven fogalmazott egy-egy találó kifejezésről, vakmerő képről, a művek

többszólamúságát megteremtő nyelv költői, drámai képességéről, végtelen lehetőségeiről.

Szerette Ági a színházat, és szerette benne a spontaneitást, hogy a lángra lobbantó közös ihlet, inspiráció, korra, nemre, fajra, műveltségre való tekintet nélkül, demokratikussá teszi a nézőteret. Ahol lehet közösen gondolkodni, kérdezni, megrendülni, hahotázni, odaadóan bravózni, unatkozva ásítózni vagy hangosan tiltakozva, széket felcsapkodva távozni. Mert a színház az akadály nélküli nyelvek, az egyenrangúság szabad köztársasága. Oda nem tud behatolni az elnyomás nyelve, a barbárok nyelve, amely – ahogyan Ági is vallotta – maga az erőszak: mert a filozófia, a művészet s benne a színház nyelve az immunitás, az ellenállás nyelve is!

Tudom, hogy az ember drámai lény. Azt is tudom, hogy napjaink horizontja az önzés egysége, a létezés polifóniájának elutasítása. Én egész felnőtt életemben sorsok, sebzett lelkek, érzelem fűtötte küzdelmek, intellektuális konfliktusok, választani kénytelen kis és nagy emberek, hatalmasok és alávetettek között kószáltam. Hősök és antihősök, ambiciózus tehetségek és bukott angyalok szövegeit elemeztem, szedtem szét, strukturáltam, csöndekett, szüneteket, elhallgatásokat, gubancos élethelyzeteket analizáltam, kérdések sokaságára kerestem a választ, hogy megértsem a múlt és jövő között vibráló, drámai jelent: a humanitás létformáit: az itt és most élt, élő életünket. Hogy aztán mindezt, egy keddi vagy szerdai színházi estén, eljátszhassam társaimmal együtt az éppen aktuális közönségnek, azzal a reménnyel, hogy megváltoztatható a nézőtéren ülők, vagyis a társadalom, az ország képzelete, éppen Márai, Esterházy és Spiró drámai szövegei által.

Persze máris hallom Heller Ágnes józanító szavait. „Megpróbálhatjuk jobbra tenni a világot, amelyben élünk. Mindig van választás a jobb és a rosszabb között. Ugyanakkor nem volna szabad arról álmodoznunk, hogy egyszerűen meghaladjuk ezt a világot, és átugrunk egy másikba, mert az ilyesmi mindig rémálomba fog

torkollni. A forradalmi helyzetekben az emberek morálisan maguk fölé emelkedhetnek, de abban a pillanatban, hogy visszatérnek a hétköznapiak, visszatér velük az önzés is... Így tekintve, csalódás minden forradalom. Csakhogy a kérdés nem ez. Hanem az a kérdés, hogy ki, miképpen és milyen mértékben csalja el a forradalmat... A heroizmus a rendkívüli idők sajátja. Az emberek alapvetően olyanok maradnak, amilyenek mindig is voltak.”

Vannak idők, amikor a filozófia, a tudomány, a művészetek fénylő, nagy energiával világítják egymást, és láthatóvá válik a világ emberi arca. De vannak sötét idők, amikor a tudás és alkotás alacsony feszültségen van. És ugrásra kész a vakci erőszak. Ma a fény, a világos, tiszta gondolkodás megőrzése néhány tudós, művész és sugárzó elme felelőssége. Nemcsak itt nálunk, hanem Európában, és szerte a menekülő világban.

„A filozófia ma személyes, azaz személyhez kötött, ami természetesen nem annyit jelent, mintha privát nyelvként beszélhető lenne. Ma a filozófiák folytathatatlanok, s ennyiben meghalnak a tulajdonnév tulajdonosával együtt.” – fogalmazott Ági, az elmúlással szembenézve. Én úgy gondolom mégis, hogy Heller Ágnes, e bátor, tiszta, jó és igaz ember halála nem megsemmisülés. Hanem figyelmeztetés. Filozófiai, szellemi hagyatéka a szabadság eszméjének őrzője, a fény hordozója.

Budapest, 2019. 08. 18.

Nézni, hogy mit néz

(Rövid köszöntő Heller Ágnes 80. születésnapjára)*

„Nem tehetek róla, alkatilag klasszicista vagyok.”
(Heller Ágnes)

Nézni, hogy mit néz – ez a frázis, mint az jól ismert, egy Petri-verssort idéz szabadon, amely Lukácsról szól filozófia-költészeti nyelven, némi játékosággal. Ezért, gondolom, jó helyen idézem föl éppen itt és most, Lukács lakásában. Nézni, hogy mit néz egy filozófus – legyen ez hát e rövid, köszöntő beszéd vezérlő költői képe Lukács tanítványáról, Heller Ágiról szólva, akit aligha köszönhetnénk méltóbb helyen 80. születésnapján. Igaz is: mit szól mindehhez – nézéshez, költői játékhoz, nyolcvan évhez – a helynek szelleme?

A helynek szelleme bizonyára úgy szólna mindehhez, hogy *kérdezne*. Az esszé volt Lukács legjobb filozófiai műfaja, vallotta Ági Lukácsról; az esszé pedig a kérdezés műfaja, ezt meg Lukács vallotta a 'kísérletről'. Egyszóval, minthogy a hely egykori lakójának egykori szelleme egykor érzékeny volt az introspekcióna, és egykori tanítványa éppen ezt tartotta legnagyobbra benne, ezért, mondom, a hely szelleme bizonyára kérdezne. Például azt kérdezné Ágitól, hogy *alkati klasszicizmus mellett miként lehetséges egyáltalán radikálisan*

* Elhangzott születésnapki köszöntőként Heller Ágnes barátai és legközelebbi munkatársai körében 2009 májusában Lukács György egykori, Belgrád rakparti lakásán, az akkor még működő Lukács Archívumban. A meglepetés-ajándék az ünnepelt 80. születésnapjára megjelentetett könyve volt, *A filozófia radikalizmusa* (Gond-Cura Alapítvány). A köszöntőben utalt Petri-vers címe: *Gyász 1971* – – –. (Utolsó három sora: „Kitesszük a Professzor úr fényképét / Erre az asztalra. / És nézzük. Hogy mit néz.”) A szöveg itt jelenik meg először nyomtatásban.

filozofálni. A kérdés – az kérdés, a szólítás – az szólítás. Nos, maga szerint, Ágnes, hogyan fér meg egy gondolkodóban az alkati klasszicizmus a filozófiai radikalitással?

Mielőtt Ági válaszát idézném (merthogy van ilyen), forgassuk meg a fejünkben magunk is a kérdés második felét. Hogy mit is jelentene „radikálisan filozofálni”. Sosem-látott teoretikus újdonsággal szolgálni? Végletekben gondolkodni, akár politikai értelemben is, egyetlen végcél, egyetlen eszmét követve? Vagy ellenkezőleg: radikálisan filozofálni éppenséggel azt jelentené, hogy nem egy végletes vagy végleges, értsd: nem egy-elvű, nem egy-végcélú, nem egység-hitű filozófiát művelni? Ámde akkor miféléknek a filozófiáját művelnénk így? A bármilyen világokét, a sokfélének hitt istenét, avagy a sokféleképp ismeretlen istentelenségét? Vagy „radikálisan filozofálni” inkább egy harmadik ösvényt jelentene az Egyféle vagy a Sokféle ellenpólusai felé igyekvő filozófiákhoz képest? Egy harmadik megoldást a monista metafizikák és a pluralista metafizika-kritikák között? Nem a szükségszerűnek, de nem is a véletlennek, és nem az egységnek, de nem is a sokaságnak a szószólója lenni? De akkor miféléé? Egy különös fajú esetlegessége netán, amelynek platformján megfér a paradigma-pluralizmus esetlegessége és az egzisztenciális választás abszolútuma?

Nem tagadom, Heller Ági filozófiáját ez utóbbi platformon látom nyugodni. Mondhatni: Arisztotelész egyik legkülönösebb elképzelésén, a *természetszerű esetleges* fogalmán, mely, mint tudjuk, sem nem véletlen, sem nem szükségszerűség. De hagyjuk, hogy én minek nézem Ági filozófiáját, utóvégre azt néznénk most, hogy ő mit néz. A sokféle kérdés után ideje idéznem Ági válaszát radikalitás-ügyben (*Filozófiám*): „Ha bizonyos szükségleteket és filozófiákat azért neveznek radikálisnak, mert azt föltételezik róluk, hogy egy tökéletes világ képét (vagy képeit) hordozzák – mintegy a jelen láthatárán túli, elérendő célként –, akkor a radikális filozófia merő szélhámosság; ha azonban azért nevezünk egy filozófiát radikális-

nak, mert világunk lehetőségeit tárja föl a képzeletet radikalizálva, akkor már semmiképp sem szemfényvesztés”.

Szeretném hinni, hogy ez a válasz világos *felelet* volna a hely egykori szellemének. Azt felelné, hogy Heller Ágnes, az egykori tanítvány volt és maradt is radikálisan gondolkodó filozófus. Csakhogy nem Lukács György módján, hanem bizonyos értelemben éppen ellenkezőleg. Olyan gondolkodóként, aki nem alkati klasszicizmus ellenében lett radikális, hanem akként s amiatt. Mert egy alkati klasszicista, hallhattuk, a világ lehetőségeiért radikalizálja a képzeletet, nem a képzelet lehetőségeihez radikalizálja a világot. Ez nagy különbség. Az utóbbi – az alkati rajongó – ezt mondja: ami *elgondolhatóan jó*, az megteendő, akár minden áldozat árán is. Az alkati klasszicista szerint viszont a *megtehető jó* az, ami a voltaképpen s a legnehezebben elgondolandó. Az alkati rajongó rászabadítja a lét iránti felelősségét a filozófiai képzeletre. Míg az alkati klasszicista a felelősség hevét nem engedi lázgörcként eluralkodni a filozófiai képzeleten. Ezért aztán nem is lepődhetünk meg, amikor ezt halljuk tőle: „A felelősség a filozofálás aktusának, hogy úgy mondjam, ‘előttje’ és ‘utánja’. Maga a filozofálás kedvtelés”.

Heller Ági radikalitása ezért nekem a filozófiai képzelet *élvezetének és alázatának* iskolája. Annak iskolája, hogy esetleges alapú abszolútum-választásra kárhoztattunk, akár tetszik ez nekünk, akár nem; és a tudományhitű vagy a megváltáselvű gondolkodásnak, az esetlegességünket nem „gyökeresnek” elgondoló, vagyis nem-radikális filozófiának ilyesmit hallania általában nem tetszik. Belátó értelemre és előre-gondoló választásra ítéltettünk, szophroszünére és prohairészisre, választásra az abszolút és a relatív jegyében. Az esetlegesség tudomásulvételével meghozni az abszolút, egzisztenciális döntést és mellette kitartani – ez az „alkati klasszicistát” jellemző filozófiai radikalitás.

Idézem újra: „Maga a filozofálás kedvtelés”. Igen, Ági szereti a filozófiát szeretni. Nem a bölcsességet, hanem inkább a bölcsesség-sze-

retők szümposzionát. Nem ismerek senkit, aki nála több erudícióval értene a filozófiai képzelet élvezetéhez. Mint aki pontosan tudja, hogy mit várhat a filozófiától. Nem követel rajta és tőle olyat, legalábbis ma már, amit az csak hazugság árán adhat meg. Nem kér végső válaszokból, bombabiztos rendszerekből, nagyelbeszélést tollba mondó eszmékből. Úgy tudja fogadni a teóriákat, mint-ha különböző zsánerű gondolat-költészeti darabokkal találkozna bennük. S egyáltalán nem zavarja, hogy – a régi görögök szólását parafrázálva – az idea-költők „sokat hazudnak”. Idea-költészetén csak filozófiai dilettánsok kérnek számon igazságot. A filozofálás kedvtelésétől pedig mi sem áll távolabb, mint a dilettáns filozófia.

Mindig szerettem elnézni Hellernél, ahogy ő nézi – mindmáig szerelmetesen – a filozófiát. Elnézni azt, hogy (költői szóval) Minerva szürkületi baglyában hogyan tudja benne látni a „pacsirtaálcás sirályt”; hogyan tudja a szürke teóriákban benne látni a teória-költészet elevenebb színeit. Avagy ugyanezt nem költőien fogalmazva: mindig csodáltam, hogy mi a bánatot talál a Szellemben, a filozófia szellemében *ennyire elevennek* – mikor pedig az, legalábbis így hírlik mindenfelől, már *rég halott*.

Engedjétek meg, hogy Heller Ágiban azt az „alkati klasszicistát” köszöntsem 80. születésnapján, aki legfőképpen ennek a hírnek, a filozófia végét jósó gyász hírnek az eleven és radikális cáfolata.

Egy lélek sem vész el közületek, hanem csak a hajó

Ez a mondat Az Apostolok Cselekedeteiről szóló könyv 27. fejezetében található, és a társuszi Saul – ebben az időben már Paulus – mondta. Az történt ugyanis, hogy miután egy vallási vitában Jeruzsálemben – hogy a meglincseltetését elkerülje – a császárra apelált, ezért mint római polgár, habár fogolyként Rómába szállíttatott katonai őrizet mellett, hogy a császár előtt lelkiismereti ügyében magát védhesse. A több átszállással véghezvitt utazás során Kréta és Málta között hajótörést szenvedtek egy tizennégy napig tartó kormányozhatatlan hánykolódás következtében. Kétszázhetvenhatan utaztak a tengeri lélekvesztőn. Az embereknek, a hajó legénységének, a katonáknak és az utasoknak is elveszett a reményük arra nézve, hogy még egyszer partot érhetnek. Ekkor bátorítja őket Pál, hogy ugyan veszteségek árán, de mégis mindenki meg fog maradni, kivéve a hajót. Mindezt ezzel indokolja: „ez éjjel mellém áll a egy angyala az Istennek, akié vagyok, akinek szolgállok is, ezt mondván: ne félj, Pál! A Császár elé kell néked állanod, és ímé, az Isten ajándékba adta néked mindazokat, akik teveled hajóznak.” A katasztrófa bekövetkezik, a hajó darabjaira esik a zátonyon, a jó úszók maguk erejéből, a többiek pedig a roncsok egy-egy darabjába kapaszkodva valóban elérik a kikötőt.

Ez a kis bibliai epizód jutott eszembe, amikor Heller Ágnes halálhírét vettem. Szenvedélye volt az úszás. Kis csavarral azt is mondhatnám, hogy mindig olyan hajókon utazott, melyekre az a veszély leselkedett, hogy valahol zátonyra futnak. De mi is volt a cél? Hol az

a part, aminek elérése számára kívánatos volt? Van-e cél, vagy csak szenvedélyes kutatás? Ha összefutottunk, mindig valami mindketőnket érintő szorongató erkölcsi kérdésről beszélünk. Ilyen volt a képtelen bűn, mikor a kormány az alaptörvénybe írta a hajléktalanok büntethetőségét, éhezettette a menekülteket vagy helyeselte, hogy nem hagyják őket Európa partjainál szörnyűséges csempész-hajóikról partra lépni. Érdekes, hogy Isten létéről alig váltottunk szót, de nekem is elmondta, hogy gyerekkorában mit válaszolt neki a rabbi, amikor kisdíákként elé állva kijelentette, hogy nem hisz Istenben. Vallástanára feleletét („az Örökkévaló nem azt kéri, hogy higgy a létezésében, hanem hogy tartsd meg a parancsolatait”) élete végéig komolyan vette. Az is foglalkoztatta, hogy mi lesz az én szegény hánykolódó egyházzammal.

Mindketten tudtuk, hogy akárhogyan is, de egy hajóban eve-zünk, és hogy ez a bárka oda fog veszni. De valahogyan a lelkünk mélyén az is nyilvánvaló volt, amit a 139. zsoltár mond: „Hová menjek a te lelked elől, és a te orcád elől hova fussak? Ha a mennybe hágnak fel, ott vagy; ha a Seolba vetek ágyat, ott is jelen vagy. Ha a hajnal szárnyaira kelnék, és a tenger túlsó szélére szállanék, ott is a te kezéd vezérelne engem, és a te jobb kezéd fogja engem. Ha azt mondom: sötétség bizonyosan elborít engem, és a világosság körülöttem éjszaka lesz. A sötétség sem borít el előled, és fénylik az éjszaka, mint a nappal...”

A hajó nem érdekes. Délutáni verőfény volt. Elindult úszva, az éjszaka pedig fénylett, mint a nappal.

101 este Heller Ágnessel a Spinozában

Azzal áltatom magam, hogy ezt a történetet senki más nem tudja rajtam kívül megírni. Mekkora önző állat is az ember, hogy még amikor barátja halála okán írni készül, még akkor is az jár a fejében, hogy ő, mármint a szöveg írója, miként fog kitűnni a többiek közül, miként lesz az ő búcsúja annyira egyedi és személyes, hogy arra feltétlen odafigyelnek majd, pláne akkor, ha olyan, joggal világhírű barátjáról ír az ember (az önző állat), mint Heller Ágnes. Ezt pedig csakis úgy lehet elérni, ha miután két hét sem telt el Ági halála óta, így okosat, filozófiáit úgysem lehet írni – nem csupán valami emberi-személyes szöveg kerekedik ki ebből a, valljuk be, elképesztő és lehetetlen helyzetből, hogy Heller Ágnesről nem recenziót, nem konferenciaszöveget, nem születésnap-i köszöntőt, nem filozófiai esszét kell írni, hanem... Hanem mit is...? Emlékezést? Nekrológot? Búcsúszöveget? Abszurd. Nohát, ennek nem lesz műfaja, mert nem formálható meg az üresség, ami ugyanabban a pillanatban teltség is. Mindkettő.

Heller Ágnes leleménye, hogy a magyarban az idő nem csupán múlik, hanem telik is. Ha valakire, akkor rá biztosan igaz: az ő ideje nemcsak múlt, hanem telt is. Ági élete betelt, mondanám, ha lírai szöveget írnék, élete beteljesedett a halálával, írnám, ha romantikus esszét írnék, Heller Ágnes megformálta életét a halálával, írnám, ha Lukácsot is szóba akarnám hozni, a fiatal Lukácsot, aki éppen Kierkegaardról írt esszét, aki Lukács szerint „megköltötte életét.” De hát én nem írok ilyesmit, túl szép lenne most megformálni a halált,

túl sima, nem csupán méltatlan Heller Ágneshez, hanem lehetetlen is. Meglehet, Heller halálával valóban megformálta, lekerekítette, megtelítette saját életét, ezt majd az utókor végiggondolja. Ami nekem most juthat, nekem, az önző állatnak, aki egyedül akar még ilyenkor is kipróbálni a klaviatúrából, az csakis egy olyan történet, Ági nyelvén, csakis olyan narratíva lehet, amelyet, mint fentebb már mondtam, csakis én tudok róla elmesélni.

89' óta voltunk személyesen jóban, s talán azóta barátja is lehettem. Ez csak azért tartozik ide, mert némi magyarázat arra, hogy sok évtizeddel később, miért engem kért fel Ági arra, hogy egy Spinozabeli beszélgetésben én legyek a kérdezője. Ez aztán így maradt 13 éven keresztül évente mintegy hét hónapon át. Heller Ágnes több mint száz alkalommal felelt először az én botcsinálta „riporter” kérdéseimre, majd minden alkalommal a közönség kérdéseire is. Elsősorban közéletéről, politikáról, a világról, a társadalomról, akár messzi, akár közeli országokról beszélt Heller, múltról és jelenről, filozófiáról és művészetről, vallásról és pszichológiáról... nem folytatom a tematikus felsorolást. Én, aki Heller Ágnes, a barátot, a filozófust, a szerzőt, a vendéglátót jól ismertem már 2006 előtt is (nyolc könyvét adtuk ki a Gond Kiadó könyvsorozataiban), ezeken az estéken egy új Heller Ágnessel találkoztam, pontosabban Ági azon oldalával, amelyet eladdig nem ismertem. Heller Ágnes először is hihetetlenül tájékozott volt, nem csupán a világ nagy eseményeiben (Amerikát különösen jól ismerte), hanem a közélet apró, szinte észreveghetetlen dolgaiban is.

Miután rengeteget utazott, sokszor épp a reptérről esett be a Spinozába, ezért én ilyenkor a belpolitikai kérdésekről mindig úgy kezdtem beszélni, hogy előtte el akartam mondani neki, hogy mi is történt. Hát nagyon nem kellett volna. Tudta. Tudta, hogy mi volt a Parlamentben, tudta, hogy mi történt a civilek körül, a pártok körül, egyáltalán: általában mindent ismert, és nagyjából mindenről volt véleménye. És itt vagyunk a Spinoza kávéház törzstagjának,

Heller Ágnesnek az egyik hatalmas képességénél: Ágit tátott szájjal hallgatta a közönség, sőt az évek alatt saját törzsközönsége is lett. Sokan ültek ott minden hónapban. Ági nagy képessége az volt, hogy oly módon tudott beszélni, mesélni, magyarázni, hogy a közönség nagyrészt rosszkedvű, reményvesztett tagjai is valami reményt kaptak, no, nem arra, hogy holnap kitör a szabadság, hanem arra, hogy *meg lehet magyarázni a világ dolgait, méghozzá nem csupán elvont, hanem emberi léptékű nyelven is*. Ez nagyon nagy dolog és képesség. Ági tudott hétköznapi, emberi problémákról, politikai dilemmákról, de, hogy egy nagyot mondjak, a *szabadságról* is közérthetően beszélni. Ilyenkor egy volt közülünk, akit itt most történetesen kérdeznek. Egy különbség azonban volt közte és sokunk között. Heller Ágnes véleménye akkora tudás és ismeretanyagon alapult, olyan memóriája volt és annyi természetes esze, hogy sokszor, minden berzenkedésem ellenére, bizony én is azt gondoltam, hogy Heller nem pusztán véleményt mond, hanem valamiképpen az igazságot bontja ki. Tudom, nagy szó, nem is divatos manapság. Mégis: tessék megkérdezni Heller közönségét, ők bizony sokszor azt érezték, hogy Heller Ágnes véleménye az igazság tájékán bolyong. És még valami: Ági valóban magabiztos volt a tudásában, ám épp ennek köszönhető, hogy valóban sokaknak segített megérteni vagy feldolgozni a világot. Hányszor jöttek oda az est után Ágihoz, hogy megköszönjék, amit és ahogyan mondta. Nagyon nagy dolog ez, nem szabad másodlagosnak tekinteni Heller Ágnes élete művében. Mert – sok más mellett – ezt is tudta. Ezért is hívta vissza a Spinoza több mint száz alkalommal.

Nekem ez sokszor nem volt könnyű. Egyrészt nem vagyok profi kérdező, és mivel nekem kellett kitalálnom, hogy miről beszéljünk, hogyan kérdezzem, bizony sokszor hülyeségeket kérdeztem, ezt Heller olykor szóvá is tette. Másrészt az ego, az ember mint önző állat. Az simán ment nekem, hogy Heller az est központja, hogy miatta jön a közönség, egyszerűen, hogy én itt csak untermann le-

hetek. Ámde: a baj akkor kezdődött, amikor valamiben nem értettem egyet Ágival, legyen ennek akármi is az oka. Én ugye az első részben kérdező voltam, akkor tehát nehéz volt leállni vitatkozni. Amikor a közönség kérdezett, akkor könnyebb volt a helyzetem, Heller válasza után néha úgy tettem, mintha engem is kérdeztek volna és simán elmondtam az ellenvéleményemet.

Ági becsületére váljék, hogy ezt mindig hagyta, és csak akkor kérte vissza a szót, ha számára lényeges kérdésben mondtam ellent. Nem volt ilyen egyszerű a helyzet, ha az első részben vitáztam vele, igaz, ez ritkán esett meg, de azt hiszem, ezt nagyon nem szerette. Éppen ezért, egómat legyűrve, az első részben ritkán mondtam ellent. Tudni kell, hogy Heller Ágnes is, és, mit tegyek, én is, ha valóban vitázunk, akkor bizony azt szenvedéllyel tesszük, olykor ordítva. Vendégségben, vendéglőben, Ági lakásán, bárhol nagyokat tudtunk veszekedni, Ági nagyon emberséges volt velem ebben, hagyta, hogy üvöltsek, legföljebb ő is azt tette. De! Áginak volt formaérzéke és -érzékenysége. Ha én őt kérdezem, akkor ő felel, vita nincs. Vagy ha van, akkor azt nem szerette. Ergo, kevés ilyen eset volt. Egy ilyet idézek fel, egyrészt mert erre emlékszem, másrészt (önző állat az ember!) mind a mai napig azt gondolom, hogy itt bizony nekem volt talán igazam. Továbbá, mert ez a vita repített minket (de Ágit persze már sokadszorra) a HÍR TV adásába és talán a Pesti Srácok online világába is. (Plusz kép!) A vita tárgya az előző választások előtti ellenzéki összefogás volt, pontosabban az a kérdés, hogy mit kell tenni a Jobbikkal.

Nem fogom a vitát reprodukálni, Ági, mint ez közismert, úgy gondolta, hogy a Jobbik demokratikus(abb) párt lett, mint volt, és különben is a jövőt kell nézni és nem a múltat. Én nyilván ennek az ellenkezőjét gondoltam, s ezért, no meg azért, mert kardinális kérdés volt, már az első részben ellent mondtam Hellernek, aki egyre keményebben védte az álláspontját, de, és ezért mesélem ezt el: ebben az esetben megértette, hogy nekem ez fontos, hogy ellent-

mondjak, így tehát nemhogy nem sértődött meg, hanem, ahogyan szokott, szenvedélyesen vitázott tovább. Sőt, az esteket mindig követő vacsorán tovább folytattuk a vitát immár Sándor Anna, a Spinoza ház igazgatója társaságában. Mondom, máig azt gondolom, hogy ebben igazam volt, de az igazán fontos nem ez, hanem az, hogy Ági megértette, hogy szokásunktól eltérően az első rész sem pusztán róla szólt akkor, hanem a vitáról.

A szobámban, mely a cetlik, könyvek, füzetek irgalmatlan rendtelenségét és mennyiségét tárolja, egyetlen dolgot biztosan meg lehet találni. Mindenütt ennek a 13 évnek, 101 alkalomnak a kérdései találhatók, füzetekben, cetlikben akárhol. Minden alkalomra húsz kérdést írtam össze, ebből kb. 8-ra vagy 9-re jutott idő. Készületlenül nem mertem soha odamenni. 101 megszorozva hússzal az nagyon sok. És a kérdések máig itt vannak szanaszét a szobámban. Benem pedig, és azokban a százakban, akik a Spinozában hallgatták Heller Ágnes, nos bennünk pedig élnek és élni fognak a válaszai.

Spinoza *Etikájának* utolsó mondata: „Mert minden, ami kiváló, épp olyan nehéz, mint amilyen ritka.”

Ez is véletlen volt*

Meghalt. Úszni indult a Balatonba, de a barátai a parton már hiába várták. Nem hittem, hogy ez valaha is bekövetkezhet, noha idén már kilencven éves múlt.

Heller Ágnesnek tavasszal jelent meg magyarul a legutóbbi életrajzi kötete *A véletlen értéke* címmel (az eredeti német nyelvű kiadás címe: *Wert des Zufalls*, a bécsi Edition Konturen gondozásában jelent meg, az interjúkat Georg Hauptfeld, a kiadó vezetője vette fel tavaly augusztusban). E kötet kapcsán találkoztunk Ágnessel újra, nagyjából tizenöt év után, és bevallom, megtiszteltetésnek éreztem, hogy a magyar nyelvű kiadásnak szerkesztőjeként, az új, magyarul megjelenő életműsorozatnak pedig sorozatszerkesztőjeként dolgozhatom vele.

Ennek a kötetnek az utolsó fejezetében Heller Ágnes az életét szerencsés véletlenek sorozataként írja le. Véletlen volt, írja, hogy az apja kislány korában lefekvéskor magyar verseket olvasott fel neki, mindenekelőtt Arany János balladáját a walesi bárdok történetéről. Ami saját bevallása szerint jellemének egyik fontos vonását alakította ki: amíg élt, ellenszegült minden elnyomó hatalomnak. Szerencsés véletlennek tekintette azt is, hogy 1939-ben Magyarországon bevezették a numerus clausust*. Hiszen ennek köszönhetően tanulhatott tovább tízévesen zsidó gimnáziumban, ahol bizony sok

* Megjelent a MÉRCE.hu hírportálon 2019. július 20-án. (<https://merce.hu/2019/07/20/ez-is-veletlen-volt-heller-agnes-halalara/>)

kiemelkedően okos diákkal lehetett találkozni, és részese lehetett annak a margitszigeti baráti körnek, amely később is meghatározta a szociális kapcsolatokhoz való viszonyát. Ágnes két fontos baráti társaságot említett, ha az életéről beszélt, az egyik a margitszigeti társaság, a másik a Budapesti Iskolaként ismert kör volt. A magyar holocaust tíz hónapja alatt, írja, a véletlennek köszönhetette azt is, hogy életben maradt: „Tizenhat éves korom óta dolgozom azon, hogy ezt a véletlent beépítem a gondolkodásomba, és a jellemem részévé tegyem.”

Aztán amikor tegnap Ágnes meghalt, önkéntelenül is azon kezdtem tündődni az első megrendülés után, hogy ebben a véletlenben, amelyet olyan fontosnak tartott, vajon a koincidenenciák csodálatos természete vagy a váratlanul bekövetkező (bal)esetek szorongató jelentésmezője érvényesül-e inkább. A német címből az utóbbira következethetnek.

Amikor legutóbb találkoztunk – ugyancsak véletlenül –, arról beszéltünk, ha hazajön a szokásos balatonalmádi nyaralásból, nekiugrunk majd az életműsorozat következő darabjának, amelybe ötven év filozófiai esszéiből válogatunk szövegeket. Alig várom a találkozót, mondtam, mert amikor a fent említett életrajz fordítását szerkesztettük, úgy éreztem, minden alkalommal gazdagabb és jobb lettem én is. Egészen az volt az érzésem, hogy hozzáfiatalodtam ehhez a kilencvenesztendős asszonyhoz, aki a hétköznapiakban, ahogy élt, alig különbözött egy kislánytól. Aki a világ legtermészetesebb módján szökdécselt a lakásban a látszólagos esetlegességgel elhelyezett könyvkupacok között, aki mindig előbb kérdezett, mint állított, akinek minden megnyilvánulásából a világ iránti friss érdeklődés, az újabb és újabb tudás és tapasztalat iránti igény világlott ki. Ágnes valóban képes volt arra, hogy úgy éljen, úgy létezzen és viselkedjen, akár egy kislány. Nyilván sokat dolgozott ezen. És soha, még véletlenül sem érezte a státuszát – idős, világszerte ismert

és nagy tiszteletnek örvendő filozófus –, hanem mindig kedvesen, végtelenül egyszerűen beszélt a lényegről.

Amikor az életrajzot szerkesztettük, a szövegből például következetesen és mindenhol, ahol különböző halálesetekről volt szó, kihúzta azt a szót, hogy „elhunyt”. Azt mondta, „az emberek nem elhunyni szoktak, hanem meghalnak, én is meghalni fogok, nem pedig elhunyni”, és szigorú pillantást vetett rám meg a mellettünk ülő műfordítóra, Bartók Imrére. Na, ez volt a másik, ami hirtelen eszembe jutott, meg az, hogy Ágnes halála – ő szinte biztosan azt mondaná – véletlen volt.

De van itt valami más is. Karl Marx és Immanuel Kant gondolatait tanulmányozva Ágnes elég sokáig hitt valamiféle „antropológiai fordulatban”, a homo sapiens radikális megjavulásában. Hogy egy ilyen fordulatra miért és milyen nagy mértékben szükség volna, nem ide tartozik, ám az, hogy az ember korántsem olyan egyszerűen fog megváltozni, Ágnes számára 1956-ban vált világossá, amikor a forradalom után kiderült, az emberek sokkal inkább alkalmazkodnak a megváltozott helyzethez, mintsem hogy ellenszegüljenek. Az emberek, mondta Ágnes, azt teszik, ami az érdekükben áll, és többségükben lehetőleg a könnyebb utat választják, a kisebb ellenállás felé mozdulnak el.

Ő viszont, amennyire meg tudom ítélni, mindig az ellenszegülők közé tartozott.

1964 őszén egy reggel, hat óra körül becsöngettek a lakásukra, Ágnes éppen a csecsemőt szoptatta, ezért a férje, Fehér Ferenc nyitott ajtót, akit a titkosrendőrség rögtön magával is vitt. Odabent kérdéseket tettek fel neki a feleségéről. Ágnes azt írja, ennek ahhoz volt köze, hogy egy beszélgetésben azt találta mondani, hogy a szocializmusban is van elidegenedés, ami akkor bizony hallatlan vétségnek számított. Egy másik alkalommal a tanszéken dolgozó kollégáját faggatták róla, aki viszont visszakérdezett, „Miért nem

hívják be inkább Heller elvtársnőt?”. A válasz Ágnes szerint a legnagyobb dicséret volt: „Túl okos az hozzánk!”.

Nos, erről a történetről jutott eszembe az is, amikor Kovács Zoltán kormánysszóvivő (Magyarország Kormánya) alig egy évvel ezelőtt Heller Ágnes egy a *Krytyka Polityczna* című lengyel online lapban megjelent kormánykritikus interjújára válaszul azt írta ki a Twitterre: „*And Agnes Heller is just an old bigot (and outdated) communist.*”

*

1944 volt, s Helleréknek ahhoz, hogy a jobb túlélési feltételekkel kecsegtető nemzetközi gettóba kerülhessenek, át kellett kelniük a nagykorúton. A nyilasok ott viszont mindenkinek elkérték a vélevelét, és összetépték, így az átkelés megghiúsult volna. A család arra jutott, hogy a nyilasokat megkerülve keresnek egy német katonát, aki majd átkíséri őket a körút túloldalára. Fontos volt, hogy a német katona egyedül legyen, és ne az SS-hez, hanem Wehrmachthoz tartozzon. Ágnesnek sikerült is találnia valakit, az első katona, akit megszólított, rögtön igent mondott. „Azóta tudom, hogy az emberek többsége tulajdonképpen jót akar cselekedni. Ha két ember együtt van, akkor viszont nem ez történik, mert félnek egymástól. Egyedül azonban csak a jóistentől félnek, és azt fogják tenni, amit jónak tartanak. Persze olyan embert kellett találni, akinek van fogalma a jóról és a rosszról. A legtöbb emberben megvan a természetes empátia, amely akkor jut érvényre, ha egyedül vannak. Később is számtalan ehhez hasonló tapasztalatom volt” – írja *A véletlen értékében*.

Ágnes amellet, hogy természetéből adódóan mindig kritikus és ellenszegülő volt, olyan ember is volt, akinek a személye, a jelenléte már önmagában lelkesítőleg hatott. Egyik utolsó beszélgetésünkben arról panaszkodtam neki (azt hazudva, hogy nem panaszkodom), hogy napról napra rosszabb a közérzetem a Magyarországon tapasztalható romló politikai éghajlat miatt. Ő – továbbra is, mint egy kislány – a szemembe nézett, és azt mondta: „*Miért éppen most*

rossz a közérzeted? Most cselekedni kell, és ha az ember rosszul érzi magát, nem fog tudni semmit se tenni."

A beszélgetéseink során Ágnessel többször érintettük Isten kérdését, s ő többször kinyilvánította, hogy nem hisz Istenben. Személyét szeretve és a gondolatait tisztelve most mégis azért fohászokodom, Isten legyen könyörületes hozzá. Hiszem, hogy ez ellen biztosan nem tiltakozna.

Kiss Kata Dóra

Párbeszéd Heller Ágnessel

Miután Heller Ágnes meghalt, pár napra a média legkülönbözőbb fórumait elárasztották a baráti hangvételű nekrológok és visszaemlékezések. A gyászoló ismerősök, barátok és munkatársak sorra méltatták Heller személyét és munkásságát. Ezeket olvasva felmerült bennem, vajon írhat-e visszaemlékezést valaki, akinek hiányzott ez a fajta személyes, bensőséges kapcsolata Heller Ágnessel. Igaz, bármikor fel tudnék idézni egy-két anekdotát róla vagy helyzeteket, melyekben személyesen hallhattam őt beszélni, ezek azonban mégsem jelentenek közeli ismeretséget. Ebből adódik a kérdés: milyen kapcsolatot tudunk felvenni valakivel, akinek a személyéhez már nem áll módunkban közel kerülni, akit már nem tudunk közvetlenül megismerni, például azért, mert az illető már nincs köztünk?

Talán nem az emlékezés a legjobb eszköz arra, hogy kapcsolatba kerülhessünk Hellerrel halála után. Sokaknak egyáltalán nincsenek emlékei, s szomorú, hogy most már nem is lehetnek, mégsem gondolom azt, hogy a kapcsolattartás lehetetlen lenne. Ami megmaradt számunkra, amit megtehetünk, az az együtt-gondolkodás vele. Heller Ágnes ugyanis filozófus volt, aki rendszeresen osztotta meg gondolatait előadások, könyvek, cikkek és nyilatkozatok formájában. Így habár a hús-vér emberrel nem lehet többé viszonyunk, a filozófiájával annál inkább. Ezért most nem is visszaemlékezést írok, sokkal inkább megkísérelném ezt az együtt-gondolkodást. Megkíséreltem felvenni a párbeszédet Heller Ágnessel és az ő filozófiájával.

A kiindulópont legyen filozófia és aktualitás viszonya, mivel az aktualitás az, ami ha nem is expliciten, mégis esszenciálisan fontos volt gondolkodásában. Heller nagyon fiatalon élte át a holokauszot. Közvetlen családtagjainak, ismerőseinek szenvedése és halála – mint sokan másokban – benne sem maradt nyom nélkül. Ugyanakkor az a mód, amivel ezt a feldolgozhatatlan tapasztalatot kezelte, nem volt magától értetődő. Heller a filozófiát használta a megértés és feldolgozás eszközeként. Ő maga úgy fogalmazott, a holokauszt volt filozófiai karrierjének kezdete.

„Hogyan tehették az emberek azt, amit tettek, hogyan válhattak átlagemberek szenvtelen tömeggyilkosokká? Mi mindennek kellett a huszadik században történnie ahhoz, hogy Auschwitz és a Gulag lehetségessé váljon? E kérdésekre választ keresni, ebben állt a feladat és a lecke, amely a kor minden filozófusának feladatott. Mindehhez többnyire az a plusz kérdés járult, hogy kifürkésszük, hogyan lehetne hasonló katasztrófákat a jövőben elkerülni. Vagy, még ezen túl is: megteremtteni egy katasztrófabiztos világot. Ez volt a korszellem.”

Heller filozófiája tehát saját valóságából, közvetlen környezetéből, tragédiájából bontakozik ki, azokból az ellentmondásokból, melyek jelenét formálták. Ugyanakkor nem mindenki számára magától értetődő, hogy a filozófia feladata aktuális életproblémák feldolgozása. Nietzsche *A tragédia születését* a filozófia és filológia közti különbségtétellel kezdi. Míg a filológia meglévő adatok elemzésével, rendszerezésével foglalkozik, addig a filozófia formálódó problémák megválaszolására tesz újabb és újabb kísérletet. Nietzsche nem vitatja el egyik terület létjogosultságát sem, ugyanakkor problematikusnak látja, hogy gyakran a szakemberek is összekeverik a kettőt. Gúnyosan jegyzi meg, hogy manapság (1871-ben) a

filozófia filológiává vált. Azaz ahelyett, hogy a filozófia saját fogalmi gondolkodását és logikáját a jelen kérdései felé fordítaná, pusztán filozófiatörténeti kérdéseket tárgyal újra és újra. Habár filológiai szempontból fontos kérdés, például, hogy mi a kortárs előzménye Kant *a priori* fogalmának, vagy hogy milyen hatással volt Spinoza gondolkodására a zsidó vallás, a kérdések és az azokra adható válaszok nem inherensen filozófiaiak, hanem azon kívüli, történeti, genealógiai problémák.

A fenti különválasztás azt feltételezi, hogy a filozófia per definitionem rendelkezik valami élő komponenssel, valamifajta folytonos és lezáratlan működéssel, mint egyfajta dialógus, ahol minden válasz egy újabb kérdés is egyben. Amennyiben egy kérdést megválaszolunk és ezzel egy problémát megoldottnak tekintünk, onnantól kezdve a gondolkodás megáll, megmerevedik, a dialógus befejeződik. A definíciókba és kategóriákba merevedő válaszok, épp azért, mert már nem élők, elkezdnek pusztán filológiai tényekként funkcionálni.

Heller filozófiai hozzáállását mi sem példázza jobban, mint hogy nemcsak hogy nem csinált filológiát a filozófiából, de a filológiát is képes volt filozófiává tenni. A holtak tűnő kanonikus szövegeket élőként kezelte, és így a bennük felmerülő problémákat aktualizálni tudta. Erre jó példák filozófusportréi, melyeket abban az időszakban írt, amikor önálló gondolatait nem jelentethette meg. Az élők megvonták tőle a dialógus lehetőségét, így a holtakkal folytatta azt. *A Portrévázlatok az etika történetéből* olyan esszét foglal magában, melyekben Heller úgy vitatkozik Arisztotelésszel, Feuerbachkal vagy Kierkegaarddal, mintha saját kortársait vonná kérdőre a Kossuth Klubban. Ezekben a filozófiát nem mint lezárt állítások gyűjteményét kezeli, hanem folytonosan zajló viták soraként, melybe bármely ponton bekapcsolódhat az, aki valóban lelkes és érdeklődik.

Heller nem csak már meglévő diskurzusokba kapcsolódik be, létrehozott megannyi újat is. Épp a már korábban említett holokauszt-

* Heller Ágnes (1998): *Bicikliző majom. – Élet- és korrajz*. Kőbányai János interjúregénye. Múlt és Jövő Kiadó. 13.

tapasztalat indította például arra, hogy megpróbálja problematizálni a humanitás fogalmát a modernitásban. Ez a probléma nem elvont és absztrakt, amit oly sokszor rónak fel egyébként a filozófiának. A holokauszt tapasztalatában ugyanis a fenti fogalmak materiálisá váltak azzal, hogy az emberség kategóriájából kiszorított életek likvidálhatók váltak. Azaz az absztrakt kategóriák valós és kézzelfogható szenvedést eredményeztek.

Heller holokauszttapasztalatából kiinduló filozófiájának valódi kérdésfeltevése tehát a humanitás mibenlétére vonatkozik. A humanizmus, pontosabban a felvilágosodás humanizmusképe, talán éppen Lukács György hatására, munkássága egészét végigkísérte. A racionális, öntörvényadó, szabad polgár ideája azonban nehezen volt összeegyeztethető azokkal a társadalmi jelenségekkel, amiket épp a felvilágosodás által kezdeményezett modernitás termelt ki magából, és amelyek végül a második világháborúba és a totális diktatúrákba torkollottak. Ezekben a modernitás utópiái mélységes ironiával fordultak disztópiába.

A humanításban való csalódottság sok és különböző gondolkodói pozíciót eredményezett. A strukturalista irányzatok például az egész humánus fogalmát igyekeztek kitörölni szótárukból, egyfajta antihumanista fordulattól vezérelve. Heller ezzel ellentétesen cselekszik. Vizsgálódásainak tétje mintha legtöbbször az lenne, hogy valamifajta mentséget keressen a humanitásnak, mintha arra használná a filozófiát, hogy megértést szolgáltatthasson az embernek.

Habár ez elsőnek ellentmondásosnak tűnhet, de a humanitás megmentéséhez a marxizmust mint elméleti keretet használja. Ebben, pontosabban a Lukács által közvetített marxizmusban, központi szerepe van annak, hogy az embert körülvevő valóság nem adott, eleve létező, hanem mindig valamilyen praxis, tevékenység terméke. Ha a valóság termék, nincsenek esszenciálisan létező tulajdonságok, természetből adott jószág és rosszasság. Mindig az adott viszonyaink – emberekkel, tárgyakkal, eseményekkel, helyzetekkel

– határozzák meg cselekedeteinket. Heller pedig ezeket a meghatározó körülményeket igyekezett minél inkább feltárni, hogy ezzel magyarázza az inhumán cselekedeteket és megvédje a humanitás eszméjét. Az ember embertelensége számára meghatározott történeti kondíciók függvénye.

Heller e kondíciók vizsgálatát egy (filologizáló) filozófia szempontjából meglepőnek tűnő területen végzi: ez a mindennapi élet. Érdekes, hogy mindennaposnak, hétköznapiak az olyan dolgokat szoktuk nevezni, melyeket kevésbé tekintünk fontosnak, azonban Heller megfordítja ezt a viszonyrendszert, és úgy véli, a mindennapokban, az egyéni élet praxisaiban rejlenek a társadalmilag igazán fontos dolgok. A hétköznapi praxisaiban, az egyszerű tevékenységekben egy párbeszédet figyelhetünk meg a mikro- és makroszint, az egyén és a társadalom közt. Heller állítása, hogy a hétköznapiak reflektálatlan praxisaiban történik a társadalmi reprodukció, azaz termelünk újra olyan mintákat, amik fenntartanak egy adott rendszert, ideológiát, az abból adódó intézményrendszereket és társadalmi pozíciókat.

„Ahhoz, hogy az egyedek a társadalmat reprodukálhassák, szükséges, hogy önmagukat mint egyedeket reprodukálják. A mindennapi élet a társadalmi reprodukció mindenkorai lehetőségét megteremtő egyedi reprodukciókat jellemző tevékenységek összessége.”

Heller gondolkodásának középpontjában tehát a társadalmi viszonyokat reprodukáló hétköznapi praxisok reflexiója áll, olyan módon és azzal az eszközrendszerrel, amivel csak a filozófia képes élni. Mi is az, amire a tudományos hozzáállások közül csak a filozófia képes? Ahogy ő fogalmaz, a filozófia képes szembeszegetni elmélet és gyakorlat mesterséges különválasztásával.

„Elmélet és gyakorlat közvetlen egysége a mindennapokon annyit [...] jelent, hogy nincs különbség helyes és igaz között: ami helyes-

* Heller Ágnes (1970): *A mindennapi élet*. Akadémiai Kiadó. 17.

nek bizonyul, az egyúttal az »igaz« is. A mindennapi élet attitűdjé tehát okvetlenül pragmatikus.”

Azaz a filozófiának a valós és sokszor hétköznapi emberi cselekvésekből kell kiindulnia, ami egyben a filozófia korábbiakban említett aktualitását is jelenti. Az a filozófia, melynek nincs kapcsolata az emberi praxissal, tulajdonképpen nem filozófia, hiszen azzal, hogy kiesik az aktualitásból, nem lesz referencialitása, élő kapcsolata az emberi tevékenység által létrehozott valósággal, így filológiává alacsonyodik. Amikor Heller a mindennapokat, vagy éppen a szükségleteket problematizálja, a filozófiának ezt az alapvető tulajdonságát hangsúlyozza impliciten. Azaz Heller munkássága során, habár nem programszerűen, de ezt az aktualitást helyezi középpontba, ezzel együtt pedig a filozófia élő és párbeszédes jellegét.

Ez a két összetevő a Budapesti Iskola munkásságában ért össze látványosan. A Lukács-tanítványok köre megannyi különböző és változó nézőpontot képviselt, egyvalamiben azonban egyetértettek: a Marx-reneszánsz szükségességében. Egyrészt azért, mert hittek a marxi gondolatok gyakorlati hasznosíthatóságában, másrészt azért, mert élőben tapasztalhatták, hogy a megvalósult szocializmus hogyan használja fel pusztán saját létjogosultságának igazolásához azt. Marx (félre)magyarázása ebben eszközzé alacsonyodott, eszköz mivoltában pedig nem fogalmazhatott meg új kérdéseket, új problémákat. A tanítványi kör, azzal, hogy élő viták tárgyává tette Marxot, filozófiai státuszát állította helyre.

A Budapesti Iskola működésének legnagyobb jelentősége Marx reanimációjában volt. A folyamatos viták újból megtöltötték élettél a dogmatikus marxizmus hivatalos és merev tanait. Hála ezeknek, volt egy olyan rövid időszak a magyarországi filozófiai életben, amikor aktuális politikai kérdésekről releváns filozófiai viták folytak.

* Heller Ágnes (1969): *A mindennapi élet szerkezetének vázlata*. In. u.o. *Értékek és történelem*. Magvető Kiadó. 44.

Ezek középpontjába sokszor apró, árnyalati különbségek kerültek, olyan fogalmakon keresztül, mint munka, praxis, elidegenedés vagy szükséglet. Azonban az árnyalati különbségek a megvalósuló életpraxisokban kézzelfogható különbségekké válnak, így központi fontosságú volt ezek megvitatása mind filozófiai, mind életviteli szempontból.

Vajon mit adhat Heller Ágnes filozófiája azoknak, akik már nem folytathatnak vele élőben vitákat, azoknak, akik nem találkozhatnak vele személyesen, akik csak művei alapján ismerhetik őt? Úgy hiszem, legfontosabb tanítása nem egyszerűen filozófiai gondolataiban rejlik, hanem az azokhoz kapcsolódó attitűdjében: ez az aktuális problémákkal való folyamatos kommunikáció, a természetesnek látszó cselekvésekhez való kritikai hozzáállás, a lezártnak tűnő filozófiai diskurzusok kérdéssé tétele. Olyan filozófiai hozzáállás ez, mely a gondolkodást nem monológként, hanem dialógusként, mint élő anyagot, folyamatot látja. Folyamat, mely az élet minden területére képes behatolni, azaz nem fél bármely jelentéktelennek tűnő dolgot tárgyává tenni. Heller azzal, ahogy írt, párbeszédet folytatott, tanított, tanúbizonyságot tett arról, hogy a filozófus feladata ennek felmutatásában és közrebocsájtásában áll. Ezért lehet Heller Ágnessel, mint oly sok másik gondolkodóval, bármikor párbeszédbe lépni, mert csak a filozófusok képesek meghalni, a filozófiai problémák nem.

A víz utolsó ölelése

Ez jó volt, nyugtázta magában Ági, és lassan felállt az ebédlőasztaltól. Nem különösebben izgatták az ételek, és egy-egy jóízű aszszonycsevejbe csak igen mértékadóan kapcsolódott be, mert untatta.

Körülnézett a napfény pásztázta kertben és szapora léptekkel elindult a szobájába. A kellemes, hűvös félhomályban rendezkedett, rakosgatta a könyveit. Üdülés előtt két fontos dolog határozta meg minden évben a készülődést. A könyvek és a kalapok kiválasztására mindig gondosan ügyelt. Az indulás előtti napon kivitte az erkélyére a kalapjait, egy percre elidőzött a Duna látványában és a délutáni Gellérthegy mély zöldjeiben. Magában mormolva eldöntötte, hogy melyik kalapok kerülnek a poggyászbá.

Idén nem írt olvasónaplót, de elhatározta, hogy a következő könyvhétre megint előkészít egyet, ezért válogatta, méregette a felhalmozott könyveit.

Jó lesz egy kicsit megpihenni, írni, olvasni és feloldódni a barátok és ismerősök társaságában. Nem fárasztották, de már elég volt a születésnap partikból, a hivatalos összejövetelekből és a felé áradó tényleges és virtuális ölelésekből. Mosolyogva és legyintve vette tudomásul a social mediában megjelenő, elsősorban idősebb asszonyok és urak néha ciános indulattal átítatott véleményeit. Akinek nincs ellenfele vagy ellensége, az nem is komoly karakter, morfondírozott magában.

Elindult a partra, mert hiányzott neki az úszás, a lebegés az imádott Balatonban. Kiválasztott egy úszósapkát és hosszasan válogatott

a könyvei között, hogy melyiket vigye magával a partra. Kilépett a kertbe, ahol a délutáni, erős nap fénye sütötte, sárgította az itt-ott csomósan száradó füvet. Meleg volt, és a szellő lassan, méltóságteljesen ringatta a bokrokat és a fák lombjait. Leült az árnyékba olvasni, de eszébe jutott az a pár mondat, amelyeket néhány hete mondtak neki egy társaságban.

Ági, te olyan vagy, mint egy kétszázötven éves szőlőtőke. Tövig visszavághatnak, metszhetnek életlen késsel vagy ollóval, te mindig újra és újra fékezhetetlenül kihajtasz.

Maga elé nézett, és kereste saját titkát, amely neki a létezés természetes formája volt.

Juhász Ferenc egy idős korában írt versszaka jutott eszébe, amely a fizikai erő intellektualitásba transzformálódó erejét mutatja.

„Mert élni, élni, élni jó!

Hömpölyögni, mint a folyó,

Zöld lázzal nőni, mint a fű,

A teremtés-tekintetű.”

Lassan bolyong a nap az északi part felé, hiányzott neki a napi úszás. Minden reggel lement a lakását adó Duna-parti épület uszodájába. Szerette a reggeli nyugalmat, amikor is leggyakrabban egyedül merítkezhetett meg a medence vizében. A gyaloglás, a túrázás és az úszás jelentette számára az életerőt, amelyek a mindennapi létezés alapjait képezték nála.

Barátai gyakran ajánlgatták a pihentető masszás gyönyörűségét. „Gyerekeim – mosolyodott el Ági egy alkalommal –, a masszás annak kell, akinek fáj valamije vagy beteg. Nekem nem fáj semmim és nem vagyok beteg.”

Összeszedte törölközőjét, felnézett az égre, és felhúzta fejére az úszósapkáját. Délután négy körül járt az idő, és tőle szokatlan módon komótosan, körbe-körbe tekintve elindult a partra.

Meleg volt, a szél alig fodrozta a Balaton vizét. Besétált a vízbe, és gyengén megborzongott. Kellemes ölelő érzés vette körül, nem zavarta a hűvös víz, és kényelmesen elkezdett tempózni.

A víz maga az élet, és az a kegyelmi állapot jutott eszébe, ami a magzatvízi lét emlékezheterlen emlékezetét jelenti. Az élet genezise, lebegés az élető tudatlan állapotot adó védett környezetben.

Távolodott a parttól, és a déli oldal sziluettje egyre közelebbinek tűnt a finoman bucskázó apró hullámok felett. Nyugodtan tempózott, bár kissé idegesítette az úszósapka, amelyet a megszokott kalapja helyett vett fel.

Ahogy kezeivel – az apró evezőkkel – belemart a vízbe, a halk csobbanások egy disszonáns dallamfűzért varázsoltak köré. A koncerttermek csodás miliője jelent meg előtte. A kellemes és rejtélyes Mozartra, az átható erejű Beethovenre gondolt. Az utóbbi években egyre intenzívebben hatott rá Ligeti, Kurtág és Eötvös Péter. Vágyott az új, szokatlan zenei világ megértésére és befogadására. A gyönyörű, véletlenszerűen felcsapódó apró vízcseppek és buborékok zenéje idézi fel benne ezt a sajátos új univerzumot.

Még erősen sütött a nap, amikor furcsa zajjal kísért árnyék borult rá. Meghökkenve kapta fejét oldalra, ahol is egy otromba, sok időt látott bárka takarta el a szeme elől a napot. A hosszú, súlyos evezőt a vízben verdesték a hullámok. A bárkában egy jéghideg tekintetű, mogorva, barátságtalan ember állt tőgaszerű rongyos ruhában. Meredten és szótlanul lenézett Ágira.

„Gyerekem, te mi a fenét keresel itt?” – csattant föl Ági, miközben gyors mozdulatokkal próbálta magát fent tartani a víz felszínén.

„Hadász küldött – lökte ki megritkult fogai közül Kharón –, beszéde van veled.”

Ági meglepődve és indulatosan csapkodta a vizet maga körül.

„Gyerekem, te jámbor lélek, hiszen még élek! Látsz te pénzérméket a szememen? Hogy perelnék veled, ha fémdarab lenne a nyelvem alatt? A végtelent, a megismerhetetlent, az örök igazságot én

magam akarom megkeresni és megérteni.” – Indulatosan dohogott, és eszébe jutott Lukács utolsó találkozásukon elhangzott mondata: „Ági! A legfontosabbat még nem tudom!”

Kharón megrökönyödve állt ütött-kopott bárkájában, és nem értette az aprócska nő első próbát.

„Menj vissza az alvilágba, nekem nem kellett, és most sem kell segítség! Az elíziumi mezőket én fogom saját akaratomból elérni és megismerni! Te ostoba, tudod, hogy mit jelent szabadon gondolkodni és élni? Menj, menj, tűnj el!”

Ági kapkodta a levegőt, és amire újra felnézett, már csak egy távolodó, a tő felett lebegő pára opáljában eltűnő foltot látott.

Újra egyedül a kezdetet és a véget jelentő hűvös víz ölelésében.

Megnyugodott, de a part, ahonnan elindult, már nagyon eltávolodott.

Érezte, hogy hívja, várja őt a még meg nem ismert távoli új világ. Becsukta szemét, mély levegőt vett és lassú mozdulatokkal úszva elindult a víz végtelenjébe.

Örök útitársaink

Két barátot temettünk egy hónapon belül. Előbb *Ungvári Tamást*, majd utána Heller Ágnest. Még az év elején néhányszor meglátogattam Tamást, megrendítő küzdelmet folytatott a halállal. Eleinte még én is bizakodtam rövidtávú felépülésében, mert hajtotta az egész életét átívelő alkotóvágy.

Bár nagyon lefogyott, de úgy éreztem, van még remény. Asztalán Löw Immanuel halomnyi német kiadású könyve volt, köztük a forrásmunka, a *Die Flora der Juden*, mely fordításának első átdolgozott kötete épp a látogatásom napján jött ki a nyomdából. Tamás a második kötet megjelenésén dolgozott. Elkötelezettségére jellemző, hogy már erősen legyengülve, március 24-én vállalkozott a *Virág és vallás* című általa szerkesztett könyv bemutatására a Goldmark teremben. Ez Tamás búcsúja volt. *Hegedűs D. Géza* – mindannyiunk szeretett barátja – felejthetetlen módon olvasott fel a könyvből, s ezzel még nagyobb érzelmi töltést adott a találkozónak.

Ezt követően Ágit köszöntötték barátai – májusban többször is – 90. születésnapja alkalmából. Szűkebb körben mi is megünnepeltük őt, az eseményre, mindenki nagy örömeire, megérkezett az Ungvári házaspár is. Ezen a baráti rendezvényen adtuk át az ünnepeltnek Kocsis András róla készített bronz portréját. Az ünnep emelkedett hangulatú, érzelmdús volt, mert természetesen Tamást is ünnepeltük, jövőre lett volna kilencven. Ági a 90. évével remek kondícióban, sziporkázó friss szellemmel, Tamás mellett ülve hallgatták

mély átéléssel, hogyan köszönt *Hábetler Hanna József Attila* versével két igazi európaít.

Néhány hét telt el csupán, mikor jött a hír: meghalt Tamás. Számítottunk rá, mégis döbbenetes volt hallani, mert minden halálhír nekünk is szól – idősebbeknek erősebben, fiataloknak alig hallhatóan.

Teltek-múltak a napok ránk köszöntött a nyár. Gyakran gondoltam *Ungvári Tamásra*. Szerettem írásait, mindig jókat beszélgetünk. Polihisztor volt, minden érdekelte, Őt is írásaiból ismertem meg nagyon-nagyon régen. Valamelyik folyóiratban jelent meg az 1960-as években egy írása a DNS kettős spirál felfedezéséről, és az azt követő, Nobel-díj okozta vitáról.

Két barátot említettem a bevezetőben, akiket elveszítettünk, de mielőtt rátérek Heller Ágival és az ő barátaival folytatott sokéves barátságunkra, még egy jelentős magyar filmművész, *Makk Károly* alakját idézném itt fel. Ő szintén nagyon szeretett tagja volt társaságunknak. Makk Károly 2017-ben halt meg váratlanul, és a váratlant fenntartás nélkül említem, mert 94 éves kora ellenére jó, általános egészségi állapotban és kitűnő szellemi képesség birtokában volt. Makk Károly halálával egy nagy magyar filmrendezőgárda utolsó képviselője távozott. Nemcsak tanúja volt a magyar film nagy korszakának, hanem egyik legnagyobb alakítója. Nevét *Radványi Gézával* már olvashatjuk a *Valahol Európában* alkotói listáján (1947), majd a nagysikerű *Liliomfi*, a *Ház a sziklák alatt*, a *Szerilem*, az *Egy erkölcsös éjszaka* és sok-sok más film, megannyi díj jelzi, rajzolja meg kiemelkedő pályájának ívét.

Az ötvenes évek derekán került hozzám Heller Ágnes *A filozófia története* című géppel írt – akkori szóhasználattal – stencilezett, amúgy igen vaskos egyetemi jegyzete. (*Fél évszázadon át nem tudtam, hogy ezt a hallgatók állították össze Ági egyetemi előadásai alapján.*) Minthogy én a pályámat a tudomány nem ennyire elvont területén kezdtem, a tananyag felbukkanását műveltségem színvonalára vonatkozó intő jelnek véltem, és nekiláttam hiányosságaim

felszámolásának. (Áginak 50 évvel később megmutattam ezt az egyetemi jegyzetet, de komoly fenntartásai voltak, én mindenesetre Hellerből tanultam!) Évtizedekkel később *Bitó Laci* és *Olivia* közvetítésével – sok más remek ember mellett – megismerkedtem Heller Ágnessel. Első találkozásunkra készülve, bár korban csak pár év választott el bennünket egymástól, akkor nekem még nem volt csak úgy simán Ági, hanem ő egy fenomén volt, akivel valamilyen véletlen folytán egy fedél alá kerültem. Ismertem munkásságának egy kis részét, hallottam, olvastam hírét. Több évtizedes ipari pályámat szerettem, emellett egész életemben vonzódtam az irodalom, általában a művészetek és – természetesen – a történelem iránt. Mindez jól ki is töltötte életemet. Ennek ellenére úgy éreztem, hogy minimális felkészültséggel, de maximális izgalommal várom, hogy a híres Hellerrel személyesen találkozhatok. Aztán ennek is eljött az ideje, és hogy ez a találkozás könnyed volt, az nem rajtam múlt. Nem a politikával indítottunk, Ági (mert hamarosan Ági lett nekem is) kérdezett, mivel hallotta, hogy sokat utaztam. Ez jó téma, gondoltam, aztán majd ha összebarátkoztunk, az evezőket kicsit mélyebbre eresztjük. Tudtam, hogy ő is bejárta a világot, de ha az álomról és annak a filozófiai megközelítéséről akarok vele beszélgetni, jó lesz, ha összekapom magam.

Amikor kézbe vettem Ági *Az álom filozófiája* című könyvét, amit ő első beszélgetésünk után nem kis huncutsággal dedikált, eszembe jutott sok évtizeddel azelőtti esetem *Dante Isteni Színjátékával Babits Mihály* fordításában. A 70 oldalas előszót a következő figyelemztetéssel kezdi: „Ez a könyv csak a művelt közönség számára készült.” Dante a világ egyik legnehezebb költője. „Maga mondja: »aki őt érteni akarja, üljön meg a padkán és élesítse jól az esztét.«”. Ez az előszó *Az álom filozófiája* elé is kerülhetett volna.

Sok könyvet kaptam tőle, valamennyibe beleolvastam, de nem lettem filozófus, ahogyan sokan mások sem, akik Ágihoz közel álltak. De több lettem azzal a kevéssel is. Ha a filozófiában nem

is voltunk egy súlycsoportban, irodalomban már edzőmérkőzést játszhattunk. Nagyon járatos volt a modern irodalomban is, *Proust, Pirandello, Musil, Beckett, Joyce* műveinek alapos ismerője volt, és ami a legfontosabb, Áginak nagyon finom antennái voltak a múlt századelő üzeneteinek befogadására. Különösen sokat beszélgettünk a pszichoanalízisnek a képzőművészetre vagy akár még a századelő magyar irodalmára is gyakorolt hatásáról – gondolok itt *Krúdyra, Karinthyra, Szerb Antalra*. Ági agya állandó készenlétben állt, villámgyorsan kapcsolt át egyik témáról a másikra, folyékonyan beszélt, mintha szerkesztve lett volna, ezért volt olyan érzésem, amikor könyveit olvastam, hogy a hangját is hallottam. Hatalmas tárgyi tudása sohasem volt hivalkodó, mégis a vele való beszélgetésben gyakran érezhette magát az ember bizonytalannak, műveltségét hiányosnak. Találkozásainkat élénk beszélgetések jellemezték, ilyenkor mindig felfedeztem valami újat az irodalomban vagy a történelemben. Ágival nagyon jó barátok lettünk, kár, hogy barátságunk későn kezdődött. Voltak kedvenc témáink, amelyekre bármikor szívesen vevő volt, ilyen volt Mozart, kiváltképp a *Don Giovanni* vagy a *Varázsfuvola*, a *Figaro*. (A *Don Giovanni* 1003 szeretője ihlette meg Ágit az 1003 tézis a filozófiáról című, később Radikális filozófia címen kiadott művének megírására.)

A romantikusokat nagyon nem kedvelte, de a modern zenéhez vonzódott. Bárhová elment egy érdekesnek ígérkező előadásért. Emlékezetes volt *Fischer Iván Vörös Tehén* című egyfelvonásos operájának bemutatója a Millenárison. Az opera az 1883-as tisztaeszlári eseményeket dolgozza fel. Ez az opera kemény falat a csak klasszikus operához szokott fülnek és szemnek. Az előadásra minden jegy elkelt, volt még a színpad előtt egy üres tér, ahova néhány párnát helyeztek el, ide ülhettek vagy inkább fekhettek, akik ülőhelyet nem kaptak, főleg fiatalok. Nagyon kényelmetlen volt. Ági rá se rántott, nagyon élvezte az előadást a párnákon!

Wagner nem volt közös kincsünk. Számomra nagy kérdőjel volt Ági fáradhatatlan Wagner-rajongása, szinte minden évben végigülte a *Ringet*, bár erről gyakran beszélgettünk, talán ez az egy dolog volt, amiben nagyon nagy volt a véleménykülönbség közöttünk. Szerettem vele az irodalom és a zene kapcsolatáról beszélgetni. Finom érzéssel látta, hogy a zene mellett az irodalom alkalmas leginkább a bonyolult emberi kapcsolatok és életérzések kifejezésére. Csodáltam memóriáját, nemkülönben *Ungváriét* és *Makk Karcsiét*, amikor egy-egy vacsora végén egy-két pohár borral ízesítve *Berzsenyit* vagy *Batsányit* szavaltak! *Batsányit!* Aztán az *Olvasónaplók*, a kis műalkotások; nem egy könyvet olvastunk el úgy, hogy Ágitól kaptunk rá kedvet.

És a politika? Ági emberi nagysága ebben mutatkozott meg igazán, tudott nagyokat tévedni, de sokan vannak, akik csak azt tudnak. Szenvedélyes volt, kristálytiszta érvelt, amikor a vita hevében begyorsult, érezni lehetett, hogy érvrendszerének nagy tartalékai vannak még. Választékosabb, még színesebb, még meggyőzőbb lett a véleménye. Sok mindent nagyon tisztán és helyesen látott, és ennek megfelelően ki is mondott. Bátor volt. Nem félt. A demokrata nem félt! – mondta.

Mindent megbecsült, ami alkotás. Vera (a feleségem) névre szóló kis hímezést ajándékozott egyik születésnapjára. Már régen el is felejtettük, amikor hosszú idő után meglátogattuk Duna-parti lakásában. A falon a Verától kapott hímezés függött bekeretezve.

Soha nem gondoltam volna arra, hogy idős koromban több igaz barátság szövődik majd, mint addigi életem nagy részében. Ilyen igaz barátság volt Heller Ági barátsága.

Itt

Kilencvenévesen meghalt Heller Ágnes. Álmomban. Ki nem hiszi el?! Eltelt két-három hét, azóta a víz felszínén lebeg.

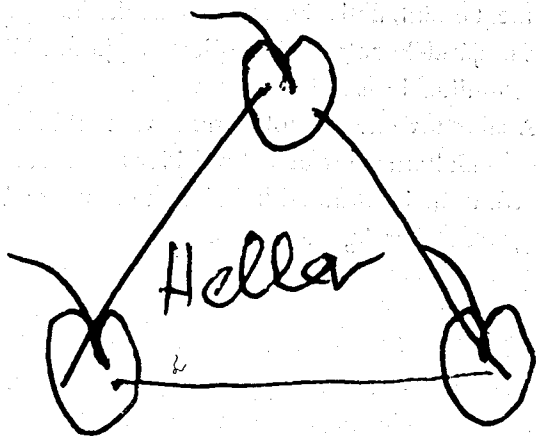
Libacombot, csirkemellet sütök ki neki. Háttal a gáztűzhelynek ül, kigyullad hátán a turkált ruha, valami kabát. Két kölyök biciklin jön, cigánygyerekek. Az egyik kezében lángoló urna. Szén van benne. „Azt hittük, gyémánt.” A ház előtt leteszik.

Melyik az a ház? Hol van az a ház?

*

Egyenlő oldalú háromszög. Mindegyik csúcsa egy-egy érett alma a kertemben, nálam. A háromszög közepében: Heller.

Márkháza 2019. augusztus 19–20.

Szia, Ági!

Hirtelen, váratlanul hagytál itt bennünket. Annyira hirtelen, hogy csak kapkodva, csak szertelenül tudom összeszedni a gondolataimat arról, hogy milyen is volt a kapcsolatod veled. Nem az én tisztem, és nem is lennék rá képes, hogy a munkásságodat értékeljem, amik most, a veled kapcsolatos emlékeim közül előjönnek, azok a beszélgetéseink. Hol azok, amik elhangzottak a Klubrádióban, hol meg azok, amik privát találkozásaink során történtek. Vissza-idézni próbálom tanulságos gondolataidat, mondataidat... És amit nem kérdeztem meg tőled, és sajnos már soha nem is kaphatok rá választ. Például, hogy honnan ez a különleges, érdekes akcentus, ami egyedül rád jellemző? Az Ausztráliában vagy Amerikában töltött idők maradványa, vagy netán otthonról, a szülői házból, a Veszprém környéki szőlőtermelő felmenőktől hoztad? Igaz, mire te megszülettél, a szüleid már a fővárosban éltek.

Na, de hagyjuk ezt, inkább azt idézem fel, miről beszélgettünk utoljára. Egy alkalommal megdicsértem a ruhádat, mire te azt mondtad, fillérékért vetted, mert textilre nem költesz. Textil, ezt a szót használtad. „Puritán vagyok.” – tetted hozzá, majd így folytattad: „Szeretem a szép holmikat, de csak viselni, nem pedig sok pénzt kiadni értük! Megvannak az üzletek, ahol jó árut kapok, olcsóbban, másodkézből.” Elárultam neked, hogy én is híve vagyok az efféle ruhavadászatnak, mire te a lábamra néztél és megakadt a szemed a cipőmon. Megdicsérted, aztán azt panaszoltad: „Én se itthon, se Amerikában nem kapok szép 34-35-ös lábbeliket, legfeljebb csak

Portugáliában. Nem élek nagylábon, de ez nem csak a cipőkre igaz.” Nevettél.

És, ha már az öltözködésedről beszélünk: most jut eszembe, hogy amikor a férjedet, *Fehér Ferencet* és téged megfigyeltek mint célszemélyeket, a Góliát és Törpe fedőneveket kaptátok. Egy jelentésben a ruházatotat is szóvá tették: „Egy kb. 40-42 éves, 150-155 cm magas, fekete rövid hajú, ovális arcú, kreol, ráncos arcbőrű, keskeny orrélű, széles ajkú, sovány testalkatú, egyenes testtartású nő, kinek ruházata: zöld-sárga mintás nyári ruha, fehér szandál...”

Ráncos arcbőr, erről is beszélgettünk egyszer. Arról, hogy manapság divat, még a fiatalok körében is, a plasztika. Erőt vettem magamon és megkérdeztem tőled, ez körülbelül négy évvel ezelőtt volt, hogy neked soha nem jutott eszedbe, hogy egy plasztikai kezelés keretében „kisimítsák” az arcod. „Eszembe sincs – mondtad –, az arcomon lévő minden egyes ráncomért megdolgoztam. No meg, különben is, kinek hazudjak, kit csapjak be, hogy fiatalabbnak tűnjek a koromnál. Magamat vagy mást? Egész életemben gyűlöltem a hazugságot, küzdöttem ellene, és most, öregkoromra egy ilyen hülyeség miatt, hogy ráncos vagyok, kezdjek el úgymond hazudozni?” Lehet, hogy nem pont ezeket a szavakat használtad, de remélem, megbocsátod, hogy nem szó szerint emlékszem rá.

A beszélgetéseink során sokszor hallottam tőled egész életre szóló bölcsességeket, amiket igyekeztem nemcsak az agyamba vésni, de örökre megőrizni a szívemben is. Talán kíváncsi lennél rá, hogy mik voltak ezek. Amikor arról meséltél, hogy gyerekkorodban, a háborúban mennyit éheztél, nyomorogtál, hogy a vészkorszakban egy garast nem adtak volna az életedért. Hogy csak a véletlennek köszönheted, hogy életben maradtál. De nagyon sokat meséltél az emigrációd éveiről is... Soha nem panaszáradat keretében, hanem mindig úgy, hogy a veled történtek sok millió társaddal együtt a velünk élő történelem részei voltak, amikre ma már úgy kell emlékezni, hogy ezek visszavonhatatlanul hozzátartoztak az életedhez.

Elmondtad, saját magad miatt soha nem elégedetlenkedtél, panaszkodtál. Szó szerint így mondtad: „Tudod, Zsuzsa, az a gyanúm, hogy én szerencsés ember vagyok. A balszerencse az embert szerénnyé tudja formálni, szerintem ez nekem megadatott. Mindig az volt ilyenkor az érzésem, hogy a balszerencse később valamire jó lesz.”

Számtalanszor említetted, hogy, zsidó lány lévén, véletlenül maradtál életben. Pedig nem hitted, hogy megúszhatod. A német megszállás napján, március 19-én a Vigadóba volt jegyed egy koncertre, és mesélted, hogy az édesanyád nem akarta, hogy elmenj. De te azt mondtad: „Elmegyek, mert ez az utolsó alkalom az életemben, hogy koncertre mehessek.”

Aztán mégis életben maradtál. A háború után verseket írtál a „bűntudatodról”, hogy te élsz, miközben körülötted, a szeretteid közül szinte mindenkit megöltek, elpusztítottak. Apádat, unokatestvéreidet és másokat. Azon tépelődtél, hogy hogyan tudtak emberek ilyené válni, hogy váltak képessé arra, hogy elpusztítsák embertársaikat. Azt mondtad, hogy ezért is kezdte etikával foglalkozni.

Aztán jöttek az ötvenes évek, és velük együtt az újabb megpróbáltatásaid. Kirúgtak az egyetemről, a szerkesztőségéből, ahol éppen dolgoztál, nem publikálhattál. Azt mesélted erről az időszakról, hogy sötét alagútban érezted magad, mert elfordultak tőled az utcán az ismerősök, régről ismert barátaid nem álltak veled szóba. De kapaszkodót ekkor is találtál magadnak. „Aki dudás akar lenni, pokolra kell annak menni” – idéztél, majd a József példáját hoztad, akit az ókorban a testvérei verembe löktek, de később Egyiptom helytartója lett. Magad ugyan soha nem lettél volna a fáraó helytartója, de a gödörből mindig kimásztál. „Valahogy minden kirúgásban, bajban volt egy kis szerencsém. Például, hogy megtanultam, nem szabad hinni a hízelkedőknek, nem szabad eltékozolnom a bizalmamat. Mindig, minden helyzetben tanul az ember, halálomig tanulok. Emberismeretről, világismeretből, történelemből, politikából...”

Pedig, ezt többször említetted, gyerekkorodban nagyon féltél a haláltól. Egy történetet mondtál el ezzel kapcsolatban. A nagynénéd házában, Balatonfüreden voltatok, és hallgattad a rádió színházi közvetítését. Az *Amerikai Elektra* című színdarab volt műsoron, ami olyan hatással volt rád, hogy azt érezted, hamarosan te is megfogsz halni. Lefeküdtél aludni, de nem jött álom a szemedre, mert egész éjjel attól rettegtél, hogy soha többet nem ébredsz fel. Aztán később, ahogy korosodtál, már nem féltél a haláltól, a halálfélelmed a vészkorszak idején elmúlt. „Akkor halálra ítélték, életben maradtam, így én soha többet nem gondoltam a halálra.”

Megmondom őszintén, elmúltál kilencven, és egyáltalán nem jutott eszembe veled kapcsolatban, hogy meghalhatsz. Halhatatlan vagy, örökéletre születél. Ebben biztos vagyok. Tízéves lehettél, amikor a *Nyolc Órai Újságnak* írtál egy levelet. Az iskolában, ahova jártál, úgy döntöttek, hogy nem nyolckor, hanem kilenckor kezdődik a tanítás. *Ági nem akar későn ebédelni*, ez volt a címe életed első publikációjának. Tízévesen egyszerűen beavatkoztál a közügyekbe. „Anyám szerint kétévesen mindig azt mondogattam, nem akarok ebéd után aludni, mert nem akarom az időmet erre vesztegetni. Ma sem tudok soha ebéd után aludni, mert idővesztés, ahogy a kilencórás iskolakezdés is az volt.”

Ági, Ágnes, professzor asszony, mit gondolsz, hogy a halál, amitől nem féltél, sőt, amire kilencvenévesen sem gondoltál, az nem idővesztés? Milyen érdekes, soha nem beszélgettünk arról, mi van a halál után, és ez a beszélgetésünk már örökre elmarad. Ahogy mondani szokták, akit nem felejtenek el, az örökké él.

Egy túlélő halálhírére

Nem ér. Arról volt szó, hogy Heller Ágnes túlél mindnyájunkat. És mégis meghalt. Arról volt szó, hogy örökmozgó és fáradhatatlan. „Életemben nem voltam fáradt. Álmos igen, de fáradt nem” – mondta egyik utolsó interjújában. Akár hetente többször is körberöpülte a világot, előadott Kanadától Ausztráliáig mindenütt, aztán egyenesen a repülőtérről ment valami újabb itthoni konferenciára.

Pici, filigrán, madárcsontú nő, kislánykorában tehetséges táncos Berczik Sáránál. A haja kicsit mindig kócos, mintha útközben borzolta volna össze a szél. Nyakában színes kendő vagy lánc – amikor megdicsértem, rendszerint azzal büszkélkedett, hogy az egyik unokája fűzi föl neki. A tekintete is okos madárka-szem – „én egy harci kanári vagyok”, tréfálkozott egy fórumon. A hallása 90 évesen már nem tökéletes – attól még remekül és élvezettel vitatkozott, ha félig hallotta, mit mondasz, már kitalálta az egész érvelésedet, és rögtön szét is zúzta. Választás előtt éles és hosszú vitánk volt a Jobbik és a demokratikus ellenzék viszonyáról, de semmi harag, legközelebb felcsillanó szemmel folytatni akarta.

Az életet hallatlanul izgalmasnak, csupa lehetőségnek látta. Egyszer együtt autóztunk Bitó Laciék dunakanyari kis háza felé: kalandként mesélte el gyerekkorát, a Holocautot, azt, hogy őt is majdnem belelőtték a Dunába. „Volt tervem – mondta –, tudtam, hogy jó úszó vagyok, majd előbb beugrom.”

Mert mindig volt terve, lehetetlen helyzetekre is. Amikor 2009-ben, a baloldal számára nagy vereséget jósoló időkben belekerül-

tem-beleszorultam a pártelnöki székbe, az elsők között őt kerestem. Akkor még megvolt a Parlament Café, a Nagy Imre-szoborral szemben (akkor még az is megvolt), ott kávéztunk. Épp készültem részletes jajveszékelés közepette taglalni számos bajunkat, de közbevágott. Akkor jöhetett Franciaországból, azt mondta, az a legfontosabb, hogy vezessük be a gyerekek ötéves korban kezdődő iskoláztatását, ahogy a franciák csinálják. Most? Mi? De hát alig élünk! Hónapjaink vannak csak hátra a választásig, levegőért kapkodunk a gazdasági és politikai válságban – döbbsentem meg. Még az is átfutott a fejemben: úristen, ennyire elszakadt a realitásoktól? De ő kifejtette: nem az számít, mi van most. Kormányok jönnek, kormányok mennek. Arról van szó, hogy a baloldal dolga a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése, az tartósan csak az oktatással lehetséges. Pszichológusok, szociológusok, filozófusok, történelmi példák sorát idézte, bizonyítandó: a gyerek ötévesen a legfogékonyabb, utána csökkennek az esélyek, belenő, belefagy a saját társadalmi rétegébe. Kétkedtem, de fellelkesített. Valahogy úgy, mint amikor valami nagyon szépet látok a kirakatban. Vagy képet a múzeumban. Tudom, hogy nem férek hozzá, de elbűvöl. Azt rögtön megéreztem: életről, politikáról csak így, napi érdekek, köztöttségek fölé látva érdemes gondolkodni.

Na persze nem sikerült. A kávézóból kijöve visszaestem az aznapi pártügyekbe. Nem vezettük be az ötéves korban kezdődő iskolát, nem törtük meg – ha vágytunk volna is rá – az egyenlőtlenségek öröklődő láncát. És a választást elvesztettük. Ha nem is az iskolakezdet miatt, de talán a felvillanyozó társadalmi távlatok hiánya miatt is.

De már jóval előbb akaratlanul is beleszólt az életembe. Lehet, hogy annak idején, amikor még nem is ismertem, miatta végeztem el a filozófia szakot. Mert elolvastam első könyvét Csernisevskij etikájáról. Szerinte rossz könyv volt, de én már előtte beleszerettem a kezembe került Csernisevskij-kötet lelkes optimizmusába,

és ugyanazzal a svunggal Ági írását is megszerettem. Aztán így maradtam. Előbb azt szerettem, amit írt, később, már személyes kapcsolatban is, azt, amilyen volt. Ellenállhatatlan, idegesítő és elbűvölő. Örök izgalom forrása, aki körül mindig történik valami.

Idén májusban ünnepelte a kilencvenedikét. Nem is születésnapja volt, inkább születéshónapja, annyi helyen köszöntötték. „Valóságos születésnap-cunami” – mondta. A tiszteletére Hegedűs D. Géza Márait adott elő – csupa ijesztő áthallás a mára. Később szűkebb körben is értékeltük az EP-választást. Ittunk egy pohár pezsgőt arra, hogy nem törték át, hogy úgy fest, Európa egyelőre Európa marad. Mert, persze, nagyon is politizált. Új meg új emberekben látott reményt – hol igaza volt, hol nem, gondolom. Minden volt, csak nem elefántcsonttoronyba zárkózó tudós. Izgett-mozgott, élénk szellemével és hegyes könyökével széttörte maga körül az elefántcsonttoronyt.

Pár éve egy interjúban megkérdezték, miért jött haza világhíres filozófusként az emigrációból. „Mert itt vagyok honpolgár, itt, és sehol másutt. Más életem nincs, csak ami ide van beépítve... Nem a bölcs pozíciójából akarok beszélni. Mint honpolgár a honpolgárhoz csak Magyarországon tudok szólni.”

Na, utálták is itthon sokan. Egy ország, amelyik pert indított filozófusai, köztük a talán leghíresebb magyar ellen. Persze ki-pukkadt a vád, de csak annál jobban sziszegtek rá. Egy kritikus nyilatkozata után a kormány szóvivő Kovács Zoltán a Twitteren közölte lesújtó véleményét: „Heller Ágnes csak egy öreg, bigott (és idejétmúlt) kommunista.”

Van, akinek az életműve a Twitteren található, van, akinek könyvtárakban.

Azt mondják, úszni ment és nem tért vissza. A „jó úszónak” most nem sikerült. Nem tudom, mi történhetett, de úgy képezem, szembejött egy ellenszenves hullám, és ő nem volt hajlandó engedelmesen vele sodródni.

Megérdemelt világhír

Az egyik nemrégén közölt interjúban Heller Ági a gyakran feltett kérdésre – „Nem fél-e annyi éves állásfoglalás után Magyarországon élni?” – azt válaszolta, hogy nem, mert ő világhírű. Én a választát először furcsának, önteltnek találtam. Néhány héttel később váratlan halálának híre kitörölte ezt a benyomást emlékezetemből. Másnap, amikor a hétvégi világsajtót böngésztem, eszembe jutott ez a mondat, ami tulajdonképpen szinte egy kulcs a Heller-fenomen megértéséhez.

A magyar értelmező szótár szerint fenomen: ritka jelenség, kivételes tehetség, aki/ami nem mindennapi látvány. S hogy ő ezt kerekperec kimondta, egy természetes reakció volt. Ági természetéhez tartozott az őszinte beszéd: igen, ezt gondolta, s így egy szóban meg is fogalmazta. De csak úgymond belföldi, otthoni használatra. Ugyanilyen kérdésre a *Der Spiegel*-nek (2018. április 12-én) Orbán újabb választási győzelme után így fogalmazott: „Nem félek. Sokkal rosszabbat megéltem életemben. Nem magam, hanem Magyarország miatt aggódom. Orbán megtanítja az embereket gyűlölni. Sztrombolja az ország lelkét.”

Kilencvenévesen, egy korban, mikor mindent olyan gyorsan elfelejtenek, mikor a kommunikációban a Facebook és a Twitter uralkodik, egy magyar filozófus valóban világhírű lett. Nemcsak a műveiről van szó, vagy arról, hogy *Hannah Arendt* utódaiként 25 évig tanított a New School for Social Researchön, nemcsak arról, hogy Bécsben és Berlinben rendszeresen egyetemi előadásokat

tartott, hogy Kínában épp oly gyakran járt előadókörúton, mint Dél-Amerikában, hanem arról is, hogy németül és angolul ugyanolyan szubtilisen fogalmazott, mint magyarul.

De az igazság nem lenne teljes, ha Orbán Viktor szerepét elfelejtenénk. Orbán a 2010-es „kétharmados” győzelme s különösen hírhedt 2014-es „illiberális demokráciás” beszéde óta az európai politika kulcsszereplője lett. S a nemzetközi porondon Heller Ágnes volt legjelentősebb és legélesebb kritikusa. Mindegyik nagy interjúja riadóként hatott, kimondta véleményét az EU opportunistá s gyakran kétkulacos politikájáról is. Nem szidalmazta Orbánt, hanem könyörtelen logikával megmagyarázta, hogy miért olyan veszélyes az „orbánizmus” nemcsak hazájára, hanem Európára is. Nagy cikkei és interjúi a *New York Times*-ban és a *Der Spiegel*-ben, a *Die Zeit*-ben és a *Le Monde*-ban 2018–2019-ben lényegesen hozzájárultak a nyugati közvélemény felvilágosításához és az Orbán-rendszer megismeréséhez. A világsajtó nekrológjai ezt emelték ki, Ági bátorságát és vitathatatlan diagnózisát a magyar helyzetről.

Én ezt ismételten és személyesen is tapasztaltam. Több mint ötven éve ismertem és csodáltam őt. Először 1968 augusztusában találkoztunk Korčulán. A londoni *Financial Times* és német nyelvű lapok tudósítójaként gyakran jártam Jugoszláviában, és szoros kapcsolatban voltam a marxista és antisztálinista folyóirat, a *Praxis* több munkatársával. A nemzetközi tekintélyű *Praxis* szerkesztősége szervezte évente a korčulai találkozókat, melyeken neves külföldi marxista vagy baloldali tudósok, mint *Ernst Bloch*, *Jürgen Habermas* és *Lucien Goldmann* is, részt vettek. A csehszlovákiai beavatkozás ellen a résztvevők Korčulán egy éles nyilatkozattal tiltakoztak. Négy magyar résztvevő nevében Ági olvasott fel egy külön tiltakozást, melyet aztán a Szabad Európa leadott és így Magyarországon is ismert lett. Ez volt az első nyilvános fellépés a Kádár-rendszer ellen 1957 óta. Akkor hangzott el először Heller Ágnes neve a nemzetközi sajtóban.

Ugyan egykorúak voltunk, s 1944-et is egymáshoz közel eső védett házakban éltük át Budapesten, életutunk annyira különböző volt, hogy csak Korculán ismertük meg egymást. Ő kommunista volt, és Lukács-tanítványként dolgozott a bölcsészkaron, én baloldali szociáldemokrata ifiként, Justus-tanítványként kezdtem, a *Szabad Nép* és az MTI munkatársaként folytattam, s a kistarcsai internálás után három évig állás nélkül, fordításokból éltem. 1957 januárjában Varsón át Bécsbe mentem, s így nem találkozhattunk. Nem sokkal azután, hogy a feketelistáról levettek, és elkezdtem Budapestre járni, Ági Fehér Ferivel elhagytam az országot.

A rendszerváltás után többször felléptünk együtt Budapesten és Bécsben is, és Fehér Feritől két tanulmányt is közöltem a 90-es évek elején folyóiratomban, az *Europäische Rundschau*-ban. A sors különös fintora, hogy leghosszabban épp néhány évvel ezelőtt a kis stájerországi Mürzuschlagban, illetve hazafelé Bécsbe a vonatúton beszélgettünk. Ez a 8500 lakosú városka eleven kultúréletről ismert, már évtizedekkel korábban is vezettem egy estét, ahol Kertész Imre, Esterházy Péter és Vitányi Iván is szerepeltek. Heller Ágival a magyar helyzetről tartottunk előadást és vitáztunk is arról, hogy lehet-e Orbán Viktort „tyrannak”, zsarnoknak nevezni. Reggelinél vagy vacsoránál, már nem emlékszem, elmondta Ági, hogy Franciaországból érkezett, és hamarosan – természetesen egyedül – latin-amerikai előadókörútra indul. Már akkor persze mindketten nyolcvan felett voltunk...

Az élet úgy hozta, hogy nem lehettünk szoros vagy igazi barátok, de kölcsönös szimpátia és őszinteség jellemezte találkozásainkat. Nagyon meghatott, hogy egyik *Olvasónapló*-jában dicsérte a *Három élet* című, Mihancsik Zsófi-val készült könyvemet. Erősen kritizálta azonban, hogy nem írtam vagy mondtam eleget a nyilas időről, s benne a védett házakbeli lakásokban töltött hónapok borzalmairól. Igaza volt, a felejtés szándéka valahol erősebb volt, mint amennyire fontossá vált az emlékezés.

Csodáltam Heller Ágit nemcsak kivételes tehetsége, hanem töretlen bátorsága és kimeríthetetlen energiája miatt is. Rengeteget tett a magyar kultúráért és a liberális tradíciók fennmaradásáért, az Orbán-rendszer demokratikus álarcának nemzetközi leleplezéséért. Életét éppen e tulajdonságok miatt Magyarországon szinte mindig a rosszindulat és az álcázott irigység kísérte.

Örülök a sorsnak, hogy megismerhettem, és ha már nem is fiatalon, de mégis közös fronton harcolhattunk.

Papp Gábor

Ecce opus

Hatalmas életművet hagyott hátra – sorrendesdit minőség alapján aligha, legfeljebb ízlés és affinitás szerint lehet játszani. Számomra életművének éke *A reneszánsz ember* volt.

Pontosan nem tudjuk, mikor kezdett hozzá, s mikorra lett kiforrott művé. A história magiszteri szigorral mérte rá a maga elszabadult elemeit. Csapkodó habitusával fejezetről fejezetre régi-új főcsepásokat vágott az emberiség szövetébe. A világon végiglovagló történelem a formálódó reneszánsz embert is vastag főcezurával és vékonyabb alcezurákkal próbálta beleterelni éppen aktuális rendjébe. Volt, amikor – tizenöt évesen – a sors mentette meg a fősodortól, máskor maga próbált meg mellékutakat keresni vagy éppenséggel ösvényeket vágni a sűrűben. A nagy világégés után, amikor a tévútépítési lázban újjárajzolták a térképeket, ugyan ő is rálépett a Paradicsom felé nyílegyenesre tervezett sztrádára, de útközben már jócskán gyűjtötte a mozaikkockákat az életműhöz.

A reneszánsz embert soha nem tekintette kész alkotásnak. Lan-kadatlan energiával dolgozott rajta. Hosszú metamorfózison ment keresztül; fáradhatatlanul gazdagította új elemekkel, majd csiszolta, nemesítette. Hogyan is fogalmazta meg egyik eszmei elődje, Hui-zinga a reneszánsz ember lényegét? Az, aki fölszabadította magát az embert gúzsba kötő reguláktól, aki rájött arra, hogy csak akkor lehet önmaga, ha megszabadítja magát függőségének láncától, a magasságosság által rázúdított feszültségtől.

A reneszánsz ember először a gondolat, a gondolati tér határtalanságának tudatát szerezte meg. Voltaképpen a világegyetem szerkezetét kiterjesztette a tér-idő-gondolat egységére. Ő az univerzum egyede és lételeme, hogy elméje azt a mindenséget be is járja, bebújjon minden zugába, és mint terített asztalról magába fogadja mindazt, amit a természet ad. Tudja, hogy neki zöldülnek a fák, fehérlenek a hófödte csúcsok, érte selymes a tavak vize, őt simogatják a tenger hullámai, neki édesül nektárrá a gyümölcs nedve, az ő fülének kedves a madarak éneke, tavasszal rá süt langymelegen a nap, és ősszel is az ő arcára küldi az év utolsó sugarait.

Fölszabadította magát a hit zsarnoksága alól, amely az élet javát kitöltő kötelességeket a maga érdekei szerint állította sorrendbe, s helyette a szabad ember erkölcsét tette meg az emberi együttélés mércéjévé. Szabaddá tette magát test és lélek szépségének teljes megélésére, épült és épített a társas lét adta kölcsönhatások minden adományából.

Persze, hogy nem érte be azzal, amit a természet ad: igényt tartott minden bölcsességre és szépségre, amit ember szült és alkotott. Azaz az egyetemes kultúrára, annak minden ágára és korszakára. A szép és a jó antikvitás teremtette egységéhez is hozzá tudott tenni. A művészet fogalmát kiterjesztette az élmény művészetére. A reneszánsz ember nem rangsorolt az ünnepektől szőlista fortepiánói, a festő ecsetkezelése adta műélvezet, a színház levegőjének egyedülállóságának és a baráti társaság keltette hangzavarból fölcattanó kacajok értéke között – képességei egyaránt nyitottak a maradandó és a pillanat adta múlt örömeinek átélésére.

Ha megfestetném a reneszánsz embert, Veronesét környékezném meg – Kánában járván csinált már hasonlót. Arra kérném, hogy szigorúan realista képet alkosson. Asztalánál legyen ott egyik mestere, üljenek mellette kiválasztott tanártársai, már hírnévre szert tett egykori tanítványai mindenhol – a budapesti és az Ötödik sugárúti iskolából, Melbourne-ből, Rio de Janeiróból, Mexi-

kóból. Buliján vigadozzanak, duruzsoljanak, nevetgéljenek barátai, egyenek-igyanak. És peregjen a nyelvük múltból, jelenről, jövőről, világjobbító ötletekről, libasültről és kapormártásról, zenéről, koncertről, tárlatról, színházról – tücsökről és bogárról.

Szóval a teljesség emberét fesse meg.

*

2019. július 29-én 12 órakor mozdulatlan tükörré simult a Balaton vize, megszűnt a fák leveleinek rezgése, a múzeumokban a Rembrandt-portrék lesütötték szemüket, a walkürok a sziklán némán meghajtották fejüket, a Steinwayek fedele félúton megállt, a vonók pauzába merevedtek. Csak a lét dadogott halkan.

P. S. Kerülni akartam a személyes élményeket. Egyetlen beszélgetés felidézése engedtessek meg. Pár héttel a teljes élet reneszánsz szépségű beteljesülése előtt – mit ad isten? – az Orbán-rendszerről volt szó. Az „annak is vége lesz egyszer” téma kapcsán vele vitázva idéztem föl Tacitust, hogy ki-mindenkit éltek túl kortársaikkal, de közben elment az életük. Ismert módján fölcsattant: „Nem igaz, hogy elment az életünk! Most is itt vagyunk, együtt, beszélgetünk, nevetünk, eszünk-iszunk – éljük az életünket!”.

Radnóti Sándor

Then to the elements

*Heller Ágnes halálára**

„Aztán az elemek közé, legyél szabad” – mondja Prospero Arielnek. Így halt meg Heller Ágnes, az elemek között, szabadon. Beúszott a Balatonba, ahogy minden nyáron tette, hosszú órákig, és nem tért vissza. Nemrég ünnepeltük kilencvenedik születésnapját. Testi és szellemi erejének teljes birtokában volt. Az előbb csak félelmet kel-
tő, majd utóbb bebizonyosodó hír éppen utolsó – még kiadatlan – könyvének olvasása közben ért, amely a két nagy európai műfajról, a tragédiáról és a filozófiáról szól. A halál szomorú, de nem tragikus – írta benne –, mert ha az lenne, minden ember tragikus hős lenne. Így kellene felfognunk Heller Ágnes elmúlását, akinek megadatott a teljes élet, s megalkotta, aminek fogalmával fiatalkorában sokat foglalkozott, a maga értelmes életét.

Arisztotelész megkülönböztette a szerencsés embert a szerencsés természetű embertől – „akiket szerencsésnek nevezünk, azok nem a véletlen folytán azok. Tehát nem is szerencsések ezek, hiszen azok a szerencsések, akiknél a szerencsés véletlen az oka valamennyi javuknak”. József Attila „erényekből épült szerencséről” írt. Ebben az értelemben beszélhattunk Heller Ágnes szerencsejavairól, arról, hogy üstökön tudta ragadni mindig a szerencsét, mindent szerencsésre tudott fordítani maga körül, minden szerencsétlenséget a visszájára fordított, s mindmostanáig dacolt az évekkel is.

* Megjelent a 168Óra.hu hírportálon 2019. július 22-én. (<https://168ora.hu/kultura/radnoti-sandor-then-to-the-elements-heller-agnes-halalara-171506>)

Élete arany-alapja a rendkívüli munka volt, amit elvégzett. Könyvek hatalmas sorában építette fel filozófiáját, amelynek középpontjában az erkölcs, a történelem, a mindennapi élet és a modernitás dilemmája állt. Az utóbbit így jellemezte egy helyen: „A hagyományos társadalmakban az érett magzat genetikai aprioriját egy megcímzett borítékban szállították születési helyére, idejébe, rangjába (például athéni szabad polgár vagy római rabszolgalány). Rendeltetése már bölcsőjére lett írva. A modern ember borítéka megcímezetlen. Magának kell megcímeznie azt. Az alapító mondatot, mely szerint minden ember szabadnak született, mellyel az alaptalan modern világ megalapozta önmagát, már rég természetesnek tekintjük, holott cseppet sem az. Már csak azért sem, mert önmagában semmitmondó, mi több, értelmetlen (mondaná Wittgenstein). De ugyanennek a mondatnak funkciója és hatása felmérhetetlen. Arra kötelezi ugyanis az aláírókat, hogy minden embert »természettől fogva« egyenlően szabadnak tekintsenek és így is kezeljenek. A modern világot a szabadságra alapozzuk, de a szabadság olyan alap, mely nem alapoz meg semmit. Nem mindenki írja alá az alapító mondatot, hogy minden ember egyaránt szabadnak született s egyaránt van ésszel és lelkiismerettel felruházva (mondjuk a rasszisták nem), s így az alapozó mondat maga szorul ránk, azaz megalapozására.”

A modern világ vezető értéke Heller számára az élet mellett a szabadság volt. Fiatalabb korában marxista szocialistaként állt ki mellette. Vele ment el az utolsó magyar aláírója a félszáz évvel ezelőtti korčulai nyilatkozatnak, amelyben filozófusok tiltakoztak Csehszlovákia megszállása ellen. Emigrációra kényszerült, megalapozta világhírét. Liberálisként tért vissza, s engesztelhetetlen ellenfele – vagy, ha tetszik, ellensége – lett az Orbán-féle autokráciának, a szabadságjogoktól való fokozatos megfosztásnak.

Amikor úgy érezte, hogy lezárta filozófiáját, a vallással és a művészetrel kezdett foglalkozni, filozófiatörténetet írt. Gondolkozdája

egy pillanatra nem szünetelt, tele volt ötletekkel. Majdnem minden hónapban elutazott valahová, gyakran a világ távoli szegletébe előadást tartani, konferenciára, könyvbemutatóra. De itthon is eleget tett minden becsületes felkérésnek.

Régebben volt egy játéka, hogy barátait, ismerőseit híres világirodalmi alakokhoz hasonlította. Most én is megteszem ezt vele, s imádott Lessingjének Minna von Barnhelmjéhez hasonlítom, a bölcs leányhoz, aki belátja a tragédiát, de nem válik sem tragikus alakká, sem a tragédia hirdetőjévé, mert – ahogy Heller Ágnes mestere, Lukács György mondta – tánclepésben halad át az élet meredélyein.

Majd kiúszik az életből.

Szelényi Iván

Búcsú Ágitól*

Egy rendhagyó nekrológ

Ágikám, ez nem volt szép tőled. Csütörtökön (2019. július 18-án) még hosszasan beszélgettünk telefonon, s terveket szóttunk, hogy tudjuk kimenteni a tudományt és a Magyar Tudományos Akadémiát a politika karmai közül. Egy szóval nem említetted, hogy másnap utolsó úszásodra készülsz. Még hitegettél is: már alig egy hét, és újra – ha csak szokásodhoz hasonlóan megint csak két (vagy több) külföldi előadókörút között is – néhány napig, mintegy átutazóban, Pesten leszel, találkozhatunk, s tovább kovácsolhatjuk legyőzhetetlen világmegváltó terveinket. S lám, másnap elsuhantál közülünk, olyan elegánsan, ahogy egy grófkisasszony elhagyja a fogadást, amit már unni kezdett.

Ezt a figyelmeztetés nélküli „úri távozást” én rossz néven vettem, mert valahogy nem illik ahhoz a képhez, amit én Heller Ági jelenésként ismertem. 56 éves barátságunk során egy alkalomra sem emlékszem, amikor te elegánsan leléptél volna, s ne lettél volna a beszélgetés központja. Én ezt nagyon nem bántam, bár néha megereged az én nyelvem is, de többnyire jó nagyokat tudok hallgatni. Ezért imádtam veled még kettesben is találkozni. Ha én kifogytam a szóból, nem kellett aggódnom, hogy maradjon ébren a társalgás, neked volt mindig elegendő mondandód. Most itt Kharón ladikjában nehezebb a helyzetem, most hallgatsz, most rajtam a sor.

* Megjelent a Mozgó Világ, 2019. 7–8. számában.

Kezdeném ezt azzal, hogy egy üdvözlét adok át neked. Halálhíredet hallva felhívtam *Konrád Gyurit*, hogy megosszam vele fájdalmamat. Gyuri még nem hallott róla, figyelmesen hallgatott, kifejezte együttérzését és irigységét a gyors és vélhetően fájdalommentes halálad miatt. Beszélt erről-arról, majd számomra kicsit váratlanul ezzel fejezte be diskurzusunkat: „mondd meg Áginak, hogy csókolgatom”. Nyilván erre az utolsó beszélgetésünkre szánta, a Kharón ladikjában.

Csak egy napja mentél el, s már most hiányzol. Azok közé a ritka emberek közé tartoztál, akik nem ismerték a félelmet. Bizonyos értelemben Siegfriedhez voltál hasonló, kivéve, hogy Siegfriedet a félelemtől tudatlansága mentette meg, téged a filozófia, a történelem, az irodalom, s általában a kultúra ismerete fegyverzett fel a sárkányokkal való harcokra. A *Notung*odat, amivel annyi rémséges sárkány – s néhány isten – szívét átszúrta, *Lukács* mester műhelyében forrasztatták egybe. Egyébként Nietzsche *Übermensch*e se ismerte a félelmet, de ő a moralitásról se tudott. Lukács mester műhelyében azonban a tanítványok nemcsak filozófiát és kultúrát tanultak, hanem morált is, az univerzális, el nem dologiasodott emberi lényeg tiszteletét. Amikor „felnőttél”, neked is el kellett az apafigura mestertől válnod, de *Notung*ot nem kellett a szívébe szúrnod. A Lukáccsal és Marxszal való szakítás szükségszerű és következetes volt, de tiszteletteljes maradt, nem lett patricidium. *Fehér Feri* mondta egyszer szellemesen: „Tudod, Iván, mi már nem vagyunk marxisták, de csak egy nyelven tudunk beszélni, s ez a marxizmus”. Pontos megjegyzés.

Pedig lett volna okod félni. A nyilasok az életedre törtek. A Rákosi-rendszerben nem volt életbiztosítás Lukács György tanítványának lenni. 1956 után háttérbe szorítottak, de mindezt – én 1963 óta ismertelek – mindenféle szorongás nélkül is vállaltad, majd 1977-től ezt az emigráció követte. Az emigráció sem volt rizikómentes. Én ezt csodálattal néztem. Én hajlamos voltam a szorongásra, s a

te félelemmegvetésedre – gyávaságra hajlamos emberként – mindig irigységgel gondoltam. Bibónak nagyon igaza volt, amikor azt mondta, a demokrata nem fél. (Hajlamos vagyok azt hinni, hogy ma Magyarországon túl sokan vannak, akik félnek... Ha ez így van, mennyiben van demokrácia?) Ebben az értelemben te mindig demokrata voltál, s maradtál mindhalálig. S pontosan ilyen demokratákra van ma a világnak mindennél inkább szüksége. Nem lehetne Kharón ladikját talán mégis visszafordítani? Szükségünk van rád s a hozzád hasonlókra, akiknek a sorait a halál és kivándorlás mintha tizedelné.

A félelmet nem ismerő emberek optimisták. Ágikám, te javíthatatlan optimista voltál. Amikor már látszott, hogy az MTA kutatóintézet hálózatát leválasztják az MTA-ról, egy telefonbeszélgetésünkben mondtam neked valami ilyesmit: „ezt a csatát elvesztettük, de fel a fejjel, a tudomány politikától független szabadságáért vívott háborút még meg tudjuk/fogjuk nyerni”. Kicsit ingerülten válaszoltál: „semmit nem veszítettünk el, folytatjuk a harcot”. Bár nem valószínű, de ki tudja, lehet, még igazad is lesz, s majd a Sztűx folyó túlsópartján jól nevelsz az én pesszimizmusomon (álrealizmusomon).

Az azonban biztos, te a győztesek közé tartozol. Ennyiben mégis megmaradtál marxistának: a történelem mindig a te oldaladon van, az igazság mindig győz, a hazugság mindig megbukik. Már ezt valahol leírtam, de most hadd ismételjem meg. Már Ausztráliában voltatok, amikor *Feri* bennünket Adelaide-ben meglátogatva ezt mondta (*Feri* nagy sportrajongó volt, s ámulva becsülte az olimpiai bajnokokat): „Ivánkám, benn vagyunk a döntőben”. Ha rólad beszélt, igaza volt: te benn voltál a döntőben, s több aranyat hoztál „haza”, mint Hosszú Katinka.

Optimista vagy, mert ismered a válaszokat. A társadalommal foglalkozó emberek két típusát ismerem, az egyik kérdéseket tesz fel, a másiknak válaszai vannak. Én inkább az első, Te inkább a második „családba” tartozol. (Önigazolásként: mindkettőre szükség

van.) Te kérdeztél is... Miként is tehetél volna másként, ha tanár voltál? De emlékezetem szerint számodra a kérdések csak alkalmat jelentettek, hogy elmondd a válaszokat azokra a kérdésekre, amik a „jó kérdések lettek volna”. Lehet, hogy ezt is Lukácstól tanultad. Én ugyan Lukáccsal soha nem találkoztam, s egyetlen előadását se hallottam, de úgy tudom, a kérdéseket zseniálisan kezelte. A csacska diák feltett valami számár kérdést, erre Lukács: „arra gondol, amiről már Kant is írt. Ez bonyolult probléma, s Kant nem is tudta maradéktalanul megoldani. De...” stb. Ágikám, veled beszélgetve gyakran éreztem magam ilyen Lukács-órán. Meghallgattad a kérdésemet vagy megjegyzésemet, aztán elmondtad, amit úgyis mondani akartál, s ami egyébként mindig teljesen rendben volt.

Itt tegyek egy megjegyzést a „hazáról”. Ismét fel kell idéznem egy anekdotát, amit már másutt megírtam. Valamikor 1974 őszén vagy 1975 tavaszán nálatok voltunk, amikor nekem kifelé állt a rudam Magyarországról, s ezt sokan vitatták: maradhatok-e vagy mennem kell. Erre Fehér Feri parancsot nem tűrő hangon ezt mondta: „Iván, neked menned kell. Te egyébként is kozmopolita vagy. De mi, Ágival a magyar kultúra részei vagyunk, nekünk maradnunk kell”. Ágikám, Ferinek nagyon igaza volt sok szempontból. Te valóban a magyar kultúra fontos része voltál és maradtál. Én inkább voltam kozmopolita s lettem transznacionális.

Három útleveél van a zsebünkben, magyar, ausztrál és amerikai. Természetesen te is, én is magyarok vagyunk, ennek születünk, ezt a nyelvet beszéljük a legjobban. De volt idő, amikor ausztrálnak is éreztem magamat, amikor menekültként ausztrál útlevelet kaptam, s amikor úgy éreztem, befogadtak. Úgy gondolom, te is igen csak így éreztél magad Melbourne-ben. S aztán Amerika. Persze, hogy amerikaiak is vagyunk. Beválasztottak az *American Academy of Arts Science*-be (ezt az intézményt 1780-ban hozták létre, s azóta 13 ezer tagot választottak). A katedrámat *William Graham Sumner*-ről nevezték el (kétséges dicsőség, kicsit rasszista volt az elődöm,

de az első tudós volt, akit szociológusnak tekintettek Amerikában, szóval egy *gyűttment*nek, mai szóval „migránsnak” ez megtiszteltetés volt). Donald Trump talán még kicsit (sokkal – ha ezzel forrón szeretett miniszterelnökünket nem bántjuk meg) jobban is érdekel engem, mint *Orbán Viktor*. Én reggelente előbb nézem meg a *Politico* website-ját, mint a magyar híreket (talán fontosabb, mi történt Washingtonban, mint a Karmelita kolostorban). Nem tudom, te majd mit teszel a Sztüx folyó túlsó partján.

Én egyébként hozzád képest egy lokálpatrióta vagyok. Szinte ki nem teszem a lábamat az Újlipótvárosból. Te meg repkedsz Brazília, Ausztrália és az Egyesült Államok között, Frankfurtban, Rómában vagy Varsóban tartasz előadásokat.

Nekem egyébként is kínos, hogy megelőztél a Kharón ladikjában. Minden jel szerint e vonatkozásban nekem járt volna az elsőség. Amikor vagy három éve *Ferge Zsuzsa* megkapta a Mensch-díjat, s nekem kellett a laudációt mondanom, az ünnepségen te is megjelentél mint korábbi Mensch-díjas. A program egy részében egy csinos fiú és lány énekelni kezdett, többek táncra perültek, így te is – akkor 87-88 évesen. Én már sántikáltam, szó se lehetett táncról. S ez mellékes, csak mozgást akadályozó sérülés. De te naponta elolvasol egy könyvet, s írod róla 1-2 kötetben évente a naplódát. Bár szemtelenül azt nyilatkoztad, hetvenéves kor után ne próbálkozzon elmélettel egy filozófus, akkor mit teszel *Az álom filozófiájában*, *A történelmi regényben*, s hadd ne soroljam.

Még valamit el kell mondanom. A 90. születésnapodra *Barátság, helycserés támadásokkal* címmel írtam egy megemlékezést. Tény, mi gyakran vagy többnyire a barikád különböző oldalán voltunk. Hol te voltál tőlem „balra”, hol fordítva, hol te voltál a marxista, máskor én a Marx-szimpatizáns. De a barátságunkban az volt a rendkívüli, hogy ez egyikünket sem zavarta. Számomra te voltál az igazi liberális. Liberálisnak azt nevezem, aki megérti, hogy mások másként is tudnak gondolkodni, s el tudja fogadni a másként gondolkodást.

A rendszerváltás után a legnagyobb személyes csalódásom az volt, hogy a korábbi másként gondolkodó társaim többnyire beálltak pártideológusnak, s szememre vetették, én miért nem tudok pártot választani. Veled soha semmi vitám nem volt, de még csak egy-egy beszélgetésünk után sem éreztem, hogy közöttünk valami baj lenne. Tisztáztuk, te most ezt gondolod, én meg amazt, s ennyiben maradtunk. Így, Ágikám, te maradtál meg nekem az igazi liberálisnak.

Most mi lesz? Ezután ki repülget Brazíliába 90 évesen ott kurzust tartani egy egyetemen, amiről soha nem hallottam, egy témáról, amiről azt sem tudom, hogy micsoda? Ki fogja megmondani, ki legyen a következő miniszterelnök (aki borítékolhatóan nem lesz az, de lehet, még a parlamentbe se jut be)? Ki mondja meg, melyik párt melyikkel kössön (a legabszurdabb koalíciót? Én nem látok senkit sem, aki a helyedbe lépne, mint a nemzet liberális lelkiismerete? Lehet, hogy erre már nincs is szükség? Pusztán egy vénülő generáció nosztalgiájáról van szó (s ebben a generációban én vagyok talán a leginkább ironikus az értelmiség ilyen misszionárius szerepét illetően). De hiányozni fogsz, nekem különösen.

Sokszor csókollak.

(S ne feledd, Konrád Gyuri is csókjait küldi.)

Bátor, szabad és örökre fiatal

Annyi szó elkopott már a '68-as nemzedék kapcsán, hogy úgy érzem, kifejezetten mentegetőznöm kell, ha elmondom, hogy igen, én pont 1968-ban érettségiztem, akkor, amikor Párizs, amikor Il-lés-együttes, amikor Jancsó és Kovács András a moziban, és hát, amikor Prága – milyen viharos hullámokat vetett az a tavasz a lel-künkben! Egy belvárosi, „jó nevű”, tehát a kor értelmezése szerint elitgimnáziumba jártam, annak minden komplikációjával, lázadá-sainkkal, éjszakákba nyúló vitáinkkal (általában egy házibuliból kijövet a lépcsőházban hajnalig). Körbeadogattuk a whiskysüveget, és beszélünk, csak ömlött belőlünk a szó, az elitgimnáziumi józan lapítás végtelen évei után mámoros őszinteséggel.

Ezt ma talán nem értik a fiatal olvasók.

Egyikünk arról beszélt, hogy kiderült, az egyébként mélyen sze-retett apja vérbíró volt, és ez a lenyelhetetlen-kiköphetetlen tény tönkreteszi az életét. Hogy erőt kell gyűjtenie, hogy belépjen abba az elegáns lakásba, amit apjától örökölt. '68 tavaszától felszabadultan, gejzíryszerűen, vulkányszerűen gyónt nekünk vagy a lépcsőháznak, vagy a körbejáró üvegnek. Másikunk bevallotta, hogy kitelepített családból jött, amit titkolnia kellett, de ennél még mélyebben fáj neki, hogy attól fél: igen, sajnos joggal kitelepítették ki őket, mert ap-ja csendőr volt és részt vett a deportálásokban, bár személy szerint talán nem tett semmi különösebbet. És most nem tud a kitelepítési évekre büszkén visszaemlékezni, nem tud felmenőiben ártatlan mártírt látni, pedig ez a tudat volt eddig lelki függetlenségének az

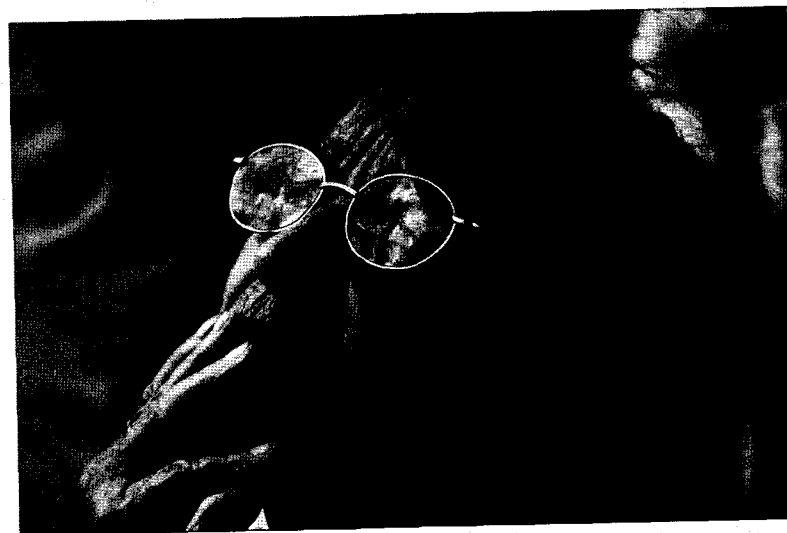
alapja. A harmadik osztálytárs elmondta, hogy a bátyja szolgálat-megtagadó: elkapták, bezárták, és úgy megverték a börtönben (pontosabban: megverették a cellatársakkal), hogy a mai napig nem tud kijönni a szobájából, rettegő depressziós lett, ezért nem mehettünk fel hozzájuk soha gombfocizni, pedig az volt a szokás, hogy minden péntek este egy másik osztálytársnál gombfocizunk. Ez bántja, de az még mélyebben bántja, hogy szerencsétlen testvére néha arról fantáziál, hogyan, milyen szadisztikusan áll majd bosszút „ezeken”.

Ezek voltak életünk első igazi beszélgetései. Ömlöttek, felfakadtak belőlünk a tabutémák: zsidóság, holokauszt, magyarság, csendőr papa, gazdagság, szegénység, disszidáljunk-maradjunk, mi lesz itt, egyáltalán: hát lesz itt valaha valami? Akkor, '68 tavaszán azt hitük: lesz. És lelkesek voltunk. És sok whiskyt ittunk örömünkben.

Aztán eljött augusztus 20-a, a csehszlovákiai bevonulás, majd szeptember 2-a, a mi személyes bevonulásunk napja: be a néphadseregbe, hogy teljesítsük „minden magyar állampolgár legszentebb kötelességét, a haza védelmét”. „Te fogsz lőni?” – kérdeztük egymástól tanácstalanul és megzavarodva. Aztán jöttek a kiképzés megalázó hónapjai, a szokásos újonc-gyötrések, amit mi '68 tavasza után extra nehezen viseltünk. És végül persze kaptunk néhány nap szabadságot, újra együtt, újra egy bulin, újra kinn a lépcsőházban, újra körbejárt a whiskysüveg, de már csak a lányokról dumáltunk. Már nem jött szóba, hogy kinek milyen kínzó vagy felszabadító élmény a zsidósága, a reformátussága, a dzsenti származása vagy a titkolt vallásossága, nem beszélt senki arról, nyomasztja-e, szülei mit tettek vagy mit nem tettek, a lányokról beszélgettünk és futballcsapatokról.

És ültünk a lépcsőn és szégyelltük magunkat, égett az arcunk.

Aztán valaki megemlítette Heller Ágnes nevét. Hogy van egy nő, állítólag olyan okos, mint a nap, világhírű filozófusok rajongának érte, és bátor. Hogy aláírta a korčulai nyilatkozatot. Hogy nem

félt nőként kockáztatni, pedig ha csattan az ostor, egy asszonyon mindig százszorosán csattan.

És akkor átszakadt egy gát.

Nem tudom meghatározni a pillanatot, de egyszer csak elkezdünk megint emberhez méltóan beszélgetni. Törődünk is azzal, hogy mit tanácsos kimondani és mit nem: a „Heller Ági” név ide-oda röpködött a körfolyosó sarkán, és visszaverődött a lépcsőfordulón, és beült a szívünkbe, és ott ül azóta is. Ettől a névtől embernek éreztük megalázott magunkat újra. Persze, reggel visszabújtunk az egyenruhába, visszavonatoztunk a laktanyába, de már nem mint meggyávelt, megszégyenített, megszívatott, a túlélésre berendezkedt kis szerencsétlenek, hanem mint olyan fiatalok, akik találtak egy nevet. Egy erőt adó nevet.

Baló György mesélte egyszer, hogy ő mint sportriporter bejárta a világot, és neki két útlevele volt. Az egyik a rendes, a másik pedig Puskás Öcsi neve. Ahol és amint kimondta, hogy ő Puskás Öcsi honfitársa, ott és azonnal megnyíltak előtte az ajtók.

Nekem Heller Ágnes neve nem útlevelem volt, hanem a becsü-
letem. Nemcsak nekem, hanem nekünk.

A következő évek során egy egész korosztálynak adta vissza az önbecsülését néhány ember, csak pár név közülük: Konrád György, Szelényi Iván, Vajda Mihály, Márkus György, Fehér Ferenc és Heller Ágnes.

Nem nagyon olvastunk tőlük semmit. Őszintén szólva Lukács Györgytől se olvastunk akkor semmit. Én éjszaka a hadseregben a naposasztal mellett kicsit kínlódtam a *Gattungswesen*nel, de hamar feladtam.

Ahogy akkor mondtuk, mérhetetlen nagy „herótunk” volt a rendszertől magától, az úgynevezett létező szocializmustól, a pangásnak és szürkeségnek az idejétől. De mégse haragudtunk meg az említett személyekre azért, mert úgy tudtuk, ők is marxisták. Sőt: ha ezek a jelkép-emberek nem lettek volna marxisták, nem töröd-

tünk volna velük. Attól a szocializmustól, amiben élnünk adatott, undorodtunk, de azt a világmagyarázatot, ami negligálta a marxizmust, nem vettük komolyan, mert a marxizmust belépő feltételnek tekintettük a tudományos gondolkodáshoz.

Igazából persze a marxizmust se ismertük, én például felnőtt fejjel kezdtem el Marxot és Lenint olvasni, akkor döbbsentem rá, hogy ni-ni, hát ez a történet nem egészen az a történet. Akkor a *marxista* kifejezés két dolgot jelentett sokunknak. Egyrészt, hogy a képviselője komolyan vehető személy, mert tudományosan gondolkodik. Nem vallásos, nem népnemzeti, nem talajgyökér és nem vérvonal-hitű, hanem ész-hitű; másrészt, hogy aki marxista, az elszánt arra, hogy jobbá tegye a világot. Nem gondolnám, hogy én marxista volnék (egyáltalán, fogalmam sincs, hogy milyen -ista volnék), de ez a két attitűd ma is nagyon fontos számomra.

Heller Ágnes neve ezt a két követelményt egyszerre teljesítette szemünkben.

Úgy hozta az életem, hogy a rendszerváltás után megismerhettem személyesen is a professzorasszonyt, sőt, azzal hízelgek magamnak, hogy talán meg is kedvelt. Ha nem is sokszor, de számos alkalommal beszélgethettem vele, tanulhattam tőle. És minden egyes esetben a szellem világossága ragyogott a tekintetében, és a világ jobbá tételének akarata, a tikun olám imperativusza csengett a hangjában.

Nekem Heller Ágnes az a nő volt, és az is maradt, aki visszaadta nekünk, magyaroknak a becsületünket. Aki miatt jó volt magyar-
nak, humanizmusban, filozófiában, logikus érvelésben, elvekben hívó pesti embernek lenni. Úgy gondolom, ez a kis ország, ez a kis nép az ezeréves közép-európai történelme során sok nagyszerű embert adott a világnak. Az én képzeletbeli stúdióm falán olyan emberek képei lógnának, mint amilyen Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc, Bél Mátyás, Pázmány Péter, Goldziher Ignác, Bibó István vagy Germanus Gyula volt; és mint amilyen Heller Ágnes. (Bizonyára megtanulom majd, most még nem tudok róla múlt időben beszélni.)

Nem létezett számára tabu. Gondolatmenete lépésről lépésre épült, kristálytiszt szillogizmusokkal. Ha kellett, ismételt. Ismételt, újra meg újra, mindig másképp, ameddig a hallgatóság meg nem értette a dolgot, aztán magasabb lépcsőfokra lépett. Bevont bennünket a világába, és vitt magával, egyre följebb, egyre magasabbra. Soha nem használt öncélú fordulatokat, nem fitogtatta a műveltségét, nem veregetett vállon senkit, és egyáltalán nem bántott. Amiben (és akiben) lehetett, abban megpróbálta a jót felfedezni. Tudással, logikával, intellektussal, elemzőképességgel, emberismerettel és bölcsességgel is megáldotta a sors. Jó volt vele egy társaságban lenni. Jó volt kérdezgetni őt, és nagyszerű dolog volt tanulni abból, ahogyan és amit válaszolt.

Kapott egy különleges ajándékot: nem öregedett meg. Háromszor akarták megölni a nyilasok, háromszor vitték ki a Duna-part-ra, háromszor küzdötte magát vissza az életbe. Nem elengedték, ő szabadította ki magát. Javítom tehát a mondatot: nem ajándékba kapta a fiatalságot: ezt is ő csinálta meg. Kilencvenévesen több életerőt sugárzott, mint ezer másik ember húszévesen. Vidám volt, szerette a fehérbort, a verseket és a jó beszélgetést. Először furcsán éreztem magamat, amikor rám parancsolt, hogy tegezzem. Aztán az lett volna furcsa, ha nem tegezzem.

Egyik gimnáziumi tanítványából – mert az állásából kitett Heller Ágnes éveken át tanított irodalmat és nyelvtant egy külvárosi középiskolában – kiváló filozófus lett, a francia forradalom tudósa, egész pontosan a francia forradalom, ma talán így mondanánk: „pedagógiai szakértőjének”, Condorcet márkinak a kutatója. Ettől az akadémikusnőtől kérdeztem egyszer (természetesen nem magánemberként, hanem riportban, magánemberként nem mertem volna ilyesmivel nyektetni), hogy hát nincs-e némi ellentmondás a nagy hármas jelszóban: szabadság, egyenlőség, testvériség. Mert-hogy vagy-vagy-vagy.

Ő eltöprengett és azt felelte, némi iróniával, továbbá rokonszenves pesszimizmussal: hát éppenséggel lehetne olyan szituáció, amelyben elvileg meg lehetne csinálni.

Heller Ágnes olyan életművet hagyott ránk, amelyben megcsinálta a megcsinálhatatlant. Fölöttünk állt szellemi magasságában, és egyenlőként kezelt bennünket; szabad asszony volt egy megköttöt korban, és ezzel felszabadított bennünket. Megmutatta azt is, milyen a másik embert testvérnek tekintő élet.

Nem tekintette testvérenek a gonoszokat, a diktátorokat, a jellemtelen parancsvégrehajtókat és kapzsi együttműködőket, kérlelhetetlenül biztos morális ítélet sugárzott a tekintetéből. De arra, aki ezt nem tette lehetetlenné, arra jóindulattal nézett, annak lefegyverző módon megelőlegezte a testvéri bizalmát.

Egyszer a hazugságról beszélt. A szándékosan elkövetett, önző hazugságról. Azt mondta, ez egy jó dolog. Mert ez egy norma. A csaló, amikor hazudik, elárulja, hogy tudja, mi volna a helyes. És ez már egy kiindulópont.

Heller Ágnes meghalt*

Heller Ágnes beleúszott az éjszakába. Úgy halt meg, mint romantikus fiatal lány egy Schumann-dalban.

Láttam, miket hörögnek a magyar posztolók és kommentelők péntek este óta „a kommunista zsidó vén szipirtóról”, de hát mit lehet várni.

Nem törődünk ilyesmivel.

Heller Ágnes – millió idegesítő hibája és tévedése ellenére – az életünk része, magyarországi, európai, amerikai, ázsiai olvasóié és hallgatóié, az éles hangja, a kamaszos nevetése ott a fülünkben, szívós, törhetetlen egyénisége az emlékezetünkben. Az volt az ember benyomása, hogy örökké fog élni – de ő kifogott mindenkin és a sorson, nem várta meg a hanyatlást és a késő aggkort, meghalt ez a makkegészséges, kilencvenéves fruska, kicselezve a hosszú szenvedést. És örületbe fog kergetni mindenkit avval, hogy kiderül róla: halhatatlan.

Nekrológírók szokásával ellentétben nem a hajdani (megszakadt) barátságunkról, azaz magamról fogok írni.

Hanem csak órála most.

Az elnyomhatatlan és lebírhatatlan életerő és tehetség jutott ennek a pesti zsidó lánynak az osztályrészéül a náciizmus, majd a sztálinizmus korszakában, élt, ahogy tudott, tévelyegve, meg-

térve, fölszabadulva, összezavarodva, de makacsul gondolkodva az emberiség történetének legrosszabb korszakában. De mint a vadmacska, kiszabadult mindenhonnan, nem hagyta magát legyőzni, pedig milyen hatalmas, tekintélyes, éles elméjű férfiak próbálták világlátásukhoz csatolni. Hagyta is magát, meg nem is, de végül túljárt mindenkinek az eszén, az lett, aki lett, függetlenül mindenkitől.

Hogy a csudába ne lett volna kommunista – mint tíz- és százmilliók a második világháború után –, és hogy a csudába ne hagyta volna faképnél a pártot 1956 után, kis megalkuvásokkal és nagy lázadásokkal? Jellegzetes egyébként, hogy a mai Magyarországon azt ócsárolják kommunistának, aki szembeszegült a párttal, a vezető apparatcsikok százai jó hazafinak számítanak – az „elhajlók”, az eretnekek, a „másként gondolkodók”, azok, akik szembeszálltak a zsarnoksággal így vagy úgy, óvatosabban vagy merészebben, no, hát aztán őket nem lehet elviselni –, de hát evvel se kell bajmóldni, majd elmúlik magától.

Ám fura volt Heller Ágnesnek ez a kommunistasága meg marxizmusa.

Elmondja valamelyik önéletrajzi vallomásában, hogy Lukács marxista főművét (*Történelem és osztálytudat*, 1923) már csak ausztráliai számkivetettségében olvasta, a nagy öreg halála után, s az után, hogy – régen lezárult – marxista korszakának jelentős műveit már megírta. Lukácsban őt (mint egyébként sokakat) nem a hajdani forradalmi ideológus vonzotta, hanem a kiábrándultságát talán maga előtt is titkoló, egyre konzervatívabb, egyre klasszikusabb faktúrájú humanista tudós. Akinek a kezében volt a nagy filozófia kulcsa, amellyel nyitható volt a kapu, amelyen a fiatal Heller Ágnes be akart sétálni. Be is jutott, és megtalálta a kincseskamrát, a nagy filozófiát, amely semmi máshoz nem hasonlítható élvezetet jelent a fogékony gondolkodónak, ami csakis a legmagasabb rendű zene öröméhez hasonlítható.

* Megjelent a hvg.hu hírportálon 2019. július 20-án. (https://hvg.hu/kultura/20190720_TGM_Heller_Agnes_meghalt)

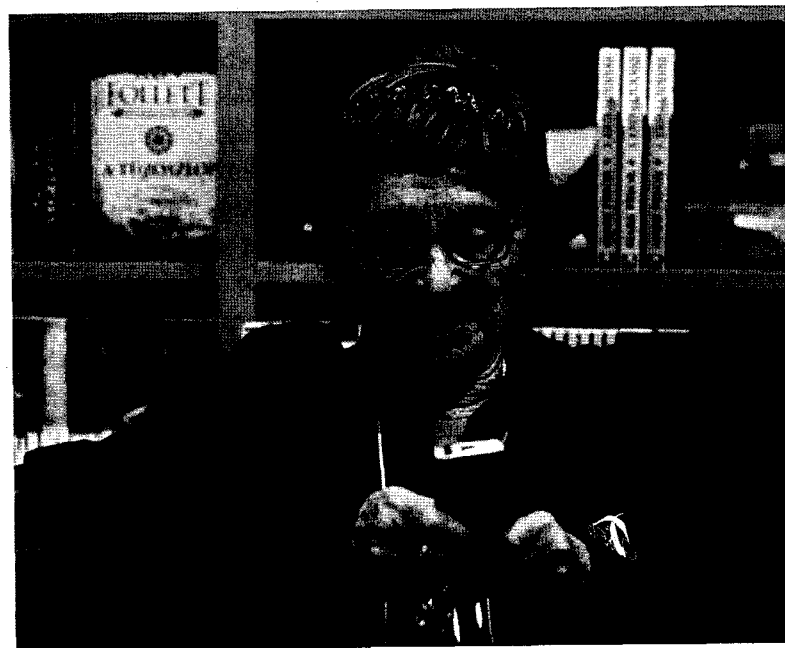
Heller Ágnes írni kezdte a műveit, amelyek tele voltak tárgyi tévedésekkel, elírásokkal, történeti anakronizmusokkal, nem tudatosított elfogultságokkal – ezt kicsinyes, alacsony szellemek nagy gaudiummal rótták föl neki –, de szövegei hatalmas, vegyes minőségű tömegében minduntalan fölbukkan valami összetéveszthetetlenül eredeti ötlet, villámfényű meglátás, merész paradoxon. Amikor a legutóbbi években már csaknem lemondtam róla („hanyatlik”, gondoltam közhelyesen), belelapoztam a gólyáknak írott népszerű filozófiatörténetébe a könyvesboltban, s azon kaptam magam, hogy órák óta olvasom. Magával ragadott egyrészt a filozófia iránti kitartó szeretete, másrészt meg az a meglepő képessége, hogy a klasszikusokat úgy olvassa, mint eleven vitapartnereket, hogy küzd velük, pörlekedik, veszekszik velük – mint a legjobb tanítványaink, akik nem hagyják magukat, hiába a tanár nagy intellektuális tapasztalata és kifinomult műfogásai, ügyetlenül, de ihletetten bizonyítják rájuk a logikátlanságainkat és fölületességeinket –, és hát nincs ennél fontosabb dolog.

Mi az igazság?

Mire való az emberi élet?

Mi a gondolkodás?

Mindezeket illetően igenis veszekedni kell Spinozával, Kanttal, Hegellel, Marxszal, Nietzschevel, Lukáccsal. A kései Heller Ágnes szerint nem is fontos, kinek van igaza, csak ez a végtelen beszélgetés a lényeges – amivel én egyáltalán nem értek egyet. Ugyanakkor ez a kommunikációs végtelenség („rossz végtelen”, mondanám én Hegellel) a kései liberalizmus megkülönböztető jegye, s a kései liberalizmus világekorszaka (1968–1989) volt Heller Ágnes fénykora, amelyről kezdetben nem tudta, hogy alapjában konzervatív korszak – a forradalmi megváltás elutasításának korszaka, amely a rendszerellenes „fundamentális opposíció” magatartását a „totalitárius” szóval próbálta rosszhiszeműen leírni –, de amit aztán megértett, s a maga jellegzetes makacsságával képviselt is. Temperamentuma

nem, de álláspontja merőben konzervatív volt. „Gazsi azt hiszi – mondta a *888.hu*-nak adott interjújában –, hogy ha megszüntethető a kapitalizmus, akkor a világon minden rendbe fog jönni.”

Függetlenül attól, hogy én mit hiszek, ami föltűnő ebben, hogy teljesen azonos a konzervatív polgár Karinthynek a Lukács-paródiájával. „Bebizonyítjuk fentieket, s minden jobbra fordul.”

Ahogy a *Kommunista Kiáltvány* mondja: „ezt a bűnt bevalljuk”.

Heller Ágnes a kései liberalizmus és a posztmodern újkonzervativizmus egy részének a relativista szkepszisét osztotta élete utolsó négy évtizedében (ha nem is teljesen következetesen), ami érdekes módon felel *egyetlen* igazi baloldali munkájának, a Marx szűkeletelméletéről írott esszének a mondanivalójával. (Külföldön ez a szöveg Heller világhírének alapja, ez a legolvasottabb műve, amelyet nyugati és távol-keleti egyetemeken tucatjain tanulmányoznak elmélyülten és lelkesen.) Marx humanista historizmusát már akkor relativista mezőkre terelte.

Heller Ágnes az utóbbi időben beleelegyedett a magyarországi politikába – főleg arról lett híres, hogy a Jobbikkal való ballib együttműködést szorgalmazta –, bár szerintem nem volt politikai érzéke, és mérhetetlenül nem érdekelte az államélet. Fölfogta persze, hogy az Orbán-rezsim mennyire veszélyes a magyar népre nézve, de hát ezt azért milliók sejtik. Ebben sajnos nem volt se sikeres, se színvonalas, szidta a rendszert, mint akárki – mintha ebben elfelejtette volna, hogy ő filozófus, professzionátus gondolkodó.

Nem számít, jelentéktelen epizód, bár a Setét Jenővel folytatott televíziós vitában (amelyben szerintem egyértelműen Setét Jenőnek volt igaza a Jobbikot illetően) morális hibát követett el, és nem volt méltó önmagához. Azért ne feledjük el, hogy nem a politika volt Heller Ágnes terepe, és nem szabad erről megítélnünk, akkor se, ha a bulvár fölkapta –, mert tipikus diszkriminatív módon viccesnek találta, hogy az idős asszony bele mer beszélni a középkorú és fiatal férfiak kakaskodásába és disznólkodásába. Felejtsük el.

Sajnálatos, hogy ennyire félreértik – hiszen dacos-kihívó nyilatkozatai ellenére Arany János-bálványozó, hagyományosan érzelmes magyar patrióta volt és az utóbbi időben harcosan zsidó (ez utóbbi miatt zördültünk össze egyszer alaposan) –, noha voltaképpen élete legtöbb órája a szellemi hagyomány szerelmeta ostromlásával és megvilágításával telt.

A halál csöppet se illik hozzá, mint ahogyan az öregség se illet, s most, hogy már nincs közöttünk – ami egyszerűen hihetetlen –, ugyanaz veszi körül, mint ifjúkorában: szeretet, bosszúság, polémia, ihlet. Nem mondom, hogy nyugodjék békében, mert úgyse fog.

A tévelygők útmutatója

Moses Maimonidész (1138–1204) rabbi azonos című főművére utalok. Heller Ágnes róla szóló tanulmányát (Címe: *Hogyan szólítja meg Maimonidész azokat, akik nem tehetnek mást, mint hogy útmutató nélkül tévelyegnek?*) így zárja: „Az első két parancsolat, mely az abszolút transzcendencia megfejthetetlen titkát hordozza a kinyilatkoztatásban. Ezzel próbálom kérdésemet megválaszolni: *A tévelygők útmutatója a titokkal szólítja meg azokat, akik útmutatás nélkül tévelyegnek*”.

Rosszkedvünk nyara ez.

Már megint elment valaki, aki pótolhatatlan. Most az Ági. Pedig alig néhány hete még együtt ünnepelték a születésnapját egy másik pótolhatatlannal. Vidám volt, csicsergően egészséges, halhatatlannak láttuk a halhatatlant.

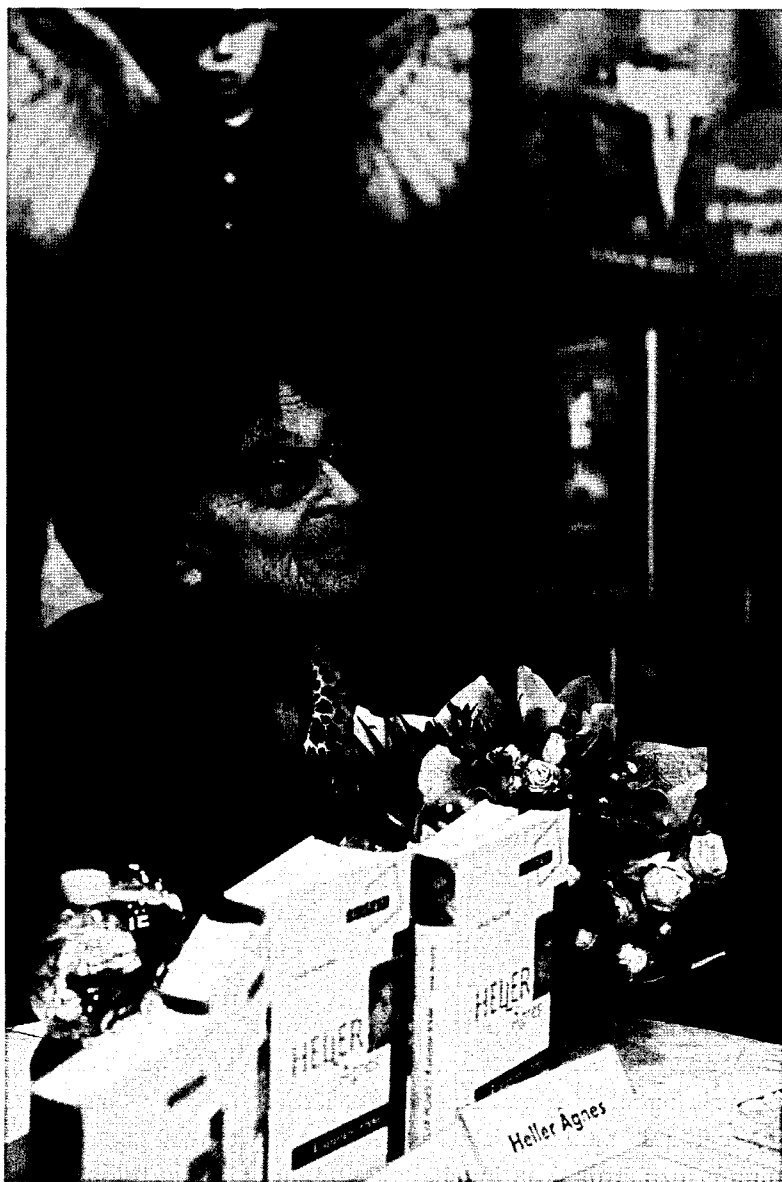
Mondják, szép volt a halála. Vízben úszva, amit annyira szeretett, árral szemben is, de hányszor kellett neki úgy! A víz mentette meg a gyilkosok elől, naponta úszott, élvezte, ahogyan legyőzi önmagát. Most a víz fogadta be. A végén mindenkit legyőz valami.

A mindennapi életünk része volt. Újabb könyveinek bemutatói, dedikálások, író-olvasó találkozók, házi koncertek, kerti partik, olvasóköri, baráti vacsorák. Ágikám, mindegy, te hova ülsz, úgyis te vagy középen. Nem lehetett nem imádni, szerényen nyugtázta. Örökmozgó szabadságszimbólum, aki a gondolkodó, cselekvő ember egyre borúsabbra forduló világába bármikor képes volt új élményt jelentő, tehát boldog perceket csempészni.

Bármiről szívesen beszélt, de vele vigyázni kellett a szavakkal. Analizált, szálakra bontott, történelembe ágyazott minden választ, ami persze szintézise volt mindannak, amiről kérdeztük. Megtanultuk, aztán újra, újra elfelejtettük, hogy a filozófiának saját nyelve van, más a *lét* és más a *legyen*, mert más a *lényeg* és más a *jelenség*, hogy a *látszatról* már szó se essék. Vagy essék, essen, eshet, de ne itt. Életvezetési tanácsadás volt egy-egy ilyen beszélgetés. Történelmi kalandregény a filozófiáról, esztétikáról, önmagunkról. Hogy a cél nem a *boldog*, hanem az *értelmes* élet. Találd meg, mi a *Jó*, mi az *Igaz* és mi a *Szép*. Találd meg a magad belsőből vezérelt filozófiáját, mert minden filozófus egy másik Csipkerózsikát csókol életre, és eszerint *gondolkozz, cselekedj, így élj!*

Önmagán gyakorolta a kételkedést. Sose hidd, hogy mindenben neked van igazad! Mert nem elég tudni. Gondolkodni kell. Hallgass a daimonionodra, őrzőangyalodra, az intuícióra! Minél kritikusabban vizsgálgtatta önmagát, annál erősebbnek láttuk. „Ezt ma már nem írnám le”. „Már akkor tudnom kellett volna”. „Nem engedtem, hogy újra kiadják”. „Ma már nem tennék ilyen kivételt”. „A mai ízlésem szerint túl nagy hangsúlyt fektettem...”

Viharos időkben, viharos helyre született, ilyen-olyan ideológiák gúzsából kellett kitörnie. Lépésről lépésre, mint Thészeusz a hajóját, egymás után cserélte ki a marxizmus hajójának elemeit, közben nem odavaló alkatrészeket is hozzáadott ehhez a folyamatosan karbantartás alatt álló „hajóhoz”. Helyettünk is tette, az ilyen-olyan ideológiákat mi csak elfelejteni lettünk volna képesek, nemhogy meghaladni. Elment, visszajött, újra el, de mindig vissza mégis, mert hova máshova. Kutatta önmagán, hogyan lehet egy elidegenedő világhoz nem elidegenedetten viszonyulni. Hát persze! Ahogy az ember az emberiséghez viszonyul. Kockázatos? Naná! Akár még perbe is fognak megint. Láta, hogyne látta volna, hova vezethet az „Ős patkány” által terjesztett kór, a meg nem gondolt gondolat, az újra fertőző etnikai nacionalizmus. Százmilliók pusztulhatnak el

újra – mondta nemrég. Amerre járt, mindenhol elmondta. Ilyenkor még gyorsabban beszélt, fölemelte a hangját, félbehagyott mondatok követték egymást. „Ha Európának arca volna, az övé lenne az – lelkesedéstől izzó és a kontinens fájdalmainál ráncos” – mondja róla francia kollégája.

Ági! Mondd, van szép halál?

Nem azt mondom, hogy tudom a választ, de van válaszem rá. Tartalmas halál. Értelmes halál. Újraolvasásra készítő halál. Halál halál. Kényelmetlen halál. A szintézis nem jön többé házhoz. Figyelmeztető halál. Ne szokj le a gondolkodásról, a cselekvésről. Él az eddigi normád szerint. Cselekedj. Most éppen az árral szembe ússz. Ezt diktálja Törvényed is, ez Erkölcöd parancsa is. A halálnak sincs teleológiája. Ha a véletlen szép, a halál is az. Szépsége éppen véletlenségében mutatkozik. A halál mint táj. A víz. Sima víztükör. Nyugodt. A kijelölt útján gondolkodott, cselekedett, élt. Ha így, akkor szép. Békés víztükör.

„Új házat épít, ki megszületett, / s ha meghal, átengedi másnak. / Ez másként lát neki a folytatásnak, / és senki nem építi meg.”

Ettől félhetünk. És abban bízhatunk.

* Goethe: *Nyugat-Keleti Díván*. Hikmet-Name. Bölcs mondások könyve (Ford: Eörsi István)

Egy ellenfelem halálára

Heller Ágnes úgy halt meg, ahogy élt: cselekvésben, harcban. Nem csak abból nem engedett, amihez munkássága kezdeti évei után eljutott: a kanti előképek alapján létrejött Európai Unió transzcendentális eszméjéből és abból, hogy megvalósítható. Azt is belátta, hogy – szemben minden korábbi, induló eszméivel – nem lehet minden ellentmondást feloldani. Hogy más szóval éljek: a világ nem váltható meg. A megváltás szintje nem a valóság. Úgy látta már, hogy egy posztszekuláris világ jön el, melyben újra helye lesz a vallásnak.

Ez az intenzív, heveségektől sem mentes, fordulatait túl könnyen megvalósító, mozgékony szellemi életét megőrizni tudó ember abból sem engedett, hogy fizikailag közel maradjon valamennyire a természethez. Nem akart a természettől teljesen elszakadni. Szellemi életet élő embernek ez az elszakadás különösen nagy fenyegetés, nem csak a politikai önkény. Nem gondol a testére, mint a szellem fejlesztendő, karbantartandó hordozójára, és amikor már gondol rá, többnyire késő. Időnek előtte, így vagy úgy, tönkre megy a teste. Kilencvenévesen is úszott. Kitétte magát a teremtet világnak is, az öregkori mozgékonyágáért is megküzdött az ember adta lehetőségekhez mérten. Ebben a küzdelemben érte a halál. Úszás közben, a Balatonban.

Van ebben a magatartásában is valami mélyen filozófiai. Becsülöm érte.

Mindaz, ami a pártállam idején történt, beleértve Heller Ágnes ama munkáit is, melyek annak a rendszernek az eszmeiségének megfelelően születtek, olyan bűn, amit soha nem akarok feledni. Értem, hogy a pártállammal való azonosulás reakció is volt a fasizmus rettenetére, de ez nem változtat azon, hogy az eredménye nekem örökre „túl erős”, mert a maga bolsevista módján volt kirekesztően, nyomorítóan rettenetes. Heller Ágnes azonban azzal is megmaradt az emlékeimben, hogy hogyan és mennyire csökkent bennem a szakadék vele szemben.

Mert el tudott jutni a politikai gondolkodás területén a bűn fogalmáig. Amely nem pusztá tévedés. Végül önnön magára, alkotói munkájának egy, a pártállammal azonosuló szakaszára is alkalmazni volt képes ezt a fogalmat. Az erkölcs, vele a bűn valójában a ráción belül van, még ha ez nehezen is magyarázható. Ő se magyarázta tovább. Ezért is becsülöm.

Amikor nyolcvanhárom évesen ezeknek a napoknak viszonylag hideg balatoni vizében leúszom a magam fél vagy egy kilométerét, mindig eszembe jut, hogy a hideg vízben, jó távol már a parttól, könnyen végem lehet. De nekem szorongásos a természetem, neki talán nem volt annyira.

A távolság, amely elválasztott tőle, fokozatosan csökkent számomra. De nem azért, mert egy idő óta nagyjából egy irányba lövünk. Ez nekem nem sokat számított, túl könnyű megoldás az összhanghoz. Az ő érdeméből is csökkent. Megszűnnie talán soha nem lesz lehetséges – legalábbis bennem. Túl erős, ami már jóvátehetetlen, és felejtetni nem vagyok hajlandó. Csak megbocsátani – ha van értelme.

Ajándék volt, hogy ennek az évnek márciusában három napot és egy repülőt megtett hazautazást vele töltöttem. (Előtte érdemben sohase találkoztunk, és személyesen sohase beszélgettünk. Egy televíziós ATV-műsorban volt csak egyszer a társam, de az csak szereplés volt.)

A németországi Herrnhuti Akadémia hívott meg egy három napos, csak kettőnkre szabott szimpozicionra a magyarországi helyzetéről. A tüzet és a vizet. Akkor már megírtam Kőbányai felkérésére azt a szöveget, amely a 90. születésnapjára kiadott Festschriftben megjelent, de a szövegét még nem ismerte. Az a szöveg nem igazán illett egy ilyen ünneplő kötetbe, de Kőbányai legalábbis számolt vele.

Herrnhutban, a szimpozicionon nyílt rá mód először, hogy személyesen beszélgethessek vele. A fogalmakról próbáltam vele beszélni, de nem a filozófia (és egyáltalán nem a metafizika), hanem szűkebb szakmám, a fogalomelmélet alapján. Ez a szakterület, noha tárgya nagyon elvont (hisz mi van elvontabb a puszta fogalmaknál – és kit érdekelnek?), valójában empirikus tudomány, ha nem is alakultak még ki eléggé egzakt módszerei. De biztos eljön az idő, amikor természettudománnyá válik. A fizikával és a kémiával se volt ez másképp.

Egy idő – rövid idő – után megértette, hogy nem a konkrét valamiről és a „konkrét” (tehát egyáltalán nem konkrét, hisz azonosíthatatlan) semmiről beszélek. A Valami és a Semmi fogalmáról van szó, és annak a gondolkodás mélységi folyamataiban játszott jelentőségéről. A Valami és a Semmi semmilyen más további, általánosabb fogalomra nem vezethető tovább. És ezért kijelölik a gondolhatóság határait. A Valamin túl nincs racionálisan elgondolható – azon „belül”, annak „fajtáiként” minden az. És akkor meglepetésemre azt mondta, hogy ez valójában összhangban van a filozófiai tradícióval. Ő, a filozófus, nekem, a mérnöknek.

Nem igazán tudom ugyan, hogy hogyan értette ezt. Én nem ismerek olyan filozófust, aki számomra hitelesen, anélkül, hogy elszállt volna a kitalálások világába, foglalkozott volna a fenti nézőpontból magukkal a fogalmakkal, a közöttük fennálló értelmi összefüggések hálózatával, különösen pedig ezzel a közgondolkodásban semmitmondónak látszó kettővel, a Valami és a Semmi fogalmának kitüntetett szerepével. Ezért volt megrendítő, amit mondott.

Feltételeztem, hogy úgy értette: a filozófia rejtett tradícióival van összhangban.

Többet erről nem beszélhettem vele. Látszólag pusztán Heller halála akadályozta meg. Ez talán azt is jelentheti, hogy eleve lehetetlen lett volna a beszélgetés folytatása. Mert bizonyára azért nem tudhatom meg, hogyan értette kijelentését Heller, mert én nem tudhatom meg. Ebben semmi misztikus nincs. Egyszerűen nem vagyok hivatott rá, és kész. Aki akár csak egy kicsit is érteni véli a fenti gondolatmenetemet a fogalmak természetéről, talán azt is egy kicsit érti, hogy aki úgy gondolkodik, ahogy én, azzal ilyesmi megtörténik. És magára vessen.

Persze lehet, hogy ez az egész pusztán „farce”, és Heller sem értette a fenti gondolatmenetemet. Ő is Rosenzweigre (vagy hasonszórúre) asszociált, amivel elárulta (volna), hogy nem azt értette, amit én (de ezt *akarátán kívül* nem árulhatta el – nekem). Talán azért nem, hogy azt higgyem továbbra is, hogy megértette, és ezért hálás legyek neki. Tehát nem ő akarta így, hanem a végzet vagy az isten. Így, ezzel a szörnyű becsapással akart kedvezni nekem a végzet vagy az isten, mert túl gyengének vélt ahhoz, hogy elviseljem a kiábrándító valót. Hogy soha sem érem el, hogy értsen.

De ez az isten tévedett. Mármint az, akit emberi ésszel annak vélünk. Nekem az ilyen „emberszabású” isten nem az Istenem. Inkább fordítva lehet. Az ember a maga esendőségében is Istenszabású. De se erről, se arról, ami nekem Isten, nem mondható semmi. Isten egy olyan fogalom, melynek legfeljebb annyi a tartalma, hogy több, mint amennyi érzékelhető, észlelhető és gondolható. Megvannak erre a filozófia szakkifejezései. Nem az enyéme. Nekem azt jelenti, hogy örökre be vagyunk zárva a Valami és a Semmi által meghatározott fogalmak világába. Ez a világ az elvontság és a pontosság irányában azonban egyre tágítható.

Az Istenről emberi tulajdonságokat feltételezni úgy, ahogy ezt a hagyomány, az emberi gondolkodás feltételezi, a szememben me-

rő Istentagadó pogányság. Tehát az a nevetséges emberi feltevés is, hogy bárkit „becsapna”. Ezen nem változtat, hogy Isten remélhetőleg bennünk van. Legalábbis, hogy szépek is vagyunk – és sok függ a döntéseinktől. És hogy ennek felismerésére több évtizednek kellett. És mennyi van még előttünk.

Kész. Akár így, akár úgy, akár amúgy, ilyen a végzet. Az enyém. Nemcsak azt nem tudhatom meg többé, hogy miért van a fogalomelmélet két csúcspogalmára vonatkozó megállapítás összhangban a filozófiai hagyománnyal, hanem azt sem, hogy ő valójában hogyan érti Istent. Mert ez nem ugyanaz, mint amit filozófiailag róla mondhat.

De mégis megkönnyebbültem, mert azt éreztem akkor ott a szavaiból, hogy valahogy engem is elfogadott. Ahogy én őt. Önző valami a megértés hatása abban, akit valahogy mégis megértenek. De ő tette meg akkor irányomban ezt a gesztust. Nem felejttem el.

Az iránta tanúsított ájult tiszteletek nem az én ügyeim. Élete a közép-európai és magyar keretek jellegzetességeivel volt terhes, akárcsak mindannyiunké. Nem valami szívderítő. De megpróbált kifelé és felfelé kapaszkodni belőlük. Ameddig jutott, az ő érdeme. Ahogy ki tudott lépni a sorból 1944-ben a téglagyárba menet, ez a bátor kilépési képesség megmaradt benne.

Eddig tartott.

Hihetetlen

Vasárnap este még nála voltunk vendégségben, a balkonon ültünk, ahonnan gyönyörű kilátás nyílik a városra, déli irányból. Összesen heten voltunk, ittunk ezt-azt, s nem mertük bevallani, hogy jó kedvünk van. Nem úgy a házigazda, Heller Ági, aki talán kevesebbet ivott vendégeinél, mégis láthatóan élvezte az életet. „Majd hagyom magam elkeseríteni az urainktól. Megéltem én már rosszabb időket is, s mindig én éltem túl a rezsimet”. Valószínűleg még most is azt hitte. Kilencvenévesen. Amibe persze belejátszott töretlen történelmi optimizmusa is.

Bevallom, én is azt hittem, hogy halhatatlan. Olyan energiával röpködött haláláig a világban, hogy azt egy fiatal ember is megirigyelhette volna. S olyan mennyiségben ontotta magából a könyveket, ahogy alig valaki az európai kultúrtörténetben. Ez persze talán túlzás. De mindannyiunknak ez volt a benyomása. De minek mesélem ezt? Aki odafigyelt rá, tudja mindezt.

S még sincsen többé közöttünk. Az említett vasárnapra következő pénteken (tegnap) beúszott a Balatonba a nálánál vagy másfél évtizeddel fiatalabb tanítványával, kolléganőjével, barátnőjével, aki egy idő múlva már nem bírta Ági tempóját, s visszafordult; ebben nem volt semmi rendkívüli, hosszú évek óta együtt töltöttek két hetet Balatonalmádiban, s hacsak az idő engedte, naponta beúsztak a tóba, s Ági minden egyes alkalommal tovább úszott, amikor Mari már visszafordult. Mari mindig szorongott, amikor elengedte Ágit, de hát soha nem létezett olyan hatalom, amely őt bármiféle

elhatározásától eltántoríthatta volna. Ezen a pénteken azonban Mari szorongása megalapozott volt. Ágit már csak holtan hozták ki a tóból. Bekövetkezett, amit sokan, közöttük jómagam, elképzelni sem tudtunk. Meghalt, befejezte életét. Hogy vajon mi történt, azt valószínűleg soha nem fogjuk megtudni, azt kell gondolnunk, hogy szívroham végzett vele, hiszen kiváló úszó volt, s a tó aznap délután – ahogy mondani szokták – békés arcát mutatta. Szóval Ági mégsem volt halhatatlan. De a kilencven évet úgy élte végig, mintha az harminc sem lett volna. Mindig a génjeire hivatkozott, én azonban biztos vagyok benne, hogy pszichéje is döntő szerepet játszott. Nem abban, hogy hosszú élete volt, hanem hogy nem sikerült megőregednie. Az ugyanis, hogy nem félt semmitől és senkitől.

Idestova hatvanöt éve ismertem. Ismerem, írtam volna önkéntelenül, de bármily fájó is, a jelen idő tegnap délután óta, ha hihetetlen is, nem érvényes.

Egy Spinoza-szemináriumot tartott a Lenin Intézetben az év folyamunknak. Nem volt tanára az említett kiváló intézménynek, meghívták egy alkalomra. Ez a tény azt valószínűsíti, hogy '56-ot írtunk, a Lenin Intézet filozófiaoktatói közül azok, akiknek sejtelmük volt a filozófiáról, már megpendíthették azoknak, akiknek sejtelmük sem volt róla (a többség), hogy mi lenne, ha... Az utóbbiak meg, mert már zavarodottak voltak, nem álltak ellent. Ági el volt képedve tudatlanságunkat tapasztalván. Harmadéves filozófia szakosok, s halvány gőzük sincs a filozófiáról! Engem megjegyzett, s azt hitte, volt ott valaki, aki valamennyire járatos a filozófia tájékán. Ebben persze tévedett, de most nem rólam van szó.

Amikor azután a forradalmat követően még vagy két évig taníthatt az egyetemen, s mi is átkerültünk a Lenin Intézetből az ELTE Bölcskarára, hallgattam előadásait is az általános etikáról meg az egzisztencialista etikáról; rendszeresen találkoztunk, s összebarátkoztunk. Meg kell jegyeznem, ragyogó előadó volt, mindig is élvezetes volt hallgatni az előadásait.

1957-1958-tól kezdve lényegében közös volt az életünk, különösen azt követően, hogy nagyjából úgy 1962-től Ági mestere, Lukács engem is tanítványául fogadott. Nem, nem feledkeztem meg arról a majd' két évtizedről, melyet Ági emigrációban töltött, előbb Ausztráliában, Melbourne-ben, majd az Államokban, New Yorkban. Azokban az években kétségtelenül eltávolodtunk egymástól, de aztán a hazatelepülése óta eltelt idő elmosta a tudatomban azt az időszakot. Mintha ausztráliai és amerikai évei nem is léteztek volna. Mindenekelőtt a hatvanas és a hetvenes évek, az úgynevezett Budapesti Iskola évei élnek bennem, és éltek benne is a nagyon szoros barátság korszakaként. Vajon akkor mindent egyformán láttunk és gondoltunk? Ma már nagyon is jól tudom, hogy nem. S részben a gondolati szétfejlődésünk vezetett oda, hogy az iskola felbomlott, hogy a hetvenes évek végétől megszűnt a közös élet és a közös gondolkodás.

De a valaha-volt közös gondolkodás érzelmi nyomait semmi nem törölkötte el. Jóllehet talán a legalapvetőbb dologban egyre kevésbé értettünk egyet. Ne a politikára gondoljanak. Konkrét politikai állásfoglalásaink a dolog lényegét tekintve majd mindig megegyeztek egymással. Az emberképünk különbözött el, s ez filozófusok esetében – mert hát azok volnánk – nem lényegtelen. Azt is meg merném kockáztatni, hogy talán a legdöntőbb. Ági megmaradt humanistának – használom a kifejezést, bár nem egészen értem, mit jelent. Hitt az emberben? Lehet, hogy nagyon mérges lett volna, hogy ezt állítom; de megmagyarázom, miről van szó. Ági – velem egybehangzóan – azt gondolta, hogy jó és tisztességes emberek vannak, ergo nem lehetetlen, hogy az emberek többsége előbb-utóbb jóvá és tisztességesse váljon. Én sem tartom persze lehetetlennek, hisz' vannak csodák. De több mint valószínűtlen. Szememben ellentmond minden releváns tapasztalatnak. Nem azért, mintha valamifajta rosszaság vagy tisztességtelenség genetikailag bele lenne kódolva az emberekbe. Szó sincs róla. A jó és tisztessé-

ges emberi egyedek nem egy másik állatfajhoz tartoznak, mint a rosszak és tisztességtelenek. Hanem mert kevesen engedik meg, talán kevesen engedhetik meg maguknak, hogy ne érdekeiknek megfelelően cselekedjenek.

Itt az ideje, hogy kettőnk történetének ugyancsak vázlatos képét befejezván megpróbáljam e szomorú alkalommal elmondani azt, ami Heller Ágnes életútját szememben olyan rendkívülivé, egyedivé teszi. Ki volt ez a nő? Valahol olvastam, hogy korunknak, a Lukács utáni korszaknak a legjelentősebb magyar filozófusa volt. Ez minden kétségen felül igaz, én is így hiszem, ha nem is mindenkivel egybehangzóan. De hogyan is lett filozófus a holokausztot túlélő leány, aki elvesztette apját, s fiatal barátai közül első szerelmét is, sokakat? Gyanítom, hogy a holokauszt szerepet játszott nála is (nálam biztosan) a pályaválasztásában, bár ő nem így gondolta. Igaz, a holokauszt eredményeképpen cionistává lett, talán ezzel reagálva le szörnyű élményeit. A cionistáknál ismerkedett meg első férjével, Hermann Istvánnal is, de az érettségi után még vegyésznek készült. Csakhogy Hermann egyszer elvitte magával Lukács egy előadására, s Ági beleszeretett a filozófiába (gyanítom, Lukácsba szeretett bele, de őt nem választhatta, csak a filozófiát). Élete végéig a filozófiát nevezte élete legnagyobb szerelmének. Lukács kitüntetett figyelmet szentelt neki tanítványai között. A részletek talán nem igazán érdekesek, Heller első, Csernisevskijről szóló könyve nem tudom, hogy igazán említésre méltó-e. Mindegy is, a kor szellemének bizonyosan megfelelt, 26 éves korában megvédte kandidátusi disszertációját. A következő – mai szemmel nézve bizony csakugyan problémás – könyve Kosztolányiról már a forradalom után jelent meg. Nehézségei a hatóságokkal tulajdonképpen csupán abból fakadtak, hogy nem volt hajlandó megtagadni mesterét, akit a párt a forradalom után feketelistára tett: az egyetemre a lábát sem tehetette be. S amikor hamarosan felszámolták Lukács tanszékét is az egyetemen, a tanszéken oktató Lukács-tanítványokat középisko-

lákba küldték. Heller évekig gimnáziumban tanított, amíg azután a rendszerrel szemben némiképp kritikussá vált Hegedűs András 1963-ban oda nem vette az MTA Szociológiai Intézetébe.

A kádárizmusnak nevezett „liberális” szocializmus idején – „aki nincs ellenünk, az velünk van” – Lukácsot békén hagyták, s mi, a köréje sereglő fiatal és még fiatalabb filozófusok, nyugodtan írhattuk filozófiai munkáinkat. Hangsúlyozom, ezek filozófiai munkák voltak, ha nem is a hivatalos marxizmus, a dialektikus és történelmi materializmus szelleme hatotta át őket. Heller már akkor is ontotta a könyveket, ebben az időben született Arisztotelészről szóló könyve, *A reneszánsz ember* című mű, *A mindennapi élet* és néhány esszégyűjtemény. Hogy ezek marxista munkák voltak-e? Kétségtelenül időnként hivatkozott Marxra. De a kérdést döntse el az, akinek a dolog fontos.

1967-ben a párt meghirdette gazdasági reformprogramját, Lukács a programról szóló Unita-beli írása következtében elfogadottá vált, még Fehér Ferencnek, Heller második férjének is, aki valamiért a párt bögyében volt, tudott kutatói állást szerezni. De a varsói szerződés csapatainak csehszlovákiai bevonulása véget vetett az idillnek, s a mi szemünkről is lehullott a hályog. (Heller, Márkusék, Tordai Zádor, Sós Vilmos Korčulán nyilvánosan elítélték az agressziót – istenem, tegnap óta már egyikük sem él!) Egyértelmű volt, hogy a béke most már csak látszat, mi sem kívántuk fenntartani, s 1972-ben (isten malmait lassan őrölnék) a párt „vizsgálatot” indított ellenünk. Az eredmény: ’73-ban eltávolítottak bennünket (Hellert, Márkusékat, Kis Jánost, Bencét és jómagamat, Fehér önként csatlakozott) kutatói állásainkból, s publikációs tilalmat rendeltek el.

Az 1973 és 1977 közötti évek sok szempontból keservesek voltak a számunkra. Leginkább azért, mert míg Fehér, Márkusék és Heller úgy döntöttek, hogy emigrálnak, a két fiatalabb – akikkel nem volt kapcsolatunk – és én maradni akartunk. Hogy ki miért döntött úgy, ahogy döntött, az nem tartozik ide. Rettenetesen sokat

veszekedtünk, az iskola békéje is egyértelműen odalett. Ági, aki tulajdonképpen szívesebben maradt volna, úgy gondolta, hogy Feri nem viseli el az itteni viszonyokat, előbb-utóbb a börtönben köt ki, a Márkusék meg nem tudnak megélni, így ő is egyértelműen az emigráció mellett döntött. A Budapesti Iskola nem létezett többé. Ági ezt tudomásul vette, de élete végéig fájt érte a szíve. Élete legszébb korszakának nevezte.

Sikeres volt az egész világon; no persze a filozófia baloldali képviselőinél. Lassan-lassan elkezdte röpködő életmódját, a keleti blokkot leszámítva mindenütt járt és előadásokat tartott, a rendszerváltást követően aztán sokszor megfordult a volt valóságosan létezőben is. Élvezte életét, a személyiség önélvezete nagyon jellemző volt rá. S minthogy a rendszerváltás után többnyire itthon is megbecsülés és tisztelet övezte, New School-beli emeritálása után hazatelepült. Hogy miért? Soha nem kérdeztem meg tőle. Bántotta volna: napnál világosabb volt, hogy miattunk, régi (és új) barátai miatt. Életformáján nem kellett változtatnia. S hogy ebben az országban vad támadások is érték, az nem zavarta. Harcos volt, a maga igazának harcosa.

Azt hiszem, nem csak nekem fog hiányozni. Hihetetlen halála, melyet éppúgy tekinthetünk értelmetlennek, mint hozzá méltóan szépnak, mindenképpen űrt hagy maga után.

Vámos Tibor

Az élet filozófusa

A filozófusok többsége, miután a filozófia megszűnt a *mindentudás* arisztotelészi szerepét betölteni, általában egész munkásságát egy-egy nagy gondolat kidolgozásának szentelte, és erre igyekezett felépíteni a maga összefoglaló világrendjét. Heller Ágnes fiatalkorában ebbe is belekóstolt, de a környezet és a történelmi körülmények hamar eltérítették ezeket a világmegváltásokat is ígérő szerepektől, naponta adva fel újabb és újabb ellentmondó kérdéseket a gondolkodó emberek számára. A valós élet bonyolultságát és ideológiákba nehezen gyömöszölhető meglepetéseit a többség újabb és újabb gondolkodási kapaszkodókkal igyekszik megragadni, vagy lemondással, elfordulással a kutatás mélységeitől.

Heller saját történelméből és egyéniségéből fakadóan bátran és jókedvűen külön utat választott: elfogadva a valós élet sokfajtságát, igyekezett annak sodrásával úgy lépést tartani, hogy ez az együttlépés, sőt futás nemcsak megőrizte személyiségét, hanem meghatározójává vált.

A közember számára alig megfogható lett ez a kilencvenéves fiatalasszony, aki néhány heves beszélgetés után gyorsan körülutazta előadásaival a világot, eltűnt egy borszőnyi falusi otthonban, és, közben megnézve és megvitatva egy sor színházi bemutatót, nyilatkozott a napi politika aktualitásairól. Mindezzel párhuzamosan születtek az egyedi nézetvilágról és a történelmi világegyetemről szóló könyvek, alig követhető sorozatban.

Így lett ez a különös vonzó-taszító sokaság napi és maradandó tükre a valóságnak, az életünknek, egészszé a részekben, valóság-hűbb módon, mint a *kútásó gondolkodók szédületei*.

A rengeteg rész valós és önmagához hű személyiséget alkotott, a mindig autentikussá emelt Heller Ágival, nemzetköziségével, magyarságával, zsidóságával, baráti szenvedélyességével, ellentmondást nehezen tűrő, megértő valóságával. A sok töredék egységet alkot, az életét, közöttünk élt és elszállt életfilozófiává.

Váradi Júlia

Heller

Hell, heller, am hellsten. Világos, világosabb, legvilágosabb. Ő volt a leg... Egy 2012-ben rendezett konferencián Berlinben egy panelben ülhettem vele. Okos volt és világos, mint a nap. A magyarországi szólás- és médiaszabadság volt a téma. A moderátor a bemutatáskor azt mondta, hogy most a *kis nagy professzorasszony következik (die kleine grosse Professorin)*.

Büszke voltam, hogy nemcsak kortársa, beszélgetőtársa, de barátja is vagyok. Jó volt vele beszélgetni. Akárhogy, akármilyen formában, társaságban, kettesben, interjúkészítés közben vagy a strandon. Nem csak a szája, a teste is mosolygott. Pedig nagyon komoly és néha keserű dolgokról is beszélgettünk. Néha mást gondoltam, mint ő, de jó volt vele vitatkozni. Volt, hogy zavarba jöttem, ha nem értettem egyet vele, mert „hogyan jövök én ahhoz?” – de ebből soha sem csinált problémát, pedig fényévekkel volt messzebb a tudása. Szeretett vitatkozni, már csak az együtt gondolkodás kedvéért is.

1977-ben, a Charta '77 ellenzéki nyilatkozat megszületése idején hallottam először a nevét, mint olyan filozófusét, akiét nem volt tanácsos meghallani, emlegetni meg pláne nem, hiszen ő is az aláírók között volt. A Magyar Rádióban, ahol dolgoztam, akkoriban létezett tiltott nevek listája. Akik a listán szerepeltek, nem csak hogy nem szólalhattak meg egyetlen rádióműsorban sem, még a nevüket sem volt szabad kiejteni. Na azért ezt nem vettük annyira komolyan, de odáig nem merészkedtünk sajnos, hogy nyilvánosan *hellerezzünk*.

A vele készülő interjúk közben gyakran elkalandozott, pláne, ha látta rajtam, hogy szívesen hallgatom másról is, mint amiről megkérdeztem. Nem nagyon hagyta, hogy újabb kérdéseket tegyek föl, folyt belőle a szó. Volt persze, hogy türelmetlenül vártam a választ, siettem, tudtam, hogy még meg kell vágnom a felvételt és nem lesz rá elég időm, hogy végighallgassam. De várták az anyagot, kénytelen voltam jelezni. Ági persze azonnal megérezte a sietségemet és gyönyörűen lekerekítette a mondatot. Egy rádiósnak az ilyen kincset ér.

Fehér Ferivel is sikerült találkoznom. Nem csak okos volt, nagyon szépen tudott beszélni a fiatal nőekkel. Sose tudtam kideríteni, mit gondolt erről a bölcs asszony. De hogy bölcs, ahhoz nem fért kétség. És hogy egy térben ennyi jó gondolat hogy bírt megférni éveken át, arról is csak feltételezéseim vannak.

Ági nőként örök tinédzser maradt. Emlékszem, ahogy Farkas-házyék szárszói találkozájára érkezett boldog mosollyal, büszkén viselve a hasát is szabadon hagyó nyári öltözkét. Ő volt az, aki az ilyesmit még jóval nyolcvan fölött is megengedhette magának. Ügyet sem vetve a háta mögött összemосolyókra.

Másnap reggel egyébként együtt úsztam vele a Balatonban. Egy földvári szállodában töltöttük az éjszakát többedmagunkkal, ő volt az első, aki kora reggel lent termett a strandon, s mire én is leértem, már másodszor vágott neki egy hosszú menetnek. Úszás közben is ugyanolyan hévvel és gyönyörűséggel magyarázott, mint kint a szárazföldön. Nemcsak kitűnően és gyorsan úszott, de szerelmes is volt a vízbe.

Sokszor éreztem úgy, hogy Heller Ági nem tud nem lenni. Kevesekről gondoltam, hogy halhatatlanok. Jancsóról, Eörsiről, Esterházy Péterről. Ági is közéjük tartozott. És azt is gondolom, hogy ha el is temettük őket, itt maradtak velünk. Gondoljunk rájuk sokat! Amennyit csak tudunk. Nagyon jót tesz a rájuk gondolás, mert akkor tényleg itt vannak velünk.

Egy héttel később...

Amikor elkezdem írni ezeket a sorokat, éppen egy hét telt el a haláleset óta: Balatonalmádiban, a strandon Heller Ágnes előbb eltűnt, majd holtan megtalálták. Egy hét elteltével vele szeretnék beszélgetni; illetve szeretnék átgondolni valamit, ami rá vonatkozik. Az egyik legeslegközelebbi barátom volt; sok mindenről beszélgettünk, szinte mindenről: életről, filozófiáról, élményekről, emberekről, politikai és társadalmi kérdésekről. De egyvalamiről soha: a *halálról*. Nem ennek vagy annak az embernek a haláláról, hanem a halálról általában. Azt gondoltam, hogy (ahogy ő mondta gyakran a tanáráról, Lukács Györgyről) ebben a vonatkozásban ő is Epikurosz nézeteit követi: „Így a halál, amelyik a legszörnyűbb rossz, számunkra semmi: amíg itt vagyunk, a halál nincs itt, és amikor itt van, akkor mi nem vagyunk többé.” A hellenizmusban totális volt az elbizonytalanodás, az élet féltése az emberi szorongás legfőbb forrása volt; ilyen körülmények között mondja Epikurosz, hogy ne ezzel foglalkozzatok! A halál radikális értelemben túl van az életen, nem szerepel az élet horizontján.

A 20-21. századi embernek azonban már más tapasztalatok adatnak. Tavaly ősszel a frankfurti könyvvásáron volt Ági legújabb könyvének (*Der Wert des Zufalls*) bemutatója. Egy gombostűt se lehetett volna ledobni, ott ültem az első sorban, egy kicsit oldalt, hogy ne találkozzon állandóan a tekintetünk. Itt mesélte: a nyilasok egy nagyobb csoporttal négyszer is kikísérték, kiterelték a Duna-partra. (Eddig tudtuk.) Ott áll egy apró termetű 14-15 éves kislány, és hallja:

lövés, csobbanás, lövés, csobbanás. És utána azt mondta, hogy az életében többé nem tudott félni. (Clemens Verenkotte, az ARD-nek készített nekrológiájában éppen ezt emelte ki: „A félelmet soha nem ismerte, miközben a magyar filozófusnőnek gyakran lett volna erre oka életében.”) Én viszont azt gondolom, hogy ez a halál tabuizálásának alapélménye: lövés, csobbanás, lövés, csobbanás. És eszembe jutottak Adorno jól ismert sorai a *Negatív dialektikából*: „A milliókkal szemben elkövetett gyilkosság után a halál valami olyasmivé vált, amitől még sohasem kellett ennyire félni.” A halálfélelem Auschwitz után erősödött föl, olyannyira (mondanám én), hogy már nem lehet racionálisan kezelni. (Milyen érdekes, hogy Ági mennyire nem szerette ezt a könyvet, a június 17-i, a Három Hollóban sorra került beszélgetésünkön Bacsó Béla barátom éppen erre kérdezett rá.)

Már Epikurosz is azt mondta, hogy a halál azért az abszolút tagadás, mert „minden jó” az érzékelésben áll, a halál viszont az érzékelés megszűnése. Ha be akarjuk fogadni azt a sok jót és szépet, amit a világ kínálni tud, akkor nemcsak a halált, hanem a halálnak még a gondolatát is száműznünk kell. Félelem ez vagy túl van a félelmen? 1966-ban Adorno azt mondja, hogy ez, a radikálissá vált félelem, Heller viszont 2018-ban úgy véli, hogy ez a félelem-nélküliség állapota.

De Epikurosz híres tételében mégis csak van egy bökkenő: a halál számunkra semmi. Vagyis: a mindenkori egyes ember számára a saját halálának nincs jelentősége. A mondat már csak azért is mélyen problematikus, mert éppen az a szubjektum alakul át (méghezzá radikálisan), amelyről valamit ki akarunk mondani. Ha a „számunkra” kitételt elhagyjuk, azonnal eljutunk egy másik vonatkozási ponthoz: a többi emberhez, a közelebb és a távolabb állókhoz. És így a másik ember halála már sokat jelenthet, talán mindent.

Itt tartok, egy héttel később.

Frankfurt am Main, 2019. július 26. 17:32

Hermann Zsuzsa

Anyu

Kisgyerekkoromban apám erőteljes dominanciája miatt anyuról igen kevés emlékem maradt, csak néhány kép villan be olykor. Például a vasárnapi kirándulások. Olyankor szinte repkedett virágról virágra, kezével mókustartásban szökdécselt és énekelt. Máskor apu és anyai nagyim (akivel együtt laktunk) kiabáltak egymással. Ez gyakorta megesett, s időnként – a nyomaték kedvéért – még tányérokat is dobáltak egymás felé, mi pedig egy sarokban ültünk anyuval, én az ölében, és sírtunk mind a ketten, mert utáltuk a veszekedést.

Általában apu kísért óvodába, iskolába, később meg már ő sem. Tudhattam volna, talán sejtettem is, hogy valami nincs rendben otthon. Kilencéves lehettem: anyu egyszer csak ott állt a Szemere utcai iskola kapujában, amikor épp kijöttem. Meglepetésemben elmeséltem neki, hogy tegnap szolfézsóra helyett a Tanács Zsuzsi-val világga mentünk, de csak a Vadász utcai csarnokig jutottunk, mert közben Zsuzsi megéhezett. Anyu szomorúan nézett rám és megkérdezte, hogy furdal-e legalább a lelkiismeret. Azt feleltem: sajnos nem tudom, mi az a lelkiismeret; de sírnom kell. Anyu erre azt mondta: ez a lelkiismeret-furdalás.

Azután jött a végzetes 1962-es nyár, amikor a Nagy Ignác utcai Jófatat vendéglőben közölték velem, hogy elválnak. Elszomorodtam, mert akkor már volt a válással tapasztalatom: legjobb barátnőm (akivel egy házban és emeleten laktunk) szülei is pár éve elváltak, és őt az apjának ítélték. Nagyon mostoha volt az élete szegénynek, alig láthatta az anyját. Pár hétre egyszer elment hozzá; de hamar

visszahozták, mondván, hogy az anyja nem tud rá vigyázni, mert a suliból hazajövet egy bácsi „lepisilte”.

Engem is apámnak ítélték, mert apu csak így egyezett bele a válásba. Ezután én is csak a kötelező heti láthatások alkalmával lehettem együtt anyuval. Ráadásul előtte hallgathattam apámtól a szokásos szöveget, hogy lám a szent anya, hetente egyszer megvacsoráztatja a gyereket... Később kissé el is hidegültem tőle, bár anyu igyekezett a bizalmamba férkőzni, de nem sok sikerrel. Közben apám körbehordozott a városban, mint a véres kardot, hogy lám, ez az a gyerek, akit otthagytott az anyja. De erre is – mint sok minden egyébre – csak felserdülve jöttem rá, akkor jólesett, hogy végre foglalkozik velem, elvisz a barátaihoz, sőt, 3 napig még a Balatonra is lementünk „csővezni” (ez praktikusán azt jelentette, hogy minden éjjel más csajánál aludtunk). Én pedig büszke voltam, hogy nekem milyen jó fej apám van, egy igazi Don Juan, és mennyire szeret engem. Nos, ennek az idillnek 12 éves koromban vége szakadt, mivel bejött a képbe a mostohaanyám, és akkor apu – ideiglenesen persze – elfelejtette a bosszút, és nem demonstrálta tovább, mennyire fontos vagyok neki, így azután vele is elkezdődött egy kölcsönös elhidegülési folyamat. Apám ekkor egy időre felhagyott anyám szidalmazásával, de már azt sem érzékeltette, hogy én vagyok neki a legfontosabb. Így azután a mi viszonyunk is hűvösebbé vált.

Depressziós gyerek voltam, utáltam a mostohámat, nem szerettem otthon lenni, elhíztam, amiben anyai nagymamám is ludas volt. Nagyon szeretett – ezt mindenféle süteményekkel meg csokikákkal mutatta ki, és mert az élet meglehetősen keserű volt, ezekkel próbálta némiképp megédesíteni. Szenvedéseimről is csak a nagy tudott, s néha emlegette anyunak is, ő azonban azt gondolta, hogy nagy eltúlozza a dolgot.

Annyira utáltam az életet akkoriban, hogy elfogadtam apunak azt az ajánlatát, miszerint ne menjek a Kossuth Zsuzsa Gimnáziumba, ahova az összes barátnőm ment, hanem inkább menjek Csornára

középiskolába és lakjak kollégiumban. Eleinte jól éreztem ott magam, megismerhettem egy teljesen más világot, mint amiben addig éltem. Közben beleszerettem egy csornai fiúba, akinek – ő, borzalom – még a lakására is feljárom (semmi olyasmi nem történt), és emiatt a kollégiumi nevelők szívatni kezdtek. Fogtam magam, és 10 fillérrel a zsebemben megszöktem, stoppal feljöttem Pestre. Persze rögtön nagymamámhoz mentem, aki felhívta telefonon anyut, és addig veszekedett vele a telefonban, amíg rá nem vette, hogy hozzon el apámtól, és legyen végre anya. Mivel válásos gyerekeknek 16 éves korban lehetett szülőt választani, én anyut választottam. Igaz, továbbra is nagyinál laktam, de ettől kezdve szépen javult a kapcsolatok és pár év múlva egymásra találtunk a politikában.

Zűrös kamasz voltam, de anyu határtalan türelemmel viselte a hülyeségeimet. Egyik gimiből a másikba mentem, de sehol sem tanultam, többnyire lógtam a suliból. Fejmosást inkább anyu férjétől (Fehér Ferentől) kaptam. Apám, miután jogilag átigazoltam anyámhoz, hallani sem akart rólam többet, de ez kölcsönös volt, már csak amiatt is, mert minden lehetséges alkalommal felszólt anyám ellen.

Valahogy azért felcseperedtem, elkezdtem felnőtt létemet, de az sem volt egy sima ügy. Körülbelül 24-25 éves koromig sehol sem találtam magamat, csak tengtem-lengtem a világban. Azután férjhez mentem és megszületett első gyermekem, életem legszebb ajándéka. Ekkor anyuék már Ausztráliában éltek és csak levelezve tartottuk a kapcsolatot. Borzasztóan örült az unokájának. A Magyarok Világszövetségén keresztül küldött egy profi fotóst, hogy csináljon fotókat a babáról és rólam. Ez megtörtént, gyönyörű képek lettek, mindenkinek mutogatott minket Ausztráliában.

A 80-as években elkezdtek hazajárogatni. Eleinte nálunk laktak, és nagyon jól elvoltunk. Ekkoriban már 3 lányom volt, mindegyiket imádták, gyakorta külön bőröndben hozták a sok-sok ajándékot nekik.

Ekkor már kezdett erősödni a demokratikus ellenzék. Elindult a Beszélő és a többi szamizdat kiadvány, készültek a Fekete Doboz filmek is, és én mindig megszereztem nekik mindent, ami elérhető volt. Emlékszem, amikor együtt néztük videón Kovács András dokumentumfilmjét Lukácsról, még apu is szerepelt benne, sőt a rendező mindig egymás mellé vágta apu és anyu interjúrészeit. Amikor először feltűnt apám a monitoron, anyu riadtan megkérdezte: „Ki ez a pasi?”. Ekkor apu már nem élt.

A '90-es években hazaköltöztek. Persze folyton rohantak, meg már nem is nálunk laktak, úgyhogy elég ritkán találkoztunk.

Később – Fehér Feri halála után – megint közelebb kerültünk egymáshoz, együtt jártunk színházba, együtt tüntettünk, politikai kérdésekben majdnem mindig egyetértettünk. Erről anyu így ír a *Bicikliző majomban*: „...a politikában szövetségesre lettünk egymásban. A hatalom- és pártellenesség neki is a vérében, az ösztöneiben él...”

És ami még összekötött minket, az a víz, az úszás szeretete. Sokat úsztunk együtt a Balatonban, a Velencei-tóban, tavaly nyáron az Adrián is együtt nyaraltunk.

Csak épp akkor, annál a végzetes úszásnál nem lehettem vele sem én, sem senki más.

TARTALOM

„Véletlenül életben maradtam” Dorogi Katalin interjúja	[5]
„Ez valami új” Teczár Szilárd interjúja	[19]
Ludassy Mária <i>Az utolsó úszás Almádiban</i>	[30]
Agárdi Péter <i>A filozófus és a magyarság</i>	[36]
Almási Miklós <i>Ági, drága!</i>	[42]
Ara-Kovács Attila <i>Történet egy röpke örökkévalóságról</i>	[43]
Arató András <i>Ági?</i>	[46]
Andrew Arato <i>Barátom, Heller Ágnes halálára</i>	[50]
Bacsó Béla <i>Megkötés nélkül</i>	[56]
Bitó László <i>Egy beteljesült élet – avagy az utolsó hang</i>	[61]
Bozóki András <i>Megvitatott gondolkodás</i>	[68]
Braun Róbert <i>„A provokáció jót tesz az embernek”</i>	[78]
Donáth László <i>Heller Ági rejtelvei</i>	[94]
Gábor György <i>Az emberiség könnyei</i>	[96]
Gyenge Zoltán <i>Buchenwaldi napló</i>	[101]
Jürgen Habermas <i>Bölcsesség és szenvedély</i>	[113]
Hegedűs D. Géza <i>A Fény hordozója</i>	[117]
Hévizi Ottó <i>Nézni, hogy mit néz</i>	[122]
Iványi Gábor <i>Egy lélek sem vész el közületek, hanem csak a hajó</i>	[126]

Kardos András *101 este Heller Ágnessel a Spinozában* [128]

Kassai Zsigmond *Ez is véletlen volt* [133]

Kiss Kata Dóra *Párbeszéd Heller Ágnessel* [139]

Kocsis András Sándor *A víz utolsó ölelése* [146]

Kovács Róbert *Örök útitársaink* [150]

Kőrössi P. József *Itt* [156]

Kun Zsuzsa *Szia, Ági!* [157]

Lendvai Ildikó *Egy túlélő halálhírére* [161]

Paul Lendvai *Megérdemelt világhír* [164]

Papp Gábor *Ecce opus* [169]

Radnóti Sándor *Then to the elements* [173]

Szelényi Iván *Búcsú Ágitól* [176]

Szunyogh Szabolcs *Bátor, szabad és örökre fiatal* [183]

Tamás Gáspár Miklós *Heller Ágnes meghalt* [190]

Tunyogi László *A tévelygők útmutatója* [196]

Ungváry Rudolf *Egy ellenfelem halálára* [200]

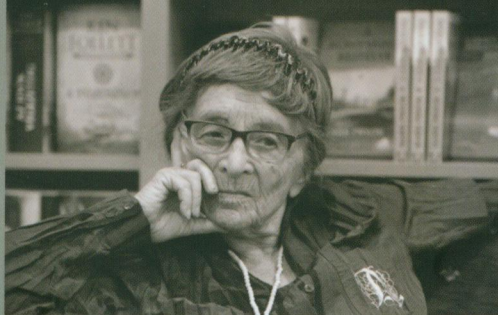
Vajda Mihály *Hihetetlen* [206]

Vámos Tibor *Az élet filozófusa* [213]

Váradi Júlia *Heller* [215]

Weiss János *Egy héttel később...* [218]

Hermann Zsuzsa *Anyu* [221]

Agárdi Péter
Almási Miklós
Ara-Kovács Attila
Arató András
Andrew Arato
Bacsó Béla
Bitó László
Bozóki András
Braun Róbert
Donáth László
Dorogi Katalin
Gábor György
Gyenge Zoltán
Jürgen Habermas
Hegedüs D. Géza
Hermann Zsuzsa
Hévizi Ottó
Iványi Gábor
Kardos András
Kassai Zsigmond

Kiss Kata Dóra
Kocsis András Sándor
Kovács Róbert
Kőrössi P. József
Kun Zsuzsa
Lendvai Ildikó
Ludassy Mária
Paul Lendvai
Papp Gábor
Radnóti Sándor
Szelényi Iván
Szunyogh Szabolcs
Tamás Gáspár Miklós
Teczár Szilárd
Tunyogi László
Ungváry Rudolf
Vajda Mihály
Vámos Tibor
Váradi Júlia
Weiss János

NORAN LIBRO

www.noranlibro.hu

kiado@noranlibro.hu

www.facebook.com/noranlibro